

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κουγιτάκη Καλλιόπη

**ΗΘΕΛΗΜΕΝΕΣ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΕΡΜΑ.
Δερματοστιξία, σκαριφισμός και βάνιμο στο
προϊστορικό Αιγαίο και σε εθνογραφικές πηγές.**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπουσα: Κ. Κόπακα

Μέλη: Ν. Γαλανίδου, Α. Παπαευθυμίου- Παπανθίμου

Α' ΚΥΚΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2012

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
1. Εισαγωγή.....	4
1.1 Σύντομη διαπολιτισμική θεώρηση των σωματικών τροποποιήσεων.....	4
1.2 Ανάλυση βασικών όρων.....	6
1.3 Η επαναανακάλυψη.....	8
2. Σώμα και αρχαιολογία.....	11
2.1 Ένα παράδειγμα: Η μουμιοποίηση.....	11
2.1.2 Τεχνητή μουμιοποίηση.....	12
2.1.3 Φυσική μουμιοποίηση.....	15
2.1.4 Η μέθοδος της υπέρυθρης ρεφλεκτογραφίας.....	17
3. Η δερματοστιξία σε ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές.....	20
4. Τροποποιήσεις του δέρματος σε αρχαιολογικές πηγές.....	25
4.1 Παλαιολιθική εποχή.....	25
4.2 Νεολιθική εποχή.....	29
4.2.1 Ανατολία: Το παράδειγμα του Catal Hüyük.....	29
4.2.2 Βαλκάνια. Ευρήματα του πολιτισμού Cucuteni/Tripolye.....	31
4.2.3 Αιγαιακός χώρος. Σιταγροί.....	31
4.2.4 Παραδείγματα από άλλες αιγαιακές εγκαταστάσεις.....	32
5. Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο.....	35
5.1 Ενδείξεις από τις Κυκλάδες της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.....	35
5.1.1 <i>Κυκλαδικά ειδώλια</i>	35
Γραμμές στο πρόσωπο.....	37
Κάθετες και τεθλασμένες γραμμές στο σώμα.....	39
<i>B. Ερμηνευτικές προτάσεις, πρώτες ύλες και αρχαιολογικές συνάψεις</i>	40
<i>Οι χρωστικές</i>	40
<i>Αρχαιολογικές συνάψεις</i>	41
<i>συμπερασματικά</i>	43
5.1.2 <i>Θηραϊκές τοιχογραφίες</i>	44
5.1.3 Εικονιστική τέχνη της Κρήτης.....	45
6. Τροποποιήσεις του δέρματος στις ζωντανές κοινωνίες.....	50
6.1 Σκαριφισμός.....	50
<u>θάρρος</u>	51
<u>αισθητική εξωτερικής εμφάνισης και ερωτισμός</u>	51
<u>φύλο</u>	52
<u>ηλικία</u>	52
<u>κοινωνική υπόσταση</u>	53
<u>προσωπικά βιώματα</u>	54
<u>αποτροπαϊκός χαρακτήρας</u>	54
<u>σκαριφισμός και υλική παραγωγή</u>	55
6.2 Δερματοστιξία.....	56
<u>εργαλεία και μέθοδοι</u>	56
<u>συμβολισμοί</u>	58
<u>ηλικία- θάρρος</u>	59
<u>κοινωνική υπόσταση</u>	60
<u>δερματοστιξία και υλική παραγωγή</u>	61
6.3 Βάψιμο του δέρματος.....	62
<u>χρώμα</u>	62
<u>εμφάνιση και ερωτισμός</u>	63
<u>ηλικία</u>	64
<u>ειδικές περιπτώσεις</u>	65
<u>αποτροπαϊκός χαρακτήρας</u>	66
<u>πρακτικοί σκοποί</u>	66
<u>βάψιμο του σώματος και υλική παραγωγή</u>	66
7. Συμπεράσματα.....	67

<u>Ανακεφαλαίωση.....</u>	67
<u>Σημεία σύγκλισης.....</u>	69
Η ώρα.....	69
Το γυναικείο φύλο.....	69
Οι ταφές.....	70
<u>Προβλήματα και προτάσεις.....</u>	70
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	72
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	80
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	145

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών σπουδών μου επισκέφθηκα για πρώτη φορά το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης Γουλανδρή, κοιτάζοντας τα κυκλαδικα ειδώλια παρατήρησα ίχνη αποκολλημένου χρώματος στο βραχίονα ενός από τα ειδώλια, που σχημάτιζε σχέδιο που θύμιζε τα σύγχρονα τατουάζ. Αργότερα, κατά τη μελέτη του βιβλίου της Α. Παπαευθυμίου- Παπανθίμου, *Τελετουργικός Καλλωπισμός στο Προϊστορικό Αιγαίο* που αναφέρεται σε τέτοιου είδους τροποποιήσεις σκέφτηκα ότι η αναζήτηση της δερματοστιξίας στην προϊστορία γενικότερα και ειδικά στο Αιγαίο θα αποτελούσε ένα ενδιαφέρον και πρωτότυπο θέμα για μελέτη. Έτσι αποφάσισα να το χρησιμοποιήσω στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας

Σημαντική ήταν η βοήθεια των καθηγητριών μου, Ν. Γαλανίδου που με συμβούλεψε να χρησιμοποιήσω εθνογραφικές πηγές και μου δάνεισε βιβλία που θα μπορούσαν να με βοηθήσουν στη σχετική έρευνα καθώς και της Κ. Κόπακα που επόπτευσε την εργασία μου, με συμβούλεψε, μου δάνεισε άρθρα και βιβλία και έκανε υπομονή με τις καθυστερήσεις μου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον T. Carter που μου παρείχε κάποια από τα άρθρα του, και την φίλη μου Ελένη για τις συμβουλές, τη συμπαράσταση και την καρτ- ποστάλ από το Μουσείο του Leiden.

1. Εισαγωγή

Οι τροποποιήσεις (μόνιμες ή προσωρινές αλλαγές) του ανθρώπινου σώματος (body modification/ body alteration) επιτυγχάνονται μέσω διαφόρων διαδικασιών, που αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως tattooing, scarification ή cicatrisation και body painting, που αντίστοιχα μεταφράζονται ως δερματοστιξία, σκαριφισμός και βάνσιμο του δέρματος. Από αυτές, οι δύο πρώτες μπορούν να χαρακτηριστούν μόνιμες ή μη αναστρέψιμες καθώς διατηρούνται στο σώμα για όλη τη ζωή του φέροντα. Οι μη αναστρέψιμες μεταμορφώσεις του σώματος όμως περιλαμβάνουν και άλλες πρακτικές όπως τη συμπίεση της μέσης, το τρόχισμα της οδοντοστοιχίας, την παραμόρφωση του κρανίου, την εκτομή των γεννητικών οργάνων, το στιγματισμό και τον αγκηριασμό διαφόρων σημείων του σώματος κ.ά¹. Οι διαδικασίες αυτές έχουν μελετηθεί και μελετώνται από μια σειρά επιστημών ανάλογα με τα ερωτήματα που μπορεί να θέτουν σε διαφορετικές ομάδες μελετητών, ανθρωπολόγων, εθνολόγων, κοινωνιολόγων, ψυχολόγων και ψυχαναλυτών, γιατρών αρχαιολόγων και ιστορικών. Στην προσέγγισή τους, συναντά κανείς μια μεγάλη ποικιλία ερμηνευτικών προτάσεων και μια μυστήρια διαχρονικότητα. Αφού έχει αποδειχθεί επιστημονικά ότι η διακόσμηση του σώματος αποτελεί πανάρχαια συνήθεια και αποτελεί και σήμερα μια μοντέρνα και σε πολλές κοινωνίες “πρωτοποριακή” τάση.

1.1 Σύντομη διαπολιτισμική θεώρηση των σωματικών τροποποιήσεων

Οι τροποποιήσεις του σώματος είναι σημαντικές και αντιπροσωπευτικές για τις κοινωνικές ομάδες. Εκφράζουν τους τρόπους ένταξης των μελών τους στα αισθητικά και άλλα πρότυπά τους και αποτελούν σημαντικούς επικοινωνιακούς κώδικες στο εσωτερικό τους και με τις άλλες ομάδες.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, είτε αυτές είναι ενταγμένες στο δυτικό τρόπο ζωής, είτε ακολουθούν δική τους πολιτισμική πορεία, οι όποιες τροποποιήσεις πραγματοποιούνται κατ αρχήν με σκοπό τον καλλωπισμό του σώματος², αλλά και για πολλούς επιπλέον λόγους, άμεσα συνδεδεμένους με τη θέση και την ταυτότητα των ατόμων.

---

¹ Sanders 1989, 6. Caplan 2000 xi.

² Sanders 1989, 6.

Στο σύγχρονο Δυτικό κόσμο, η αντίληψη για το ωραίο επιβάλλεται κυρίως από τη βιομηχανία της μόδας και διαχέεται μέσω της διαφήμισης και των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Δημιουργούνται με αυτόν τον τρόπο πρότυπα για το σώμα, το δέρμα, την ενδυμασία κ.λπ. Επομένως, η πλαστική χειρουργική, που κατα κανόνα εφαρμόζεται για να διορθώσει δυσμορφίες, χρησιμοποιείται πλέον κυρίως για αισθητικούς και καλλωπιστικούς σκοπούς. Το 1989, ο C. Sanders παρατήρησε ότι περίπου το 5% το αμερικάνικου πληθυσμού (περίπου 200.000 άνθρωποι), υποβαλλόταν κάθε χρόνο σε αισθητικές επεμβάσεις του σώματος, για να σβήσουν τα σημάδια του γήρατος, να αφαιρέσουν ανεπιθύμητους ιστούς λίπους, να αυξήσουν ή να μειώσουν το μέγεθος του στήθους τους, να ξανασχηματίσουν χαρακτηριστικά του προσώπου τους, ή αλλιώς να μεταφερθούν στα σύγχρονα αποδεκτά αισθητικά πρότυπα εξωτερικής εμφάνισης³

Η πλαστική χειρουργική, μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία τροποποιήσεων του σώματος που ονομάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία *body sculpting* ή “γλυπτική του σώματος”. Δεδομένου του υψηλού κόστους της, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί παρα μόνο από τους οικονομικά ευκατάστατους, και επομένως αποτελεί προνόμιο των ανώτερων κοινωνικών τάξεων.

Τέτοιες πρακτικές δε διαφέρουν και πολύ από την κωνική λέπτυνση του κρανίου στους Mangbetu NA του Ζαΐρ στην Κεντρική Αφρική, μια πρακτική που διασφαλίζει ήδη από τη βρεφική ηλικία την ανατομική συνέχεια από γενιά σε γενιά⁴ και προσδίδει ιδανική εμφάνιση, ούτε από την επιμήκυνση του λαιμού που εφαρμόζεται στις γυναίκες Chin της Burma, με τη σταδιακή προσθήκη χάλκινων δακτυλίων⁵. Ανάλογες συνήθειες είναι η συρρίκνωση των πελμάτων στις γυναίκες στην Κίνα, ώστε να πάρουν το σχήμα του λωτού, και με μήκος περίπου 7,5 εκατοστά, να χωρούν στην ανδρική παλάμη: καμια γυναίκα που δεν πληρούσε αυτή την προϋπόθεση δεν ήταν ερωτικά επιθυμητή⁶.

Ομοίως και η συμπίεση της γυναικείας μέσης στο Δυτικό κόσμο, με τη χρήση κορσέ, τουλάχιστον από τα μέσα μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα⁷, ανταποκρινόταν στα καθιερωμένα αισθητικά πρότυπα ή κατά άλλους αποτελούσε συμβολική διαμαρτυρία ενάντια στους καταναγκασμούς και τις απαιτήσεις που προσδιόριζαν το συμβατικό ρόλο της γυναίκας⁸. Η συμπίεση της μέσης πιθανότατα εφαρμοζόταν και στο προϊστορικό Αιγαίο, αν κρίνει κανείς από την εικονογραφική τέχνη, ειδικότερα στη Νεοανακτορική περίοδο, με γυναικείες μορφές με τη λεγόμενη “μέση δακτυλίδι” ή αλλιώς “wasp-thin waist” (μέση λεπτή σαν της σφήκας).

Όπως παρατηρεί ο J. Younger, οι πρώτοι μελετητές της νεοανακτορικής εικονογραφίας, συμπεριλαμβανομένου και του A. Evans, είχαν ερμηνεύσει την ιδιαίτερα λεπτή μέση των μορφών

---

³ Sanders 1989, 7.

⁴ Gröning 1997, 158.

⁵ Ebin 1979, 12.

⁶ Sanders 1989, 7.

⁷ Αυτόθι.

⁸ Kunzle 1982, 44.

ως αποτέλεσμα συμπίεσης με κάποιου είδους κορσέ ή ζώνης, ίσως επηρεασμένοι από τα βικτωριανά πρότυπα της εποχής τους, όπου αυτό αποτελούσε κοινή πρακτική. Αντιπροτείνει ότι έτσι θα μπορούσε να αντιστοιχεί στο φυσικό σωματότυπο των Μινωιτών, χωρίς όμως να αποκλείει την αρχική ερμηνεία.⁹

Μια άλλη διαδεδομένη τροποποίηση του ανθρώπινου σώματος είναι ο αγκηριασμός (διάτρηση, piercing) διαφόρων σημείων του, όπως τα αυτιά, η μύτη, η γλώσσα, τα χείλη, οι θηλές, τα γεννητικά όργανα κ.α. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, εφάρμοζαν κοσμήματα στον ομφαλό για να δηλώσουν την ευγενική τους καταγωγή¹⁰. Κατα τη Ρωμαϊκή εποχή η διάτρηση των θηλών ήταν για τους εκατόνταρχους σημάδι θάρρους και ανδρισμού¹¹. Στο σύγχρονο Δυτικό κόσμο η διάτρηση σημείων όπως τα αυτιά -της γυναίκας κυρίως- θεωρείται απόλυτα αποδεκτή και πολλές φορές εφαρμόζεται ήδη στα παιδιά σε μικρή ηλικία από πρωτοβουλία των γονέων. Ο πρωταρχικός σκοπός του αγκηριασμού σε πολλές κοινωνίες φαίνεται να είναι διακοσμητικός, αν και κάποιοι φυλετικοί πολιτισμοί τον χρησιμοποιούν για να συμβολίσουν σημαντικές κοινωνικές θέσεις (ιδιαίτερα για τις γυναίκες), όπως την προσωπική κατάσταση ή τη σεξουαλική ωριμότητα¹². Για παράδειγμα, οι Tchikrin της Κεντρικής Βραζιλίας τρυπάνε τα αυτιά των κοριτσιών και των αγοριών μετά τη γέννησή τους και τους φορούν μεγάλα ξύλινα σκουλαρίκια, με διαμέτρου ίσης με ένα πούρο. Τρυπουν επίσης το κάτω χείλος των αγοριών, και αφού απογαλακτιστούν μεγαλώνουν σταδιακά την οπή και τη διακοσμούν με κλωστές ή χάντρες. Κατα τη διαβατήρια τελετή για τη μετάβασή τους στην εφηβεία, η διακόσμηση του χείλους αλλάζει σε αυτή που φέρουν οι ενήλικες άνδρες, και πλέον το αγόρι επιτρέπεται να φορέσει στο χείλος έναν δίσκο διαμέτρου περίπου 10 εκατοστών και μεγαλύτερο¹³. Ομοίως και σε πληθυσμούς του Chad και άλλων περιοχών της Δυτικής Αφρικής, ενθέτονταν δίσκοι στα χείλη, που μεγάλωναν όσο αύξανε η κοινωνική θέση του φέροντα¹⁴. Για τους νεαρούς Μασάι, ο αγκηριασμός και η χρήση πολλών κοσμημάτων παραπέμπει στην ιδανική εμφάνιση σύμφωνα με τα κοινωνικά τους πρότυπα¹⁵.

1.2 Ανάλυση βασικών όρων

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να αναλυθούν οι βασικοί όροι του τίτλου της εργασίας ώστε να είναι κατανοητή η χρήση τους στο κείμενο.

Ο όρος "ηθελημένες τροποποιήσεις" χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει τις αλλαγές που προκαλούνται στο ανθρώπινο σώμα λόγω ατομικής ή συλλογικής επιλογής, και τις περισσότερες φορές με τη συγκατάθεση του ατόμου (όταν δεν είναι μωρό). Η διάκριση αυτή είναι απαραίτητη για

⁹ Younger 2000, 2.

¹⁰ Vale 2000, 3.

¹¹ Αυτόθι.

¹² Sanders 1989, 8.

¹³ Αυτόθι.

¹⁴ Ebin 1979, 14.

¹⁵ Ebin 1979, 8.

να μην δημιουργηθεί σύγχυση με παραμορφώσεις και δυσμορφίες που μπορεί να οφείλονται σε ατυχήματα ή γενετικές ανωμαλίες.

Οι τροποίσεις του σώματος που θα μελετηθούν είναι:

Η δερματοστιξία. Ο ελληνικός όρος είναι σύνθετος από τις λέξεις δέρμα και στίξη και σημαίνει κυριολεκτικά τη δημιουργία στιγμών στο δέρμα. Ο αντίστοιχος διεθνής όρος όμως είναι tattooing, και προήλθε από τα νησιά Σαμόα της Πολυνησίας και τη λέξη “tatau” που σημαίνει χτυπό και περιγράφει τη διαδικασία εκτέλεσης της δερματοστιξίας. Η λέξη εισήχθη στην αγγλική γλώσσα από τον Captain James Cook που έζησε το 18^ο αιώνα, μετά την επιστροφή του από τη Νότια Θάλασσα.¹⁶

Το τατουάζ είναι το μόνιμο σημάδι που πραγματοποιείται με την εισαγωγή μιας χρωστικής μέσα στο δέρμα, με την τεχνική ορολογία δηλαδή πρόκειται για δερματικό χρωματισμό. Οι διαδικασίες πραγματοποίησής του ποικίλουν ανάλογα με την κοινωνική ομάδα. Η πιο κοινή μέθοδος στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό είναι με τη χρήση της ηλεκτρικής μηχανής που εισάγει μελάνι στο δέρμα με μια βελόνα που στερεωμένη σε ράβδο η οποία που τοποθετείται σε μονάδα που στιγμιαία και επαναλαμβανόμενα οδηγεί τη βελόνα μέσα και έξω από το δέρμα, συνήθως 80-150 φορές/δευτερόλεπτο (Εικ.1).¹⁷

Σκαριφισμός, σημάδεμα, scarification. Δεν είναι τόσο διαδεδομένη μέθοδος στο δυτικό κόσμο όσο σε μη βιομηχανικές κοινωνίες. Πρόκειται για τη δημιουργία πληγών στο δέρμα, με κάποιο αιχμηρό αντικείμενο, και στη συνέχεια το τρίψιμο της πληγής με μελάνι, στάχτη ή χώμα. Αφού επουλώνονται οι πληγές, προκύπτουν έτσι ανάγλυφα, έξεργα σχέδια/σημάδια πάνω στο δέρμα (Εικ. 2) που είναι φυσικά μόνιμα όπως και η δερματοστιξία.¹⁸

Βάψιμο του δέρματος. Σε αντίθεση με τη δερματοστιξία και το σημάδεμα, το βάψιμο του δέρματος είναι προσωρινό και μπορεί να διαρκέσει από λίγες ώρες ως μερικές εβδομάδες (στην περίπτωση χρήσης χέννας), και γι’ αυτό είναι η περισσότερο διαδεδομένη μορφή διακόσμησης στο σύγχρονο Δυτικό κόσμο, όπου αποτελεί ένα μέσο διάκρισης του ατόμου από τον καθημερινό του εαυτό. Πραγματοποιείται όμως σε μεγάλο βαθμό και από σημερινές μη βιομηχανικές κοινωνίες. Μπορεί να εφαρμοστεί με πάρα πολλούς τρόπους από επαγγελματίες αλλά και ερασιτέχνες, που απλά τοποθετούν χρώμα πάνω στο δέρμα για τη δημιουργία σχεδίων κλπ (Εικ. 3). Στην κατηγορία αυτή μπορεί να ενταχθεί και το διαδεδομένο «μακιγιάζ» του προσώπου.¹⁹

1.3 Η επανανακάλυψη

¹⁶ Caplan 2000, xv. Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 107. Gröning 1997, 93. Ebin 1979, 83. Sanders 1996, 14.

¹⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Tattoo>

¹⁸ <http://www.uihealthcare.com/depts/medmuseum/wallexhibits/body/bodyalterations/bodyalterations.html>

¹⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Body_painting

Η επανανακάλυψη της διακόσμησης του σώματος πραγματοποιήθηκε ήδη από την «εποχή των εξερευνησεων» (πρώιμος 15ος αι.-πρώιμος 17ος αι.), όταν οι εύρωστοι Ευρωπαίοι έσπευσαν να «κατακτήσουν» τον υπόλοιπο, άγνωστο μέχρι τότε κόσμο στην Αφρική, την Ασία, την Αμερική και την Ωκεανία -αν και ελάχιστα να τον κατανοήσουν. Τη δερματοστιξία και το σημάδεμα περιγράφουν εξερευνητές και ταξιδιώτες ως σήμα κατατεθέν της αναγνώρισης των μη δυτικών ανθρώπων αλλά και των «εξωτικών υποδεέστερων» όντων που ζούσαν μέσα στο δυτικό κόσμο.²⁰ Οι δυτικοί εξερευνητές θεωρούσαν πρωτόγονους τους ιθαγενείς κατοίκους των περιοχών αυτών και πίστευαν ότι το να τους εμποδίσουν να εξασκούν τελετουργίες όπως η διακόσμηση του σώματος θα ήταν απαραίτητο βήμα προς την κατάρρευση των παραδοσιακών τους αντιλήψεων.²¹

Μια από τις πρωιμότερες γνωστές μελέτες της διακόσμησης του σώματος σε παγκόσμιο επίπεδο είναι το *Anthropometamorphosis* του J. Bowler, που γράφτηκε το 1653. Ο συγγραφέας, προτεστάντης γιατρός, βάσισε τη διατριβή του σε οπτικές και γραπτές περιγραφές της διακόσμησης του σώματος, που προέκυψαν από τα πρώτα ταξίδια για την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου και συγκεκριμένα στα χαράγματα που δημοσίευσε ο Theodore de Bry το 1590 και απεικόνιζαν Ινδιάνους από τη Βιρτζίνια και τη Φλόριντα (Εικ. 4). Ο ίδιος ήταν επικριτικός με τα διακοσμημένα σώματα των «εξωτικών» ξένων σε σχέση με το ιδανικό του φυσικού σώματος που είναι φτιαγμένο καθ' ομοίωση του θεού.²²

Σε εφημερίδα του 1769, ο Captain Cook περιγράφει τους κατοίκους της Ταϊτής: «Και τα δύο φύλα βάζουν τα σώματά τους. Το Tattoo, όπως ονομάζεται στη γλώσσα τους, γίνεται με την ένθεση μαύρου χρώματος κάτω από το δέρμα με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι ανεξίτηλο. Κάποιοι έχουν άσχημα σχεδιασμένες φιγούρες που αναπαριστούν άνδρες, πουλιά ή σκυλιά, οι γυναίκες γενικά έχουν το σχήμα Z, σχεδόν σε κάθε σύνδεσμο των δαχτύλων των χεριών και των ποδιών».²³

Αναφορές στις κοινωνίες αυτές έρχονται από αποικιακούς αξιωματούχους και ιεραποστόλους, που συχνά δίνουν λεπτομερείς περιγραφές και για τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν ως μέσα καλλωπισμού. Υπάρχουν περίεργες αναφορές σε χειρουργικές επεμβάσεις, τελετές περιτομών και τεχνικές εγχάραξης καθώς και σε διαδικασίες όπως το σπάσιμο των δοντιών.²⁴

Ο Αμερικανός συγγραφέας H. Melville, στο έργο του *Moby Dick*, εκφράζει το 1851 την ίδια αποστροφή προς το διαφορετικό. Ένα δημοφιλές απόσπασμα από το μυθιστόρημα αναφέρεται στον ήρωα Queequeg, ως «ένα πάπλωμα με μπαλώματα», να σκαλίζει το καπάκι από το φέρετρο που προοριζόταν για τον ίδιο, πασχίζοντας να σχεδιάσει πάνω του τα “διεστραμμένα τατουάζ που ήταν χαραγμένα πάνω στο σώμα του που ξεψυχούσε”.²⁵

²⁰ Schildkrout 2004, 327.

²¹ Ebin 1979, 6-8.

²² Schildkrout 2004, 324.

²³ Ebin 1979, 5. Sanders 1996, 14. Jones 2000, 1.

²⁴ Ebin, 1979, 5.

²⁵ Ο.π., 8-10.

Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι., οι Ευρωπαίοι και οι Ευρωαμερικανοί γνώρισαν καλύτερα τη διακόσμηση του δέρματος, με την ανάπτυξη της πολιτικής και οικονομικής τους διεξόδου στον υπόλοιπο κόσμο. Ναυτικοί και άλλοι ταξιδευτές επέστρεφαν από τα ταξίδια τους από την Ινδοκίνα, την Ινδονήσια, την Ιαπωνία, την Μικρονησία και την Πολυνησία με παράξενα, εξωτικά τατουάζ κεντημένα στα δέρματά τους προκαλώντας έτσι την περιέργεια των συμπατριωτών τους για την παράξενη αυτή μορφή τέχνης.²⁶ Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης απέκτησαν αυτοκρατορική κυριαρχία σε μεγάλες περιοχές της Ασίας, της Αφρικής, της Ωκεανίας και του ακόμη απροσπέλαστου τμήματος της Αμερικής. Η Ανθρωπολογία αναδύθηκε ως πεδίο έρευνας όταν οι αποικιακές αρχές συνειδητοποίησαν ότι πρέπει να γνωρίζουν κάτι για τις πεποιθήσεις και τις πρακτικές των διαφορετικών από εκείνους ανθρώπων τους οποίους έπρεπε να κυβερνούν. Παράλληλα, με την ανακάλυψη της φωτογραφίας οι εικόνες ταξίδευαν σε όλο τον κόσμο και οι Ευρωπαίοι εξοικειώνονταν όλο και περισσότερο με τις τέχνες του σώματος.²⁷ Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, ακόμη και κυρίες της υψηλής κοινωνίας έστικταν το σώμα τους αναμεσά τους η Λαίδη Randolph Churchill, μητέρα του Winston Churchill²⁸.

Το 1909, ο Arnold Van Gennep, στη μελέτη του για τις διαβατήριες τελετές, (Rites de Passage), περιέγραψε, στο πλαίσιό τους, μεταμορφώσεις του σώματος, όπως συχνά τη δερματοστιξία, την εγχάραξη και το βάψιμο του σώματος.²⁹ Ωστόσο, στις αρχές ακόμη του 20ού αιώνα, η στερεότυπη εικόνα του “γυμνού άγριου” παρέμενε: ο σκοτεινός και δυσοίωνος “άγριος” έφερε κόκαλα στη μύτη, είχε τρυπημένους λοβούς και παράξενα σχέδια πάνω στο δέρμα του.³⁰

Η δυτική αντίληψη σχετικά με τη διακόσμηση του σώματος άρχισε να μεταβάλλεται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και τη δεκαετία του 1960 υπήρξαν σημαντικές σχετικές εξελίξεις στις Η.Π.Α. και την Ευρώπη. Τα μεταπολεμικά Ειρηνευτικά Σώματα και ανάλογα ευρωπαϊκά προγράμματα έκαναν πράξη τη γνωριμία με άλλους πολιτισμούς, ιδιαίτερα με αυτούς του «Τρίτου Κόσμου, ενώ το κίνημα των Χίπις συνέβαλε στη διάδοση μιας συνείδησης που αντανακλούσε στην έκθεση και πολλές φορές στην υιοθέτηση μιας μη ευρωπαϊκής συμπεριφοράς απέναντι στο σώμα.³¹

Στη δεκαετία του 1970, τα κινήματα απελευθέρωσης των γυναικών και των ομοφυλόφιλων διεκδίκησαν τον έλεγχο των ανθρώπων στα σώματά τους.³² Συγχρόνως πολλοί ανθρωπολόγοι όπως ο C. Levi-Strauss άρχισαν να μελετούν τη διακόσμηση του σώματος συστηματικά, ως ένα μικρόκοσμο της κοινωνίας. Η μελέτη του Turner για τους Kayaró³³ (1980), του Faris για τους Nuba

---

²⁶ Rubin 1988, 14.

²⁷ Αυτόθι.

²⁸ Vale 2000, 4.

²⁹ Schildkrout 2004, 321.

³⁰ Rubin 1988, 14.

³¹ Rubin 1988, 14.

³² Αυτόθι.

³³ Turner 1980, 112–140.

(1972,1988)³⁴ και των A. και M. Strathern για τις φυλές του όρους Hagen (1971,1979)³⁵ αποτελούν σημαντικές εθνογραφικές μελέτες, που θέτουν ερωτήματα για την κοινωνική σημασία της διακόσμησης του σώματος, και τον τρόπο με τον οποίο αυτή δημιουργεί μια ταυτότητα για τον άνθρωπο και καθορίζει όρια ανάμεσα σε ομάδες. Οι ανθρωπολόγοι περιέγραψαν πώς σε διαφορετικά πολιτισμικά σύνολα, προσωρινές και μόνιμες μορφές διακόσμησης του σώματος, σχετίζονται με το κοινωνικό φύλο, τους προγόνους, τα πνεύματα, τον πόλεμο και τη διαστρωμάτωση, καθώς και με αισθητικά ζητήματα. Η επόμενη γενιά της ανθρωπολογικής έρευνας βρήκε αυτές τις κοινωνίες να αγωνίζονται για την ταυτότητά τους σε εθνικά και παγκόσμια πολιτικά και οικονομικά πλαίσια. Σύμφωνα με τον Schildkrout, αυτοί οι μελετητές αργότερα επανεξέτασαν την τέχνη του σώματος στην Αφρική, τη Νότια Αμερική και τον Ειρηνικό Ωκεανό και επικέντρωσαν αυτές τις πρακτικές σε ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπου ο τουρισμός, τα Μ.Μ.Ε. και η παγκόσμια πολιτική κατάσταση είχαν γίνει μέρος του εθνογραφικού τοπίου.³⁶

Από τη δεκαετία του 1980 αλλά ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1990, όταν και ξανά οι ιστορικοί τέχνης μελετούν τη διακόσμηση του σώματος, αυτή αρχίζει πια να αντιμετωπίζεται επίσημα ως τέχνη στις σύγχρονες βιομηχανοποιημένες κοινωνίες,³⁷ όπου το βαμμένο ή στικτό σώμα ή το μακιγιάζ αποτελούν την έκφραση μιας καλλιτεχνικής παρόρμησης. Το βάνιμο του σώματος συνδέεται με τον ενθουσιασμό της στιγμής και την επιθυμία για μια προσωρινή αλλαγή. Το ανθρώπινο σώμα μετατρέπεται σε καμβά για την καλλιτεχνική έκφραση. Το βάνιμο μπορεί να πραγματοποιηθεί για μια καλλιτεχνική έκθεση, φωτογράφιση ή επίδειξη μόδας, στο γήπεδο από τους οπαδούς των διαφόρων ομάδων, στο θέατρο για τη μεταμόρφωση του ηθοποιού στο χαρακτήρα που υποδύεται, σε εορτασμούς που περιλαμβάνουν μεταμφίεση (καρναβάλι) κ.ά.

Οι καλλιτέχνες του τατουάζ αντιπροσωπεύουν μια τεράστια παγκόσμια κοινωνική ομάδα, συμμετέχουν σε διαγωνισμούς και εκθέσεις και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Τα κίνητρα που ωθούν τους tattooees (τους φέροντες δερματοστιξία) στους καλλιτέχνες αυτούς είναι πολλά και διαφορετικά. Εκείνοι όμως εξασκώντας ένα επάγγελμα που απαιτεί κάποιες ιδιαίτερες δεξιότητες οφείλουν να τις αποδείξουν πάνω σε έναν ζωντανό καμβά, που θα περιφέρεται έτσι πάνω στη γη για αρκετά χρόνια.

³⁴ Faris 1972. Faris,1988, 29–40.

³⁵ Strathern 1979, 241–57 και 1971.

³⁶ Schildkrout 2004, 328.

³⁷ Αυτόθι.

2. Σώμα και αρχαιολογία

Το σώμα ως κοινωνικός συμβολισμός, ως σύνθετο όργανο ανθρώπινης εμπειρίας και ως επιφάνεια εγγραφής κατέχει σήμερα κεντρικό ρόλο στις κοινωνικές επιστήμες: η επιστήμη της Αρχαιολογίας εισήλθε αργά αν και δυναμικά στη μελέτη του.

Οι αρχαιολογικές δημοσιεύσεις και πραγματείες για το σώμα και τη σωματικότητα (embodiment) ξεκίνησαν μόλις τη δεκαετία του 1990, στο πλαίσιο των μεταδιαδικαστικών τάσεων. Υπό την επίδραση του προχωρημένου φεμινιστικού ρεύματος και της θεωρίας του M. Foucault, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον μετατοπίστηκε τα τελευταία είκοσι χρόνια σε τομείς της ανθρώπινης ύπαρξης και «ατομικότητας» όπως είναι η μελέτη των φύλων που συνδέεται άμεσα με την προσέγγιση του σώματος, για τις αναλυτικές όσο και για τις ερμηνευτικές αναγνώσεις του παρελθόντος. Η εξωτερική εμφάνιση των ατόμων ως στοιχείο της κοινωνικής τους ταυτότητας είναι πια κεντρικό θέμα συζήτησης³⁸, και οι επεμβάσεις σε αυτήν συνδέονται στενά με την αρχαιολογία των φύλων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο White,³⁹ “τα προσωπικά στολίδια ίσως περισσότερο από κάθε άλλο στοιχείο των αρχαιολογικών μαρτυριών είναι για τους αρχαιολόγους ένα σημείο πρόσβασης στις κοινωνικές δομές και τις λειτουργίες του παρελθόντος”.

Αρχαιολογικά οι τροποποιήσεις του σώματος, μπορούν να ανιχνευθούν άμεσα και έμμεσα. Άμεσες ενδείξεις είναι οι ενδεχόμενοι διατηρημένοι ιστοί ανθρώπινου δέρματος, που, αν και σπανιότατοι, παρέχουν ωστόσο πολύτιμες σχετικές πληροφορίες⁴⁰ καθώς και σκελετικά κατάλοιπα με ηθελημένες παραμορφώσεις. Στις έμμεσες ενδείξεις εγγράφονται απεικονίσεις σωματικών επεμβάσεων στην εικονογραφική παραγωγή των αρχαίων πολιτισμών και υλικά κατάλοιπα που μπορεί να παραπέμπουν στην πρακτική τροποποιήσεων του σώματος⁴¹. Πολύτιμες πληροφορίες μπορούν εξάλλου να αντληθούν από γραπτές πηγές και από ανθρωπολογικές και εθνογραφικές μαρτυρίες.

2.1 Ένα παράδειγμα: Η μουμιοποίηση

Το ιδανικότερο εύρημα για την απόδειξη της ύπαρξης της πρακτικής της δερματοστιξίας σε έναν προϊστορικό πολιτισμό είναι ένα διατηρημένο ανθρώπινο σώμα που θα έφερε τα σημάδια της. Λόγω κάποιων παραγόντων, φυσικών και πολιτισμικών, υπάρχουν σήμερα στη διάθεση των ερευνητών παραδείγματα μουμιοποιημένης σάρκας που έχουν διατηρηθεί από την αρχαιότητα. Τα παραδείγματα βέβαια είναι ελάχιστα και διάσπαρτα γεωγραφικά και χρονολογικά, αποτελούν,

³⁸ Joyce 2005.

³⁹ White 1992, 539.

⁴⁰ Alvrus 2001. Barfield 1994. Bianchi 1988. Mair 1995.

⁴¹ Carter. Hendrix 1998, 2003. Hoffman 2002. Preziosi - Weinberg 1970. Preziosi, 1985. Rainbird, 2003 κ.α.

ωστόσο, σοβαρά τεκμήρια για το θέμα της εργασίας μας.

Μούμια είναι το διατηρημένο σώμα ενός ανθρώπου ή ζώου, από διαδικασία ηθελημένη ή τυχαία. Η λέξη μούμια (moumia) είναι περσική και σημαίνει πίσσα και καθιερώθηκε από τους πρώιμους μελετητές των αιγυπτιακών μουμιών που σημείωναν ότι τα καλοδιατηρημένα σώματα έμοιαζαν να έχουν καλυφθεί με πίσσα. Μούμιες έχουν διατηρηθεί από πολλούς αρχαίους πολιτισμούς, άλλες σε υγρό και άλλες σε ξηρό περιβάλλον.⁴²

2.1.2 Τεχνητή μουμιοποίηση

Η τεχνητή μουμιοποίηση υιοθετήθηκε στην αρχαιότητα στην Αίγυπτο, την Κίνα και από κάποιους πολιτισμούς της Νότιας Αμερικής (π.χ. Απ'τους Ίνκας στο Περού).

Η έντονη επιθυμία των αρχαίων Αιγυπτίων να επιτύχουν «αθανασία» και διατήρηση του νεκρού σώματος σε καλή κατάσταση ώστε αυτό να προχωρήσει στη μετα θάνατον ζωή ανιχνεύεται αρχαιολογικά και αναφέρεται σε γραπτές πηγές. Οι πρώτες προσπάθειες μουμιοποίησης ξεκίνησαν κατά την Πρώτη Δυναστεία, γύρω στα 3000 π.Χ, αρχικά με αρκετά χονδροειδείς μεθόδους. Την 4η Δυναστεία άρχισαν να αφαιρούνται τα εσωτερικά όργανα του σώματος, τα οποία διατηρούνταν με νάτριο μέσα στα λεγόμενα κανωπικά αγγεία, μια πρακτική που συνεχίστηκε αδιάληπτα μέχρι την 21η Δυναστεία (1.070 - 945 π.Χ.) με αλλαγές μόνο στα σχήματα των αγγείων⁴³. Από το Μέσο Βασίλειο χρησιμοποιούνταν νάτριο που απορροφούσε την υγρασία για να αφυδατώσει και να σταθεροποιήσει τα σώματα που τυλίγονταν στη συνέχεια περίτεχνα με γάζες και περιχύνονταν με μεγάλες ποσότητες αρωμάτων και ρητινών.

Κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου (18η-20η Δυναστεία, 1549-1069 π.Χ.), οι τεχνικές μουμιοποίησης, για τις οποίες είμαστε καλύτερα ενημερωμένοι, είχαν φτάσει σε υψηλά επίπεδα. Μετά την αφαίρεση των εντοσθίων, η κοιλότητα του σώματος καθαριζόταν με νερό και κρασί από φοίνικα, γεμιζόταν με αρωματικές ουσίες και άλλα υλικά (π.χ. σακιά με πριονίδι και μύρο), και όλο το σώμα καλυπτόταν τελείως με νάτριο. Ένα περίπου μήνα αργότερα η σωματική κοιλότητα αδειάζοταν και καθαριζόταν για δεύτερη φορά. Το εσωτερικό του εγκεφάλου γεμιζόταν με ύφασμα εμποτισμένο σε ρητίνη, η μύτη βουλωνόταν και τα βλέφαρα γεμίζονταν με κομμάτια υφάσματος ή κρεμμύδια, το σώμα ξαναγεμιζόταν με πριονίδι, λινάρι, λειχήνες, άμμο ή λάσπη, ενώ το δέρμα αλειφόταν με ρητίνες, μέλι και αρωματικές ουσίες. Τελικά, το σώμα τυλιγόταν με πολλά μέτρα λιναριού, με τα δάχτυλα και τα άκρα ξεχωριστά τυλιγμένα. Ιδιαίτερη προσοχή αποδιδόταν στον καλλωπισμό: γυναίκες με αραιά μαλλιά είχαν επιπλέον τούφες πλεγμένες με τα φυσικά μαλλιά τους, τουλάχιστον μια μούμια είχε βαμμένα μαλλιά, ενώ τα νύχια ήταν συχνά βαμμένα ιδιαίτερα

⁴² El Mahdy 1989, 9.

⁴³ Brier 1994, 84.

στις βασιλικές μούμιες.⁴⁴

Στις αρχαίες αιγυπτιακές πηγές δεν υπάρχει σχεδόν καμία αναφορά στη δερματοστιξία, αυτή θα πρέπει όμως να εφαρμοζόταν, όπως δείχνει ένας μικρός αλλά ιδιαίτερος σημαντικός αριθμός από μούμιες που έφεραν δερματοστιξία. Αυτές είναι χρονολογικά απομακρυσμένες μεταξύ τους και οδηγούν σε συμπεράσματα για την υλική παραγωγή της περιόδου και της περιοχής από την οποία προέρχεται το καθένα:

Από την Προδυναστική περίοδο μέχρι την περίοδο των πολιτικών μεταβολών που ακολουθούν το τέλος του Αρχαίου Βασιλείου, δεν υπάρχουν ανθρωπολογικά κατάλοιπα και, ουσιαστικά, ούτε έργα τέχνης που να δηλώνουν την πρακτική της δερματοστιξίας.⁴⁵

Τα πρώτα αδιάσειστα στοιχεία για την εφαρμογή της εμφανίζονται στο Μέσο Βασίλειο, περίπου στην 11η Δυναστεία. Πρόκειται για πραγματικά τατουάζ στο μουμιοποιημένο δέρμα μιας ιέρειας της θεάς Hathor στις Θήβες με το όνομα Amunet. Η μούμια βρισκόταν σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης. Τα τατουάζ της περιλάμβαναν μια σειρά αφηρημένων στοιχείων από στιγμές και παύλες, που είχαν στιχθεί στην κοιλιακή χώρα, κάτω από τον ομφαλό. Παράλληλες σειρές από το ίδιο μοτίβο βρισκόνταν στους μηρούς και τους βραχίονες. Μια δεύτερη μούμια, μάλλον μιας χορεύτριας που έζησε περίπου την ίδια περίοδο, είναι διακοσμημένη με στιγμωτά ρομβόσχημα σχέδια στα μπράτσα και το στήθος (Εικ. 5). Φέρει επίσης μια εγχάραξη κατα μήκος της κάτω κοιλιακής χώρας, ακριβώς πάνω από την ηβική περιοχή, που έγινε με μαχαίρι ή με καυτηριασμό δεν διαπερνά το κοιλιακό τοίχωμα (abdominal wall) και, επομένως, δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως χειρουργική επέμβαση ή πληγή.⁴⁶

Τέτοιου είδους σχέδια στο σώμα εμφανίζονται και σε μια ομάδα ειδωλίων από φαγεντιανή, επίσης από την περίοδο του Μέσου Βασιλείου (περ. 2000 π.Χ.) και έχουν λάβει τη γενική ονομασία “νύμφες του θανάτου”. Ένα από αυτά, που βρίσκεται στο Μουσείο του Brooklyn και είναι γυμνή, και φέρει περούκα που με βοστρύχους της καταλήγουν ακριβώς στο στήθος, είδος κόμμωσης που σχετίζεται με την προαναφερθείσα θεά Hathor. Το σώμα είναι διακοσμημένο με σειρά μαύρων στιγμών, πολλές σε ρομβοειδή διάταξη, που μοιάζουν πολύ με τα πραγματικά τατουάζ στις μούμιες που προαναφέρθηκαν (Εικ. 6), ιδιαίτερη είναι η οριζόντια στιγμωτή σειρά ακριβώς πάνω από το ηβικό τρίγωνο, που θυμίζει την εγχάραξη στη δεύτερη αναφερθείσα μούμια.⁴⁷

Από την 4η χιλιετία, η περιοχή που εκτείνεται από το Ασουάν ως τη σύγχρονη Αραβική Δημοκρατία της Αιγύπτου και προς νότια ως το Χαρτούμ, τη σύγχρονη πρωτεύουσα της Δημοκρατίας του Σουδάν, φιλοξένησε πολλές διαφορετικές πολιτισμικές φάσεις που ήταν στην πλειονότητά τους ανεξάρτητες από την αιγυπτιακή κυριαρχία. Σε μια από αυτές γνωστή με την

⁴⁴ Wisseman 2003, 7.

⁴⁵ Bianchi 1988, 21.

⁴⁶ Bianchi 1988, 22.

⁴⁷ Αυτόθι.

ονομασία “the C- Group”, που άνησε κατά τη διάρκεια και μετά το Μέσο Βασίλειο, ανήκει το χωριό Kubban της Νουβίας. ανασκαφές από τον Firth το 1910 έφεραν στο φως τμήματα μιας γυναικείας μούμιας που χρονολογείται γύρω στα 2000 π.Χ. και επομένως είναι σχεδόν σύγχρονη με αυτήν της Amunet. Φέρει δε ανάλογα θέματα τατουάζ με της Amunet και των 2 άλλων γυναικών που προαναφέρθηκαν.⁴⁸

Στη θέση Aksha της Νουβίας, οι ανασκαφές, έφεραν στο φως μια ομάδα από μούμιες εφήβων και ενηλίκων γυναικών με κυανή ή κυανομέλανη δερματοστιξία, με ακριβώς την ίδια διάταξη με αυτή στις 3 μούμιες από το Μέσο Βασίλειο και εκείνη από το C-Group (Εικ.7). Η όψιμη χρονολόγησή τους στον 4ο αιώνα π.Χ., δείχνει ότι τα θέματα με τις στιγμές και τις παύλες επιβίωσαν στη Νουβία για σχεδόν 2000 χρόνια. Ανάλογο συμπέρασμα μπορεί να συναχθεί από τουλάχιστον μια αναπαράσταση δερματοστιξίας από το Νέο Βασίλειο της Αιγύπτου, γύρω στα 1000 π.Χ.: ένα τρίγωνο από στιγμές στον μηρό μιας Νούβιας ακροβάτιδος (tumbler) σε ένα όστρακο από την Deir-el- Medineh στις δυτικές Θήβες (Εικ. 8). Ο Bianchi στηρίζεται σε αυτές τις ενδείξεις και προτείνει ότι το αιγυπτιακό γυναικείο τατουάζ εισήχθη από τη Νουβία στην Αίγυπτο, όπου εξελίχθηκε κατά το Μέσο Βασίλειο.⁴⁹

Η δερματοστιξία καθιερώθηκε στις πολιτισμικές παραδόσεις του Νέου Βασιλείου από το 1550 π.Χ. Τα δεδομένα δείχνουν ότι αυτή εξακολουθεί να σχετίζεται αποκλειστικά με το γυναικείο φύλο αλλά μεταμορφώνεται δραματικά. Τα αφηρημένα γεωμετρικά σχέδια από στιγμές και παύλες δίνουν τη θέση τους σε αναπαραστάσεις του “δαίμονα” Bes (Εικ.9), θεότητας που θεωρείται ότι προέρχεται από έναν θεό- λέοντα της Προδυναστικής περιόδου. Ο Bes σχετίζεται με το οικιακό περιβάλλον και χρησιμοποιήθηκε ως προστατευτικό φυλαχτό σε αντικείμενα όπως κρεβάτια και καρέκλες, έπιπλα που έρχονται σε άμεση επαφή με τους ανθρώπους. Ήταν επίσης η προστατευτική θεότητα της διασκέδασης και του αχαλίνωτου χορού και αξιωματικά θεωρείται επικεφαλής στον τοκετό. Μια αφηρημένη απεικόνιση του Bes σε τατουάζ με την παραδοσιακή μέθοδο των κουκίδων και των παυλών βρέθηκε σε μια Νούβια μούμια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στην Aksha. Θα μπορούσε επομένως κάποιος να ερμηνεύσει ως δερματοστιξία τη μορφή του Bes όταν απεικονίζεται σε μηρούς χορευτριών ή γυναικών μουσικών στην τέχνη του Νέου Βασιλείου.⁵⁰

Έτσι ο Bes εμφανίζεται στο μηρό μιας λαουτιέρισσας σε λεκάνη από φαγεντιανή που βρίσκεται στο Μουσείο του Leiden (Εικ. 10), όσο και δύο φορές και στους μηρούς γυμνής χάλκινης γυναικείας μορφής, στη λαβή καθρέφτη, που βρίσκεται τώρα στο Μουσείο του Brooklyn (Εικ. 11). Το πιο εύγλωττο όμως τατουάζ του Bes βρίσκεται σε τοιχογραφία σε ιδιωτική οικία στον οικισμό των τεχνιτών στην Deir-el-Medineh στις Δυτικές Θήβες (Εικ. 12). Απεικονίζει χορεύτρια με αραχνούφαντα ενδύματα σε χορευτικό στροβιλισμό: στον μηρό της ο Bes με σκούρο

⁴⁸ Bianchi 1988, 23.

⁴⁹ Bianchi 1988, 24.

⁵⁰ Bianchi 1988, 24-25.

κυανομέλανο χρώμα, όπως στο τατουάζ του στη μούμια από την Aksha. Στην αρχική δημοσίευση στην τοιχογραφία αποδίδεται εκκοσμικευμένος χαρακτήρας και ερωτική έμφαση. Από την άλλη, σύμφωνα με τον Bianchi, αυτή κοσμεί τοίχο με προσκολλημένη κατασκευή που θυμίζει θρανίο, και θα μπορούσε να χρησίμευε ως κρεβάτι τοκετού.⁵¹

Ένα τελευταίο στοιχείο, αυτή τη φορά από την αρχαία αιγυπτιακή γραμματεία, αντλείται από τον πάπυρο Bremner-Rhind, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. και περιέχει τις ωδές στις θεότητες Ίσιδα και Νέυθυ. Εκεί αναφέρεται ότι “το όνομά τους χαράσσεται πάνω στο μπράτσο όπως η ίσις και ο Νεύθυς”. Λέξη- κλειδί σε αυτό το χωρίο αποτελεί το ρήμα ιδεογραφικό ρήμα mentenu, δηλαδή “χαράσσω”, και μπορεί να υπονοεί ότι ένα σχέδιο χαρασσόταν στο δέρμα με αιχμηρό εργαλείο, χωρίς όμως να αναφέρεται η χρήση κάποιας χρωστικής.⁵²

2.1.3 Φυσική μουμιοποίηση

Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι κλιματικές συνθήκες της περιοχής ταφής, εναπόθεσης ή θανάτου ευνοούν την καλύτερη διατήρησή του σώματος. Σε ιδιαίτερα ξηρά κλίματα αλλά και σε περιοχές που καλύπτονται από πάγο, αυτό μπορεί να διατηρηθεί για πολύ μεγάλο διάστημα.

Η πιο αξιοσημείωτη περίπτωση φυσικής μουμιοποίησης, το αρχαιότερο τέτοιο παράδειγμα από την Ευρώπη, είναι το ανδρικό σώμα ηλικίας 5000 χρονών περίπου που βρέθηκε τυχαία, το 1991, στις Τυρολέζικες Άλπεις, στην περιοχή Hauslabjoch, στα σύνορα μεταξύ Ιταλίας και Αυστρίας. Είναι μια από τις πιο διάσημες αρχαιολογικές ανακαλύψεις, ισάξια με εκείνη του τάφου του Τουτανχαμών, απόκτησε γρήγορα μεγάλη φήμη και έλαβε πολλά ψευδώνυμα, αλλά είναι ευρύτερα γνωστός με το αυστριακό του όνομα Ötzi (Εικ. 13). Ανακαλύφθηκε ημίγυμνος, με ένα σύνολο εργαλείων πιθανότατα για εργασίες σχετικές με την επεξεργασία δέρματος. Τη διατήρησή του πιθανότατα ευνόησαν: η θέση του στην κοιλότητα ενός βράχου που τον προστάτευσε από την καταστροφική ορμή του παγετώνα που στη συνέχεια τον σκέπασε. Ο χρόνος θανάτου του κατα το τέλος του καλοκαιριού και η άμεση κάλυψη του σώματός του με χιόνι, που απέτρεψε τη δράση σαρκοβόρων ζώων και η διαμόρφωση μιας επιφάνειας από πάγο, που δεν έλιωσε επι 5000 χρόνια μέχρι την ανακάλυψή του, το 1991.

Ο άνδρας έφερε δερματοστιξία, ορατή κυρίως στο πίσω μέρος του σώματός του (Εικ. 14): την αρχαιότερη ένδειξη φυσικής μουμιοποίησης στον κόσμο. Ο K. Spindler⁵³, που εντόπισε το νεκρό, ακολούθησε την αρχική υπόθεση που είχε γίνει από τον S.Rudenko για κάποια από τα απλά θέματα των τατουάζ στα σώματα Σκυθών από το Pazyryk⁵⁴, πρότεινε ότι τα τατουάζ του Ötzi

⁵¹ Bianchi 1988, 24-25.

⁵² Bianchi 1988, 26-27.

⁵³ Spindler 1993.

⁵⁴ Rudenko 1970.

μπορεί να σχετίζονταν με κάποια θεραπευτική αγωγή ανάλογη με το βελονισμό, λόγω της τοποθέτησής τους σε μη εμφανή σημεία του σώματος, στην πλάτη και στα πόδια και της απλότητας των σχεδίων τους.⁵⁵

Χιλιάδες μουμιοποιημένα ανθρώπινα σώματα έχουν ανακαλυφθεί από τη δεκαετία του 1970 στη δυτική επαρχία Xinjiang της Κίνας, από ταφές στις ερήμους γύρω από τα όρια της λεκάνης Tarim.⁵⁶ Πολλά από αυτά είναι εξαιρετικά διατηρημένα, με ανέπαφο δέρμα, σάρκα, μαλλιά και τα εσωτερικά τους όργανα. Είχαν μουμιοποιηθεί φυσικά από την εκεί εναλλαγή των υψηλών θερμοκρασιών και των ψυχρών χειμώνων ή διατηρήθηκαν σε αμμώδη χώματα, με μεγάλη περιεκτικότητα σε άλατα που εμποδίζουν τη δημιουργία βακτηρίων.

Οι μούμιες ανήκουν στην καυκάσια φυλή έφεραν επίσης καλοδιατηρημένα πολύχρωμα ενδύματα, υποδήματα και καπέλα.⁵⁷ Στις αρχαιότερες χρονολογούνται στο 1800 π.Χ.,⁵⁸ ανήκουν τα σώματα γυναίκας και παιδιού στο νεκροταφείο του Qāwrigul. Η γυναίκα ηλικίας περίπου 20 ετών ήταν τυλιγμένη σε μάλλινη ζακέτα. Μόνο το κεφάλι της διατηρείται καλά: έχει ξανθά μαλλιά και φρύδια και λίγη κόκκινη ώχρα πασπαλισμένη στο πρόσωπό της. Αξιοσημείωτες είναι δύο στρογγυλές κουκίδες στο μέτωπο, πάνω από τα φρύδια.⁵⁹

Οι μούμιες από το Zaghunluq χρονολογούνται στο διάστημα 1000-600 π.Χ. περίπου, και είναι από τις πιο εντυπωσιακές. Διακρίνεται το σώμα ενός άνδρα που έχει ονομαστεί από τους μελετητές “Ur- David”. Με κίτρινη ώχρα, σε κάθε κρόταφο σχηματίζονται σπείρες που έχουν ερμηνευθεί ως ήλιοι ή κέρατα κριαριού (Εικ. 15).⁶⁰ Η συσσώρευση ώχρας στις ρυτίδες γύρω από τα μάτια δείχνει ίσως ότι αυτή είχε εφαρμοστεί πριν από το θάνατο ή κατά τον Paul Barber εισχώρησε στις ρυτίδες κατά τις μετα θάνατον αλλαγές στο πρόσωπο πριν από την αφυδάτωση του νεκρού⁶¹.

Η ταφή μιας ώριμης γυναίκας που συνοδεύονταν από μια ακόμη γυναίκα και ένα παιδί, που ανακαλύφθηκε το 1989 στο νεκροταφείο του Zaghunluq, ερμηνεύτηκε ως ανθρωποθυσία από τον ανασκαφέα της He Dexiu.⁶² Η γυναίκα ήταν τεμαχισμένη σε πολλά κομμάτια. Τα λεπτά μαύρα φρύδια της φαίνεται ότι είχαν βαφεί λίγο πριν ή μετά το θάνατό της. Τα ρουθούνια της ήταν γεμισμένα με κομμάτια μαλλιού για να απορροφήσουν τα μεταθανάτια υγρά του οργανισμού. Στα βλέφαρα έφερε τατουάζ σε σχήμα ημισελήνου και στο μέτωπό ένα επίσης στικτό ωοειδές σχέδιο. Το κομμένο λίγο πάνω από τον καρπό αριστερό χέρι κάλυπταν επίσης τατουάζ (Εικ. 16), καθώς και τα ιδιαίτερα μακριά δάχτυλα.⁶³

Σε φυσικά αίτια αποδίδεται και η μουμιοποίηση νεκρής που βρέθηκε το ακρωτήριο

⁵⁵ Barfield 1994, 10-26.

⁵⁶ Mallory & Mair 2000, 181.

⁵⁷ Mair 1995, 28.

⁵⁸ Ο.π., 181.

⁵⁹ Ο.π., 182.

⁶⁰ Mallory & Mair 2000, 192.

⁶¹ Barber 1988.

⁶² He Dexiu 1998, 169-174.

⁶³ Mallory 2000, 193-194.

Kialegak στο νησί Saint Lawrence της Αλάσκας. Η χρονολόγηση με ραδιοάνθρακα μυικών ιστών από το σώμα το τοποθετούν γύρω στο 400 μ.Χ. Είχε διατηρηθεί για 1600 χρόνια σε κατάσταση ψύχους και ανήκε σε γυναίκα με ύψος περίπου 1.45, βάρος περίπου 25 κιλά και ηλικία γύρω στα 50 χρόνια. Στον δεξί βραχίονα είναι διακριτές σειρές από στιγμές που εναλλάσσονται με γραμμές, ενώ το δεξί χέρι φέρει καρδιόσχημο θέμα και το αριστερό ένα ελλειπτικό σχέδιο (Εικ. 17-18). Σειρές από στιγμές υπήρχαν επίσης στα δάχτυλα και των δύο χεριών.⁶⁴

2.1.4 Η μέθοδος της υπέρυθρης ρεφλεκτογραφίας

Στις περιπτώσεις αυτές δερματοστιξίας, όπου τα θέματα είναι ορατά μακροσκοπικά ή με συμβατική φωτογράφιση. Άλλες φορές, η αποσύνθεση ή διάφοροι περιβαλλοντικοί παράγοντες κάνουν αναγκαίες ιδιαίτερα αναλυτικές μεθόδους για τον εντοπισμό τατουάζ.

Στο γυμνό μάτι, ένα τατουάζ φαίνεται πιο σκούρο, επειδή κάποιες ουσίες του απορροφούν το περισσότερο από το φως που αντανακλά πάνω του. Το υπόλοιπο δέρμα που το περιβάλλει φαίνεται όμως επίσης σκοτεινό, λόγω της αφυδάτωσης και της αποσύνθεσης, αφού οι αλλαγές χρώματος στον ιστό, προκαλούν την απορρόφηση αρκετού από το ορατό φως. Έτσι, η αντίθεση ανάμεσα στη δερματοστιξία και το περιβάλλον δέρμα είναι ελάχιστη και λεπτομέρειες από το τατουάζ διακρίνονται δύσκολα.

Η μέθοδος της υπέρυθρης ρεφλεκτογραφίας μπορεί να αναδείξει την αντίθεση αυτή. Η εξέταση των στιγμάτων κάτω από υπέρυθρο φως τα δείχνει πολύ σκοτεινά, ενώ το περιβάλλον δέρμα σχετικά φωτεινό. Οι ουσίες του τατουάζ απορροφούν το υπέρυθρο φως και άλλες ουσίες στο περιβάλλον δέρμα το αντανακλούν σχεδόν όλο. Συγκεκριμένα, το μαύρο από άνθρακα για τη δημιουργία των στιγμάτων απορροφά περισσότερη υπέρυθρη ακτινοβολία από ό,τι η διαβρωμένη επιδερμίδα. Συνεπώς το τατουάζ και το δέρμα διαχωρίζονται με βάση τις διαφορές στην απορρόφηση της υπέρυθρης ακτινοβολίας, που οφείλεται στις διαφορές στη χημική του σύσταση⁶⁵.

Εξέταση μουμιοποιημένων ιστών δέρματος πραγματοποιήθηκε, έτσι, από ομάδα του Τμήματος Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Αριζόνα, με τη μέθοδο της υπέρυθρης ρεφλεκτογραφίας (infra-red reflectography)⁶⁶, είναι ένα παράδειγμα που μπορεί να υποστηρίξει αυτή την υπόθεση σε ομάδα σκελετικών καταλοίπων από τη θέση Semna, στα νότια της Σουδανικής Νουβίας, της Μεροϊτικής περιόδου, περίπου 2000 χρόνια πριν. Ανήκαν σε ομαδική ταφή από 2 ενήλικες γυναίκες και 7 νεότερες (subadults). Δερματοστιξία έφεραν στο δεξί και αριστερό χέρι του ίδιου ατόμου, και τμήμα ιστού δέρματος πιθανότατα από αριστερό βραχίονα.⁶⁷

⁶⁴ Smith 1975, 43.

⁶⁵ Alvrus 2001, 396.

⁶⁶ Alvrus 2001, 395.

⁶⁷ Ο.π., 397.

Τατουάζ αναζητήθηκαν μακροσκοπικά αλλά λόγω της αποσύνθεσης ήταν δύσκολο να εντοπιστούν. Με τη μέθοδο της υπέρυθρης ρεφλεκτογραφίας, στο αριστερό χέρι, που σώζεται σχεδόν ακέραιο, τα στίγματα ανιχνεύθηκαν στη ραχιαία επιφάνεια ως μια σειρά γκριζων στιγμάτων ανάμεσα στις αρθρώσεις των δακτύλων και τον καρπό (Εικ. 19), ενώ η υπέρυθρη φωτογράφησή τους απέδωσε ένα σταυρόσχημο σχέδιο (Εικ. 20). Στο επίσης ακέραιο δεξί χέρι ήταν μακροσκοπικά ορατά μόνο κάποια γκριζωπά σημάδια στη ραχιαία επιφάνεια (Εικ. 21). Η υπέρυθρη ακτινοβολία αποκάλυψε όμως ξεκάθαρα ένα σταυρόσχημο μοτίβο ανάλογο με αυτό του αριστερού χεριού (Εικ. 22).⁶⁸ Τέλος, στο τμήμα από ιστό δέρματος που διατηρείται σχετικά καλά, η δερματοστιξία έγκειται σε στιγμές, κυρίως σε ρομβοειδή διάταξη (Εικ. 23). Εδώ τα στίγματα φαίνονταν πολύ καθαρά με γυμνό μάτι και δεν χρησιμοποιήθηκε υπέρυθρη ακτινοβολία.

Την περίοδο 2003-2004, κατά τη διάρκεια ερευνών στο Μουσείο Hermitage της Αγίας Πετρούπολης με την εφαρμογή της υπέρυθρης ακτινοβολίας αποκαλύφθηκαν ίχνη δερματοστιξίας σε ανθρωπολογικά κατάλοιπα. Ανάμεσά τους ήταν νεκροί, ένας άνδρας και μία γυναίκα, αποτέλεσμα τεχνητής μουμιοποίησης, από την περιοχή Altai στην κοιλάδα Pazyryk της Σιβηρίας,⁶⁹ που κατοικήθηκε μάλλον από λαούς που σχετίζονται με τους Σκύθες, και χρονολογούνται στον 5ο ως τον 3ο π.Χ. αιώνα. Στο ίδιο μουσείο υπάρχει μια ακόμη μούμια, από νεκροταφείο στη θέση Khakasia επίσης στη Σιβηρία από ένα νεκροταφείο που χρονολογούνται στις αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Είχε πιθανόν δημιουργηθεί με φυσικό τρόπο, χάρη στο ειδικό μικροκλίμα που επικρατούσε μέσα στον ταφικό θάλαμο.

Τα πρώτα σχέδια δερματοστιξίας αποκαλύφθηκαν στη μούμια από την Khakasia, αφού οι συντηρητές αφαίρεσαν τα ρούχα που φορούσε και τη φωτογράφησαν με υπέρυθρη ακτινοβολία. Αυτά εκτείνονταν συμμετρικά στους ώμους, το στέρνο, τα μπράτσα, κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης και στη βάση του αυχένα. Στο στέρνο και τα μπράτσα σχημάτιζαν μικρές στιγμές και ροζέτες, στην εσωτερική πλευρά του αγκώνα ένα τόξο και βέλος, στους ώμους και τη σπονδυλική στήλη μεγάλες αδιευκρίνιστες μορφές που φέρουν πλοκάμια ή βλαστούς.

Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και στις μούμιες από το Altai, που έφεραν επίσης δερματοστιξία που απεικόνιζε ζώα, όπως τίγρεις, λεοπαρδάλεις, άλογα, πρόβατα, ελάφια, πουλιά και μυθικά πλάσματα-οπληφόρα ζώα με κεφάλια πουλιών ή φτερωτά αρπακτικά θηλαστικά (Εικ. 24-25). Τα τατουάζ βρισκόνταν στους ώμους και γύρω από αυτούς, στους αντίχειρες και, στην περίπτωση της ανδρικής μούμιας, στις κνήμες και τη σπονδυλική στήλη. Στα τέσσερα δάχτυλα του χεριού μιας από τις μούμιες υπάρχουν φυτικά σχέδια, με σχηματοποιημένα άνθη λωτού.⁷⁰

Από τα παραπάνω θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι περισσότερα μουμιοποιημένα σώματα θα πρέπει να έφεραν δερματοστιξία από τα μέχρι σήμερα γνωστά, αφού οι

⁶⁸ Alvrus 2001, 396-397.

⁶⁹ Rudenko 1970.

⁷⁰ http://www.hermitagemuseum.org/html_En/11/2005/hm11_3_30.html

παλαιότερες δημοσιεύσεις στηρίζονταν σε μακροσκοπικές παρατηρήσεις και συμβατικές φωτογραφίες. Μια επανεξέταση των διατηρημένων ιστών δέρματος θα μπορούσε να αποκαλύψει περαιτέρω τεκμήρια για την πρακτική της δερματοστιξίας, να αυξήσει τα ποσοτικά δεδομένα και να διευρύνει τη γνώση μας για τη μορφή, τους σκοπούς και τη σημασία της δερματοστιξίας στην αρχαιότητα.

3. Η δερματοστιξία σε ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές

Όπως προαναφέρθηκε, στα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά κείμενα οι αναφορές στη δερματοστιξία χρησιμοποιούν συχνά τον όρο «στίγμα» και παράγωγες λέξεις όπως το ρήμα «στίζω». Η λέξη στίγμα έχει περάσει στη σύγχρονη γλώσσα διεθνώς (stigma) με την έννοια του σημαδιού ντροπής, του ηθικού στίγματος. Έν μέρει λόγω του μεσαιωνικού φαινομένου του τιμωρητικού «στιγματισμού», η εμφάνιση σημαδιών στα χέρια και τα πόδια μυστικών όπως του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, οι αρχαίες αναφορές στα στίγματα συχνά θεωρείται ότι υπονοούν ένα είδος μαρκαρίσματος ή καψίματος, όπως αναφέρει η Νέα Καθολική εγκυκλοπαίδεια:

«Ο όρος προέρχεται από την ελληνική ρίζα στίγμα, που σημαίνει σημάδι και πιο συγκεκριμένα, εμπίεση από μεταλλική στάμπα. Στην αρχαιότητα παρέπεμπε στο σημάδεμα βοοειδών, δούλων στην Ανατολή και φυγάδων σκλάβων στην Ελλάδα και τη Ρώμη. Σε κάποιες ανατολικές χώρες, και οι στρατιώτες έφεραν στίγματα.»⁷¹

Στην πραγματικότητα, όμως, τα στίγματα για τους Έλληνες και τους Ρωμαίους ήταν σημάδια δερματοστιξίας και όχι μαρκαρίσματα ανθρώπων, για τα οποία δεν υπάρχουν στοιχεία στις ελληνικές πηγές και μόνο λίγες ενδείξεις στις ρωμαϊκές.⁷²

Εξάλλου το ρήμα στίκτω ετυμολογικά σημαίνει τρυπώ/ κεντρίζω/κεντώ και σχετίζεται με το αγγλικό sting, stitch και με το γερμανικό stechen (κεντρίζω), sticken (κεντώ). Το ποιο κοινό από τα ουσιαστικά που παράγονται από τη ρίζα της λέξης, το «στίγμα» αραπέμπει αρχικά στα ελληνικά στα σημάδια του φιδιού και αργότερα αποκτά την έννοια «κουκίδα» ή «σημάδι». Συνυπολογίζοντας ότι ο Captain Cook αναφερόταν στο τατουάζ ως «κέντρισμα κάτω από το δέρμα», είναι πιθανόν ότι το ρήμα στίζειν αναφέρεται στο τατουάζ και στην ελληνική αρχαιότητα το τρύπημα του δέρματος ήταν η βασική επέμβαση στο δέρμα.⁷³

Κατα τον 6ο αιώνα π.Χ. οι Έλληνες αρχίζουν να καταγράφουν ότι ορισμένοι από τους γείτονές τους σημάδευαν το δέρμα τους με διακοσμητικά μοτίβα που μάλλον αποτελούσαν τατουάζ και όχι βάψιμο. Συσχέτιζαν αυτή την πρακτική κυρίως με τους Θράκες, τον «βαρβαρικό» λαό που ζούσε στην σημερινή νότια Βουλγαρία και την ευρωπαϊκή Τουρκία, χρησιμοποιώντας σταθερά λέξεις που περιέχουν τη ρίζα στιγ-.⁷⁴

Ο Ηρόδοτος γράφει γύρω στα 430 π.Χ. και αναφέρει ότι για τους Θράκες το «έστιχθαι» θεωρείται σαν ένα σημάδι υψηλής καταγωγής ενώ το «άστικτον» θεωρείται σημάδι χαμηλής καταγωγής.⁷⁵ Ο Ηρόδοτος αναφέρει, επίσης, τα παρακάτω για έναν ναό στο ανατολικότερο ή

⁷¹

Jones 2000, 1-2.

⁷² Ο.π., 2.

⁷³ Ο.π., 4.

⁷⁴ Αυτόθι.

⁷⁵ Στο *Ηρόδοτου Ιστορίαι* 5. 6. 2 (ἀνδράσι μίσησθαι· τὰς δὲ γυναῖκας ἰσχυρῶς φυλάσσουσι καὶ ὠνέονται τὰς

“Κανωβικό” στόμιο του Νείλου: «Αν οποιοσδήποτε σκλάβος που ανήκει σε κάποιον άνθρωπο καταφύγει εδώ και λάβει τα ιερά στίγματα, αφιερώνοντας τον εαυτό του στο θεό, κανείς δεν θα μπορεί να τον αγγίξει». ⁷⁶ Οι δούλοι που ήθελαν να ξεφύγουν από τους αφέντες τους, επομένως, κατέφευγαν στον ναό όπου στιγματίζονταν ηθελημένα, αφιέρωναν τους εαυτούς τους στο θεό και γίνονταν έτσι «απροσπέλαστοι». ⁷⁷

Ο ίδιος ιστορικός αναφέρεται στον Πέρση βασιλιά Ξέρξη και στο πέρασμά του από τον Ελλήσποντο στην Ευρώπη όταν ξέσπασε καταιγίδα που κατέστρεψε τη γέφυρα που μόλις είχε κατασκευάσει. Θυμωμένος, τιμώρησε με τριακόσια μαστιγώματα το νερό, στο οποίο έριξε και ένα ζευγάρι χειροπέδες, και έστειλε δερματοστίκτες (στιγές) για να στίξουν τον Ελλήσποντο. ⁷⁸ Αυτή η ειρωνική αναφορά στον Πέρση βασιλιά δίνει σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση του τατουάζ, που χρησιμοποιούσαν ως πρακτική τιμωρίας οι Πέρσες, κατά κανόνα για τους σκλάβους τους. ⁷⁹ Έτσι, ο Ξέρξης εφαρμόζει τη στίξη στους Έλληνες πολεμικούς αιχμαλώτους του, κατά τον Ηρόδοτο: «οι Θηβαίοι που λιποτάκτησαν στους Πέρσες δεν ευτύχησαν, καθώς οι βάρβαροι σκότωσαν κάποιους από αυτούς και σημάδεψαν τους περισσότερους με βασιλικά τατουάζ (έστιξαν στίγματα βασιλεία)». ⁸⁰

Ο Ξενοφώντας περιγράφει τον πρώιμο 4ο αιώνα π.Χ. μια φυλή που ονομάζεται «Μοσσύνοικοι», «κάτοικοι πύργων», τους οποίους συνάντησε στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, και αναφέρει: «παιδιά από καλές οικογένειες... διακοσμημένα ολόκληρα πίσω και μπροστά, εστιγμένα με λουλούδια». ⁸¹

Ο συγγραφέας του ανώνυμου έργου, του 4ου αιώνα, «Δισσοί Λόγοι» παραθέτει: «Για τους Θράκες είναι διακόσμηση για τα κορίτσια το στίζεσθαι, αλλά για τους υπόλοιπους ανθρώπους

γυναϊκας παρὰ τῶν γονέων χρημάτων μεγάλων. καὶ τὸ μὲν ἐστίχθαι εὐγενὲς κέκριται, τὸ δὲ ἄστικτον ἀγεννές. ἀργὸν εἶναι κάλλιστον, γῆς δὲ ἐργάτην ἀτιμώτατον· τὸ ζῆν ἀπὸ πολέμου καὶ ληιστύος κάλλιστον).

⁷⁶ Στο *Ηροδότου Ιστορία* 2. 113. 2-3 (Αιγύπτου ἐς τὸ νῦν Κανωβικὸν καλεῦμενον στόμα τοῦ Νείλου καὶ ἐς Ταριχείας. ἦν δὲ ἐπὶ τῆς ἡϊόνος τὸ καὶ νῦν ἐστι Ἡρακλέος ἱρὸν, ἐς τὸ ἦν καταφυγῶν οἰκέτης ὅτευ ὦν ἀνθρώπων ἐπιβάληται στίγματα ἱρά, ἐωυτὸν διδοὺς τῷ θεῷ, οὐκ ἔξεστι τούτου ἄψασθαι. ὁ νόμος οὗτος διατελεῖ εἰς ὅμοιος μέχρι ἐμεῦ τῷ ἀπ' ἀρχῆς· τοῦ ὦν δὴ Ἀλεξάνδρου ἀπιστέαται θεράποντες πυθόμενοι τὸν περὶ τὸ ἱρὸν ἔχοντα νόμον, ἰκέται δὲ ἰζόμενοι τοῦ θεοῦ κατηγοροῦν τοῦ Ἀλεξάνδρου, βουλόμενοι βλάπτειν αὐτόν, πάντα λόγον ἐξηγεύμενοι ὡς εἶχε περὶ τὴν Ἑλένην τε καὶ τὴν ἐς Μενέλεων ἀδικίην· κατηγοροῦν δὲ ταῦτα πρὸς τε τοὺς ἱεράς καὶ τὸν στόματος τούτου φύλακον, τῷ οὐνομα ἦν Θῶνις).

⁷⁷ Jones 2000, 6.

⁷⁸ Στο *Ηροδότου Ιστορία* 7. 35 (ὡς δ' ἐπύθετο Ξέρξης, δεινὰ ποιεύμενος τὸν Ἑλλήσποντον ἐκέλευσε τριηκοσίας ἐπικέσθαι μάλιστα πληγὰς καὶ κατεῖναι ἐς τὸ πέλαγος πεδῶν ζευγος. ἤδη δὲ ἤκουσα ὡς καὶ στιγίας ἅμα τούτοισι ἀπέπεμψε στίξοντας τὸν Ἑλλήσποντον. ἐνετέλλετο δὲ ὦν ραπίζοντας λέγειν βάρβαρά τε καὶ ἀτάσθαλα· “ὃ πικρὸν ὕδωρ, δεσπότης τοι δίκη ἐπιτιθεῖ τήνδε, ὅτι μιν ἠδίκησας οὐδὲν πρὸς ἐκείνου ἄδικον παθόν. καὶ βασιλεὺς μὲν Ξέρξης διαβήσεται σε, ἦν τε σὺ γέ βούλη ἦν τε μή· σοὶ δὲ κατὰ δίκην ἄρα οὐδεὶς ἀνθρώπων θύει ὡς ἐόντι καὶ θολερῷ καὶ ἀλμυρῷ ποταμῷ.” τὴν τε δὴ θάλασσαν ἐνετέλλετο τούτοισι ζημιοῦν καὶ τῶν ἐπεστεῶτων τῇ ζεύξῃ τοῦ Ἑλλησπόντου ἀποταμῆν τὰς κεφαλὰς).

⁷⁹ Jones 2000, 7.

⁸⁰ Στο *Ηροδότου Ιστορία* 7. 35.

⁸¹ Στο *Ξενοφώντος Κύρου Ανάβασις* 5, 4, 32 (ἐπεὶ δὲ πορευόμενοι ἐν τοῖς φίλοις ἦσαν, ἐπεδείκνυσαν αὐτοῖς παῖδας τῶν εὐδαιμόνων σιτευτούς, τεθραμμένους καρύοις ἐφθοῖς, ἀπαλοὺς καὶ λευκοὺς σφόδρα καὶ οὐ πολλοῦ δέοντας ἴσους τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος εἶναι, ποικίλους δὲ τὰ νῶτα καὶ τὰ ἔμπροσθεν πάντα, ἐστιγμένους ἀνθήμια.)

αποτελεί τιμωρία για τους εγκληματίες»⁸² (Εικ. 26-27).

Στον ελληνικό κόσμο, αφού η δερματοστιξία δεν αποτελούσε μάλλον παράδοση απουσιάζει από την τέχνη και τις γραπτές πηγές μέχρι το τέλος του βου αι. π.Χ., δηλαδή περίπου σε όλη την Αρχαϊκή περίοδο. Θα πρέπει να προήλθε από την Περσία, όπου υπήρχαν πολλοί Έλληνες άποικοι, με την ποινική περσική μορφή της.⁸³

Η πρώτη αναφορά στη δερματοστιξία στην ελληνική λογοτεχνία είναι η λέξη «στιγματίας», σε απόσπασμα από τον ποιητή Άσιο τον Σάμιο τον 6ο αιώνα π.Χ.⁸⁴ Η Σάμος βρίσκεται δίπλα στις μικρασιατικές ακτές και θα μπορούσε να είναι η πρώτη περιοχή της Ελλάδας που υιοθέτησε τη «βαρβαρική» συνήθεια.⁸⁵ Από μια περιέργη σύμπτωση, οι ίδιοι οι Σάμιοι υπέστησαν την ίδια τιμωρία από τους Αθηναίους συμμάχους τους. Το 440 η Σάμος εξεγέρθηκε κατά της Αθηναϊκής ηγεσίας και ξαναυποτάχθηκε μετά από μια μακρά εκστρατεία. Πολλούς αιώνες αργότερα, ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι Αθηναίοι έστιζαν τους Σάμιους αιχμαλώτους τους στο μέτωπο (έστιζον εις το μέτωπον) με τα εικονίδια ενός σαμιακού πλοίου, τη «σάμαινα», ενώ οι Σάμιοι έστιζαν τους Αθηναίους αιχμαλώτους με μια κουκουβάγια, το έμβλημα της Αθήνας.⁸⁶ Στην πρακτική αυτή αναφέρονται και άλλοι συγγραφείς που όμως γράφουν ότι τα σχέδια των στιγμάτων εφαρμόζονταν αντίστροφα, δηλαδή η κουκουβάγια στους Σάμιους και το πλοίο στους Αθηναίους, που είναι λογικότερο.⁸⁷ Τριάντα χρόνια αργότερα, οι Αθηναίοι υπέφεραν την ίδια ταπείνωση. Ο Πλούταρχος πάλι γράφει ότι μετά την αποτυχία της αθηναϊκής εκστρατείας στη Σικελία το 413, πολλοί Σικελιοί πούλησαν τους Αθηναίους αιχμαλώτους τους δούλους, στίζοντάς τους ένα άλογο στο μέτωπο (στίζοντες ίππον εις το μέτωπον).⁸⁸

Τακτικές αναφορές στην αθηναϊκή κωμωδία του 5ου και του 4ου αιώνα, στις οποίες πολύ συχνά πρωταγωνιστούν δούλοι, δείχνουν ότι η δερματοστιξία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στην Αθήνα και πιθανότατα και σε άλλες αθηναϊκές πόλεις. Έτσι, για παράδειγμα, ένας δούλος στις Σφήκες του Αριστοφάνη αναφωνεί με καυστικό τρόπο: «στιζόμενος με ένα ραβδί μέχρι θανάτου»,

⁸² Στο ανώνυμο *Δισσοί Λόγοι*, 2, 13 (τοῖς δὲ Θραιζὶ κόσμος τὰς κόρας στίζεσθαι· τοῖς δ' ἄλλοις τιμωρία τὰ στίγματα τοῖς ἀδικέοντι. τοὶ δὲ Σκύθαι καλὸν νομίζοντι, ὅς [κ'] ἄνδρα κατακανὼν ἐκδείρας τὰν κεφαλὰν τὸ μὲν κόμιον πρὸ τοῦ ἵππου φορῆι, τὸ δ' ὀστέον χρυσώσας [ἦ] καὶ ἀργυρώσας πίνηι ἐξ αὐτοῦ καὶ σπένδηι τοῖς θεοῖς· ἐν δὲ τοῖς Ἑλλάσιν οὐδέ κ' ἐς τὰν αὐτὰν οἰκίαν συνεισελθεῖν βούλοιτό τις τῶι ταῦτα ποιήσαντι).Robinson 1979, 108-9.

⁸³ Jones 2000, 7.

⁸⁴ Άσιος από *Αθηναίου Δειπνοσοφισταί*, 3. 125 Δ.

⁸⁵ Jones 2000, 7.

⁸⁶ Στο *Πλούταρχου Βίοι Παράλληλοι*- Βίος του Περικλή 26. 3 (ὕπὸ δὲ τοῦ Μελίσσου καὶ Περικλέα φησὶν αὐτὸν Ἀριστοτέλης ἠττηθῆναι ναυμαχοῦντα πρότερον.οἱ δὲ Σάμιοι τοὺς αἰχμαλώτους τῶν Ἀθηναίων ἀνθυβρίζοντες ἔστιζον εἰς τὸ μέτωπον γλαυκάς· καὶ γὰρ ἐκεῖνους οἱ Ἀθηναῖοι σάμαιναν. ἡ δὲ σάμαινα ναῦς ἐστὶν ὑπέρωρος μὲν τὸ σίμωμα, κοιλοτέρα δὲ καὶ γαστροειδής, ὥστε καὶ ποντοπορεῖν καὶ ταχυναυτεῖν).

⁸⁷ Jones 2000, 8.

⁸⁸ Στο *Πλούταρχου Βίοι Παράλληλοι*- Βίος του Νικία, 29. 1 (τῶν δ' Ἀθηναίων οἱ μὲν πλεῖστοι διεφθάρησαν ἐν ταῖς λατομίαις ὑπὸ νόσου καὶ διαίτης πονηρᾶς, εἰς ἡμέραν ἐκάστην κοτύλας δύο κριθῶν λαμβάνοντες καὶ μίαν ὕδατος, οὐκ ὀλίγοι δ' ἐπράθησαν διακλαπέντες ἢ καὶ διαλαθόντες ὡς οἰκέται. καὶ τούτους ὡς οἰκέτας ἐπώλουν, στίζοντες ἵππον εἰς τὸ μέτωπον· ἀλλ' ἦσαν οἱ καὶ τοῦτο πρὸς τῷ δουλεῖν ὑπομένοντες).

όπου προφανώς συσχετίζει τα σημάδια του ξυλοδαρμού με εκείνα της δερματοστιξίας.⁸⁹

Ένα βασικό κείμενο για τη μελέτη της δερματοστιξίας στην αρχαιότητα, δημοσιεύτηκε το 1891 και αφορά ένα Ρωμαίο συγγραφέα του 2ου αι. π.Χ. τον Ηρώνδα, και το έργο του Μίμοι, που περιλαμβάνει σύντομα περιστατικά από την ανθρώπινη ζωή, πολύ κοντά στην κωμωδία. Στον 5ο Μίμο, μια γυναίκα με το όνομα Βιτίνα, σε μια έκρηξη οργής για τον άπιστο εραστή και δούλο της Γάστρωνα, ξεκινάει τις διαδικασίες για το μαστίγωμά του, ενώ εκείνος την ικετεύει να τον στίξουν αν απιστήσει ξανά. Εκείνη δεν δείχνει οίκτο, και διατάζει να φυλακιστεί για να μαστιγωθεί, μετά όμως υποχωρεί και καλεί τον «Κόσι τον στίκτη με τις βελόνες και το μελάνι του» για να τον στίξει στο μέτωπο, ώσπου στο τέλος το μίσος της κατευνάζεται και τον ελευθερώνει.⁹⁰

Σύμφωνα με έναν αρχαίο σχολιαστή του ρήτορα Αισχίνη, στο μέτωπο των δούλων που επιχειρούσαν να δραπετεύσουν χαραζόταν η φράση «κάτεχέ με φεύγω».⁹¹ Ο κυνικός φιλόσοφος Βίων ισχυρίστηκε ότι ο πατέρας του ήταν δούλος που απελευθερώθηκε ο οποίος στο πρόσωπο έφερε ολόκληρο έγγραφο σημάδι της σκληρότητας του αφέντη του.⁹²

Αφού οι Έλληνες είχαν υιοθετήσει την πρακτική της δερματοστιξίας σχεδόν αποκλειστικά στην τιμωρητική της μορφή, ήταν επόμενο, ότι ως έμπειροι ιατροί, θα επινοούσαν σύντομα μεθόδους για την αφαίρεσή της -αν δεν τις είχαν υιοθετήσει και αυτές από τους Πέρσες.⁹³ Μια από τις πιο περίεργες περιπτώσεις αφαίρεσης των στιγμάτων αναφέρεται σε επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ. από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, όπου οι ασθενείς έδειχναν συχνά την ευγνωμοσύνη τους στο θεό αφήνοντας μια γραπτή αναφορά στη θεραπεία τους. Με μια τέτοια, κάποιος Πάνδαρος, που είχε τατουάζ στο μέτωπό του και θέλησε να το αφαιρέσει πέρασε κατα τη συνήθη διαδικασία τη νύχτα στο ιερό, και εκεί ονειρεύτηκε ότι ο θεός έδωσε έναν επίδεσμο στο πρόσωπό του και του είπε να το αφαιρέσει μετά την αναχώρησή του το επόμενο πρωί. Όταν το έκανε, τα εστιγμένα γράμματα είχαν ως εκ θαύματος μεταφερθεί στον επίδεσμο, τον οποίο πρόσφερε ως ευχαριστήριο στο ιερό.⁹⁴

Αυτή η σχετικά πρώιμη αναφορά στην αφαίρεση της δερματοστιξίας μπορεί να συνδεθεί με μια περιγραφή του βυζαντινού ιατρού Αέτιου του 6ου αιώνα μ.Χ. που γράφει στην ιατρική του εγκυκλοπαίδεια «Τετράβιβλον»:

«Ονομάζονται στίγματα, πράγματα χαραγμένα στο πρόσωπο ή σε κάποιο άλλο μέρος του

⁸⁹ Στο *Αριστοφάνους Σφήκες*, στίχος 1296. (ἐγὼ δ' ἀπόλωλα σιζόμενος βακτηρία.)

⁹⁰ Στο *Ηρώνδα Μίμοι*, Νο 5.

⁹¹ Dilts 1992, 75, no. 170a.

⁹² Στο Βίων Βορυσθενίτης, στο Διογένη Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων* 46 (« Ἐμοὶ ὁ πατήρ μὲν ἦν ἀπελεύθερος, τῷ ἀγκῶνι ἀπομυσσόμενος- διεδήλου δὲ τὸν ταριχέμπορον - γένος Βορυσθενίτης, ἔχων οὐ πρόσωπον, ἀλλὰ συγγραφὴν ἐπὶ τοῦ προσώπου, τῆς τοῦ δεσπότητος πικρίας σύμβολον· μήτηρ δὲ οἷαν ὁ τοιοῦτος ἂν γήμαι, ἀπ' οἰκῆματος. Ἐπειτα ὁ πατήρ παρατελωνησάμενός τι πανοίκιος ἐπράθη μεθ' ἡμῶν. Καί με ἀγοράζει τις ῥήτωρ νεώτερον ὄντα καὶ εὐχαριν· »)

⁹³ Jones 2000, 9.

⁹⁴ Dittenberger 1920, no. 1168, στίχοι 48-68.

σώματος, όπως για παράδειγμα στα χέρια των στρατιωτών, και χρησιμοποιούν μελάνι: εφαρμόστε τρυπώντας τα σημεία με βελόνες, σκουπίζοντας το αίμα και τρίβοντας αρχικά χυμό από πράσο ... Σε περίπτωση που θέλουμε να αφαιρέσουμε αυτά τα στίγματα πρέπει να ακολουθήσουμε τις παρακάτω προετοιμασίες... Πρώτα να καθαριστούν τα στίγματα με νίτρο, να ραντιστούν με ρητίνη τρεμιθιάς και να τυλιχθούν με επίδεσμο για 5 μέρες... Τα στίγματα αφαιρούνται σε 20 μέρες, χωρίς μεγάλη εξέλκωση και χωρίς ουλές».⁹⁵

Από την περίοδο του πρώτου Καρχηδονιακού πολέμου, στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ., η Ελλάδα άρχισε να εντάσσεται σταδιακά στην τροχιά της αναπτυσσόμενης δύναμης της Ρώμης σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου, που σφραγίστηκε με την ήττα στη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ.⁹⁶ Η δερματοστιξία δεν φαίνεται να ήταν παράδοση στους Ρωμαίους αλλά μάλλον επίδραση από τους Έλληνες όπως δείχνει η υιοθέτηση από αυτούς του ουσιαστικού «στίγμα» αλλά όχι και του ρήματος στίζω, αντί του οποίου χησιμοποιούσαν το «inscribo» (χαράσσω), «imprimo» (γράφω) και «inuro» (μαρκάρω).⁹⁷

Ένα επεισόδιο από το «Σατυρικόν» του Πετρόνιου παραπέμπει στην εφαρμογή της δερματοστιξίας από τους Ρωμαίους. Οι πρωταγωνιστές θέλοντας να κρυφτούν από τους διώκτες τους αποφασίζουν να μεταμφιεστούν σε δούλους και έτσι γράφουν στο μέτωπό τους με μελάνι, ώστε να φαίνεται ως τατουάζ (stigma). Ήταν εμφανές όμως ότι επρόκειτο για απλό βάψιμο, καθώς όταν τους ανακάλυψαν κάποιος είπε «...αυτές δεν είναι πληγές που έχουν γίνει με σίδηρο για να απορροφήσουν τα γράμματα».⁹⁸

Άλλες αναφορές δείχνουν ότι οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν την πρακτική αυτή από του Έλληνες με λίγες παραλλαγές.⁹⁹ Τον 4ο αιώνα μ.Χ. ο στρατιωτικός συγγραφέας Vegetius, περιγράφει πως οι νεοσύλλεκτοι στρατιώτες χαράσσουν μόνιμες στιγμές στο δέρμα προφανώς τα ονόματά τους ή τους αριθμούς των μονάδων τους.¹⁰⁰

Ο πρώτος Χριστιανός βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος, ορίζοντας κάποιους θρησκευτικούς κανόνες συμπεριφοράς, εξέδωσε απόφαση ότι οι εγληματίες δεν πρέπει να χαράσσονται στο πρόσωπο, αλλά στα χέρια ή τις κνήμες. «Αυτό θα εξασφαλίσει», παρατηρεί, «ότι το πρόσωπο που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα της θείας ομορφιάς, θα μολυνθεί όσο λιγότερο γίνεται».¹⁰¹

⁹⁵ Στο Aetius Amidenus, *Tetrabiblon* 8, 12. Olivieri 1950, 417-18.

⁹⁶ Jones 2000, 11.

⁹⁷ Αυτόθι.

⁹⁸ Στο Petronius, *Satyrice*, 103-6.

⁹⁹ Jones 2000, 11.

¹⁰⁰ Στο Vegetius, *De Re Militari* 2, 5, 2.

¹⁰¹ Στο *Θεοδοσιανός Κώδικας* 9, 40, 2 (Idem a. Eumelio. Si quis in ludum fuerit vel in metallum pro criminum deprehensorum qualitate damnatus, minime in eius facie scribatur, dum et in manibus et in suris possit poena damnationis una scriptione comprehendi, quo facies, quae ad similitudinem pulchritudinis caelestis est figurata, minime maculetur) και *Ιουστινιανός Κώδικας* 9, 47, 17 (Imperator Constantinus . Si quis in metallum fuerit pro

Σύμφωνα με την έρευνα του M.Gustafson, στην Ύστερη Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα η ποινική δερματοστιξία εφαρμοζόταν όπως και στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη. Τη δερματοστιξία ως σημάδι κοινωνικής θέσης ή ως καθαρά διακοσμητική πρακτική, οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι δεν την υιοθέτησαν καθώς τη συσχετίζουν με τους «βάρβαρους» και τους απολίτιστους.¹⁰²

4. Τροποποιήσεις του δέρματος σε αρχαιολογικές πηγές

Η αναζήτηση ενδείξεων για εφαρμογή της δερματοστιξίας και των άλλων τροποποιήσεων του δέρματος στην Προϊστορία, θα ξεκινήσει με την Παλαιολιθική εποχή για να καταλήξει στην Εποχή του Χαλκού και επικεντρώνεται όπου είναι δυνατόν στα υλικά, τα εργαλεία και τις παραστάσεις στην τέχνη. Συχνά θα γίνονται παραλληλισμοί με υστερότερες εποχές και με νεότερα και σύγχρονα παραδείγματα του δυτικού ή μη κόσμου.

4.1 Παλαιολιθική εποχή

Βασικά έμμεσα κατάλοιπα σχετικά με το βάψιμο και πιθανόν τη δερματοστιξία στην παλαιολιθική περίοδο είναι οι χρωστικές ουσίες, κυρίως οι ώχρες. Οι ώχρες, είναι ορυκτά οξειδία του σιδήρου με σπουδαιότερα τον αιματίτη, το γακιτίτη και τον λειμονίτη. Η κόκκινη ώχρα είναι ο αιματίτης (Fe₂O₃), με περιεκτικότητά 70% σε σίδηρο. Το φυσικό του χρώμα πλησιάζει το μαύρο αλλά μετά από καλή κονιορτοποίηση δίνει μια σκόνη με βαθύ κόκκινο χρώμα.¹⁰³

Η κατασκευή εργαλείων και η συλλογή και χρήση της ώχρας, θεωρείται ότι αποτελούν τις δύο σημαντικότερες εξελίξεις της προϊστορίας.¹⁰⁴ Η ώχρα έχει ονομαστεί “χρυσός” της Παλαιολιθικής εποχής.¹⁰⁵

Η κόκκινη ώχρα σχετικά συχνό εύρημα σε παλαιολιθικές θέσεις οικιστικές και ταφικές σε όλο τον κόσμο. Χρησίμευε μάλλον για το βάψιμο δερμάτων και υφασμάτων, ως χρωστική στην τέχνη π.χ. στις βραχογραφίες, αλλά ίσως και για τη διακόσμηση του ανθρώπινου σώματος.¹⁰⁶ Τα δεδομένα ωστόσο για την τελευταία υπόθεση είναι ελλιπή. Σε μια αμφίβολης εγκυρότητας διαδικτυακή πηγή,¹⁰⁷ αναφέρεται ότι στο σπήλαιο Grotte du Mas d' Azil της Ανώτερης

criminum deprehensorum qualitate damnatus, minime in eius facie scribatur, cum et in manibus et in suris possit poena damnationis una scriptione comprehendí, quo facies, quae ad similitudinem pulchritudinis caelestis est figurata, minime maculetur).

¹⁰² Gustafson 2000, 17-31.

¹⁰³ Παπαευθυμιου- Παπανθίμου 1997, 13.

¹⁰⁴ Wreschner 1980, 631.

¹⁰⁵ Κουκούλη 1996, 82.

¹⁰⁶ Leroi-Gourhan 1993 (1964), 110.

¹⁰⁷ http://www.vanishingtattoo.com/tattoo_museum/upper_paleolithic.html. Παραπέμπει στο Marthe Réquart, 1962, “Grotte du Mas d' Azil (Ariège), Une nouvelle gallerie magdalénienne”, *Annales de Paléontologie* 48, 211-214. που δεν έγινε δυνατόν να βρεθεί.

Παλαιολιθικής στα Πυρηναία ανακαλύφθηκαν εργαλεία που σύμφωνα με τον ανασκαφέα παραπέμπουν στην εφαρμογή δερματοστιξίας (Εικ. 28).

Η εξόρυξη ώχρας γινόταν στις πηγές της. Το πρωιμότερο γνωστό ορυχείο ώχρας στην Ευρώπη βρίσκεται στο Lovas Caves, κοντά στη λίμνη Ballaton, στην Ουγγαρία και χρονολογείται στην Κατώτερη Παλαιολιθική. Εκεί εξορύσσονταν αιματίτης και λειμωνίτης.¹⁰⁸

Σημαντική ανακάλυψη αποτελεί όμως και μια περιοχή εξόρυξης ώχρας στον ελλαδικό χώρο, και συγκεκριμένα στη Θάσο, όταν αυτή θα ήταν ενωμένη με την απέναντι ακτή. Πρόκειται για 4 ορυχεία στη θέση Τζίνες της νότιας Θάσου, ανάμεσα στα Λιμενάρια και τις Μαριές, με πλούσια κοιτάσματα αιματίτη. Το πρώτο ορυχείο έχει δύο στοές οριζόντιας εξόρυξης. Επιτόπου βρέθηκαν κεράτινα, οστέινα και λίθινα εργαλεία εξόρυξης της ώχρας όσο και σχετικά τέχνηρα όπως οστέινες σπάτουλες για την συγκέντρωση της ώχρας και κέρατα στο εσωτερικό των οποίων αποθηκευόταν η πρώτη ύλη. Στις εγκαταστάσεις απουσίαζε παντελώς η κεραμική, ενώ παλαιοζωολογική και αρχαιομετρική έρευνας στο πρώτο ορυχείο το χρονολογεί στην Ανώτερη Παλαιολιθική.¹⁰⁹

Ενδείξεις για συλλογή ώχρας υπάρχουν ήδη στην πρώιμη Αχελαία περίοδο (300000 πριν) στην Terra Amata, κοντά στη Νίκαια της Νότιας Γαλλίας όπου συλλέχθηκαν από δύο στρώσεις 75 κομμάτια ώχρας. Οι διαφορετικοί χρωματισμοί τους από το κίτρινο ως το κόκκινο και το καστανοκόκκινο δείχνουν διαφορετική θερμική επεξεργασία και επομένως, ήδη ίσως, την τεχνική γνώση και τη συνειδητή επιλογή των χρωμάτων και των ιδιοτήτων τους.¹¹⁰

Η ώχρα επανεμφανίζεται με ένα μεγάλο κενό, στη Μουστέρια στο ορυχείο στο Lovas Caves κοντά στη λίμνη Balaton στην Ουγγαρία. Στη Μέση Παλαιολιθική χρονολογούνται κάποιες ενδείξεις για τη χρήση της ώχρας από τους Neanderthal, για παράδειγμα στα σπήλαια Le Moustier, και Chapelle-aux-Saints της Γαλλίας και Quatzeh του Ισραήλ. Ταφές με ώχρα είναι ακόμα ελάχιστες.¹¹¹

Με τον Homo sapiens sapiens, στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη παρατηρείται ραγδαία εξάπλωση στη χρήση ώχρας, με περίπου 123 θέσεις όπου μαρτυρείται η χρήση της. Ανάμεσά τους είναι 26 ταφές με Ωρινάκεια, Σολουτραία και Μαγδαλένεια εργαλειακά σύνολα. Όστρεα, οστά και δόντια ζώων βρίσκονται συχνά σε συνάφεια με την ώχρα.¹¹²

Ταφές με ώχρα της Ανώτερης Παλαιολιθικής είναι εκείνες στα:¹¹³

- Grotte de la Barma Grande, περιοχή Balzi Rossi, Ιταλία. Μια τριπλή ταφή, ενός ενηλίκου και ενός νέου άνδρα, καθώς και μιας νέας γυναίκας, που ήταν πασπαλισμένοι με ώχρα.

¹⁰⁸ Wymer 1982, 174.

¹⁰⁹ Κουκούλη 1996, 82-89.

¹¹⁰ Wreschner, 1980, 632.

¹¹¹ Αυτόθι.

¹¹² Αυτόθι.

¹¹³ Wymer 1982, πιν. 7.1, 250-253.

Συνοδεύονταν από κοσμήματα από όστρεο, ένα δόντι και ένα οστό, ενώ στο δεξί χέρι του ενήλικου άνδρα και της γυναίκας βρισκόνταν λίθινες λεπίδες.

- La Grotte des Enfants, περιοχή Balzi Rossi, Ιταλία. Ένας ενήλικος άνδρας με το κεφάλι βαμμένο με κόκκινη ώχρα και στεφανωμένο με όστρεα αναπαυόταν σε ένα κομμάτι αμμόλιθου, άλλοι δύο νεκροί ήταν πασπαλισμένοι με ώχρα.

- Σπήλαιο Arene Candide, περιοχή Balzi Rossi, Ιταλία. Ένας νέος με μια λίθινη λεπίδα στο δεξί χέρι ήταν κτερισμένος με οστρέινα κοσμήματα και πασπαλισμένος με ώχρα.

Πασπαλισμένοι με ώχρα νεκροί της Ανώτερης Παλαιολιθικής έχουν βρεθεί επίσης στα: Paviland Cave στην Ουαλία, στη Dolni Vestonice στην Τσεχία, στη Markina Gora στη Ν. Ρωσία και αλλού.

Στην Ανώτερη Παλαιολιθική σημαντικό, ίσως τελετουργικό ρόλο είχαν το ανθρώπινο κρανίο και η κόκκινη ώχρα, όπως δείχνουν πολλά τριβεία με ίχνη κόκκινου χρώματος, είδωλα και άλλα εγχάρακτα λίθινα και οστέινα αντικείμενα βαμμένα με ώχρα.¹¹⁴ Οι “Αφροδίτες” του Laussel, του Willendorf και του Dolni Vestonice φέρουν ίχνη τριβής με κόκκινη ώχρα,¹¹⁵ που θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε μια τελετουργική ή μη επάλειψη του φυσικού ανθρώπινου σώματος με ώχρα.

Και στις Μαγδαλένιες φάσεις II-V, η ώχρα έφτασε στην ευρύτερη διάδοσή της ως συμβολικό μέσο.¹¹⁶ Από τις 16 Μεσολιθικές θέσεις με σχετικά ευρήματα στην Ευρώπη, 7 είναι ταφές με κατάλοιπα ώχρας. Στις ταφές ης εποχής η ώχρα γίνεται κυριάρχο εύρημα.¹¹⁷

Η χρήση της ώχρας στις ταφές μπορούσε να ενέχει πληθώρα συμβολισμών, κυρίως σε σχέση με το χρώμα της και τον συσχετισμό του με το αίμα και επομένως τη ζωή, τον θάνατο κ.λ.π.¹¹⁸ Θα μπορούσε να δρά, επίσης, απολυμαντικά και θεραπευτικά στοιχείο εναντίον της μόλυνσης του περιβάλλοντος χώρου από την αποσύνθεση των νεκρών σωμάτων. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, τα άλατα του σιδήρου, που περιέχονται στην ώχρα είναι αιμοστατικά και έχουν αντισηπτικές και αποσμητικές ιδιότητες. Έχουν την ιδιότητα να μεταβάλλουν το οξύγονο σε όζον και έτσι να επιταχύνουν ίσως την επούλωση των πληγών.¹¹⁹

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι πληροφορίες για τη διακόσμηση του σώματος από την Παλαιολιθική εποχή είναι αρκετά έμμεσες, αποσπασματικές και διάσπαρτες, και σχετίζονται με τη χρήση της ώχρας, μιας χρωστικής ουσίας που προτιμάται ιδιαίτερα. Πολλές ταφές με ώχρα περιείχαν και διάφορα κοσμήματα από όστρεο και οστό, γεγονός που δείχνει ένα γενικότερο ενδιαφέρον για την ατομική διακόσμηση. Αν αληθεύει η υπόθεση σχετικά με τις ιαματικές ιδιότητες

¹¹⁴ Wreschner 1980, 632.

¹¹⁵ Παπαευθυμιου- Παπανθίμου, 1997, 16-17.

¹¹⁶ Wreschner 1980,632

¹¹⁷ Αυτόθι.

¹¹⁸ Wreschner 1980, 631. Gröning 1997, 114.

¹¹⁹ Αναφέρεται στο: Velo 1984, 674.

της χώρας, τότε λογικά βασική θα ήταν και η θεραπευτική χρήση.

4.2 Νεολιθική εποχή

Η Νεολιθική εποχή χαρακτηρίζεται από σημαντικές καινοτομίες και αλλαγές στην ιστορία της ανθρωπότητας. Οι αναπαραστάσεις στην τέχνη πληθαίνουν, κυρίως με την αύξηση της παραγωγής ειδωλίων, τα οποία αποδίδουν πλαστικά το σώμα και παρέχουν έτσι σημαντικές πληροφορίες για τι θέμα μας. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε σχετικά ευρήματα από θέσεις της Μικράς Ασίας, των Βαλκανίων και του Αιγαίου, ενώ, θα συνεξεταστούν και κάποια τέχνηρα, αλλά και η συνεχιζόμενη χρήση χρωστικών ουσιών, ιδίως διαφορετικών τύπων ώχρας.

4.2.1. Ανατολία: Το παράδειγμα του Catal Hüyük

Οι ανασκαφές στο Catal Hüyük της ΝΔ Ανατολίας έδειξαν ότι οι ταφές με ώχρα συνεχίζονται στη Νεολιθική εποχή, όταν το κρανίο ή και ολόκληρο το νεκρό σώμα βάφονταν με κόκκινη ώχρα ή πιθανόν με κιννάβαρη. Η πρακτική αυτή δεν ήταν κοινή αφού από τους 400 σκελετούς που είχαν αποκαλυφθεί ως το 1964, μόνο στους 4 ανιχνεύθηκε βάψιμο με ώχρα, σύμφωνα με τον πρώτο ανασκαφέα (J. Mellaart), όλοι γυναικείοι και παιδικοί.¹²⁰ Ένας από αυτούς ανήκε σε πρόωρα γεννημένο βρέφος, ο άλλος σε γυναίκα που είχε ταφεί με το παιδί της πάνω στο σώμα της, και ο τρίτος σε έφηβη γυναίκα περίπου 17 ετών, βαμμένη με κόκκινη ώχρα σε όλο το σώμα και με κιννάβαρη στο κρανίο, τέλος κόκκινη ώχρα κάλυπτε το κρανίο και το άνω σώμα παιδιού που βρέθηκε κάτω από ένα μεγάλο κτίριο.¹²¹

Πολλές από αυτές τις ταφές βρέθηκαν κάτω από δωμάτια που χαρακτηρίζονται ιερά, άλλες έχουν βρεθεί σε απλούς χώρους κατοίκησης, όπως το γυναικείο σώμα με πλατιά γραπτή ταινία από κιννάβαρη στο κεφάλι.

Πράσινο χρώμα έφεραν τρεις ταφές. Στη μια περίπτωση ενός άνδρα (;) είχε εφαρμοστεί στα οστά, ενώ στην περίπτωση μιας γυναίκας είχε εφαρμοστεί στο κρανίο, εκεί όπου θα βρισκόταν τα φρύδια. Πιο συνηθισμένη από την πράσινη ήταν η έντονη κυανή βαφή, που παραγόταν από κονιορτοποιημένο αζουρίτη. Βρέθηκε σε τουλάχιστον δέκα σκελετούς και των δύο φύλων κοντά στη βάση του κρανίου και στο σημείο ένωσης του λαιμού με την κλείδα. Να σημειωθεί ότι οι κυανές και οι πράσινες χρωστικές, και οι δύο ανθρακικά παράγωγα του χαλκού, ενώ

---

¹²⁰

Mellaart 1963, 93.

¹²¹ Αυτόθι.

χρησιμοποιούνταν σε ταφικές πρακτικές δεν είχαν μέχρι τότε ανιχνευτεί σε τοιχογραφίες. Οι ταφές που έφεραν πράσινο και κυανό χρώμα ήταν πλούσια κτερισμένες για τα δεδομένα του Catal Hüyük, ενώ εκείνες με κόκκινη ώχρα ήταν φτωχότερες.¹²²

Τα κτερίσματα στις γυναικείες και παιδικές ταφές περιλάμβαναν, εκτός των άλλων, σπάτουλες, μικρογραφικούς πελέκεις από πράσινο λίθο, λίθινες παλέτες για το κοπάνισμα του κόκκινου χρώματος, όστρεα που χρησίμευαν ως χρωματοθήκες κ.α. Λεπτότεχνες οστέινες βελόνες, που έφεραν ίχνη πράσινου χρώματος, αγγεία με κόκκινο χρώμα και καθρέφτες από οψιανό ανήκαν στα κτερίσματα των πλούσιων γυναικών του Catal Hüyük.¹²³

Στην ίδια εγκατάσταση έχει ανακαλυφθεί επίσης ένα σύνολο από πήλινες σφραγίδες με ποικίλα διακοσμητικά μοτίβα, όπως σπείρες, μαιάνδρους και άλλα αφηρημένα σύμβολα (Εικ. 29). Θα μπορούσαν, σύμφωνα με τους μελετητές να είχαν χρησιμοποιηθεί και για τη διακόσμηση του ανθρώπινου σώματος, αν και δεν φέρουν ίχνη χρώματος. Σε περίπτωση, όμως, που είχαν χρησιμοποιηθεί φυτικές βαφές, αυτές δεν θα είχαν διατηρηθεί μέχρι σήμερα. Οι σφραγίδες βρέθηκαν σε «ιερά», σε τάφους αλλά και σε χώρους κατοίκησης.¹²⁴

Πολύ ενδιαφέρον για την παρούσα έρευνα εύρημα είναι ένα καλοφτιαγμένο πήλινο ειδώλιο, από «ιερό», που φέρει γραπτή κόκκινη διακόσμηση σε ανοιχτό βάθος και ίσως παραπέμπει σε πραγματική διακόσμηση του φυσικού σώματος.¹²⁵ Πρόκειται για καθιστό γυναικείο στεατοπυγικό ειδώλιο (Εικ. 30), με τα γόνατα λυγισμένα και τα χέρια να ακουμπούν πάνω τους, ενώ το κεφάλι δεν σώζεται. Είναι διακοσμημένο με χιαστί ταινίες που σχηματίζονται από σειρές πυκνών στιγμών, στα μπράτσα, το στήθος και στο εμπρός μέρος των ποδιών, ενώ ανάλογη ταινία κοσμεί περιμετρικά τη βάση του λαιμού. Η διακόσμηση αυτή θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει είτε βάψιμο του σώματος, είτε -λόγω της ύπαρξης στιγμών- ακόμη και δερματοστιξία.

Μια κατηγορία εργαλείων από το Catal Hüyük, οι οπείς, για το τρύπημα δερμάτων κ.λ.π.¹²⁶ (Εικ. 31) αποτελούν πολύ συχνό εύρημα και θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί και ως εργαλεία δερματοστιξίας. Η κεντρική οπή που διαθέτουν θα μπορούσε να περιέχει και χρωστική που θα εισερχόταν στο δέρμα.

4.2.2. Βαλκάνια. Ευρήματα του πολιτισμού Cucuteni/Tripolye

¹²² Mellaart 1963, 93.

¹²³ ο.π., 95.

¹²⁴ ο.π., 97.

¹²⁵ Mellaart 1962, 93.

¹²⁶ Mellaart 1963, 100.

Οι εγκαταστάσεις που ανήκουν στον πολιτισμό Cucuteni/Tripolye χρονολογούνται από το 5000 ως το 3000 π.Χ. και, εκτείνονται σε μια ευρεία περιοχή της ΝΑ Ρουμανίας, της Μολδαβίας και της Ουκρανίας.¹²⁷

Από τις πρωιμότερες φάσεις ιδιαίτερα του πολιτισμού αυτού είναι γνωστά πολυάριθμα ειδώλια, με έντονη εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 32), λιγότερο στα πρόσωπα και τα κεφάλια και κυρίως στο υπόλοιπο σώμα, που είναι συχνά καλυμμένο με δεκάδες κάθετων, παράλληλων, οριζόντιων και διαγώνιων εγχαράξεων, που το καλύπτουν ολόκληρο. Σε κάποια ειδώλια η κανονικότητα των παράλληλων εγχαράξεων διακόπτεται πάνω από το στομάχι από ένα πλαίσιο που περιλαμβάνει αλληλοπλεκόμενες σπείρες, καμπύλες γραμμές ή βραχείες ευθείες εγχαράξεις ενώ πολλές φορές τα οπίσθια φέρουν διαφορετική διακόσμηση, π.χ. σπείρες, παράλληλες κάθετες γραμμές κ.α. (Εικ. 33).¹²⁸ Άλλα ειδώλια είναι διακοσμημένα με γραπτές κόκκινες ταινίες που διαμόρφωναν οριζόντιες, διαγώνιες ή ημικυκλικές επιφάνειες και σπείρες.¹²⁹

Οι εγχαράξεις των ειδωλίων έχουν ερμηνευθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Κάποιοι θεωρούν ότι απεικονίζουν μαλλιά, κοσμήματα, ενδύματα κ.λ.π., ενώ άλλοι όπως η Marinescu-Bîlcu¹³⁰ βλέπουν σε αυτές ανάμεσα σε άλλα, και αναπαραστάσεις δερματοστιξίας ή ακόμη και σκαριφισμού.¹³¹

4.2.3 Αιγαιακός χώρος. Σιταγροί

Στους Σιταγρούς, κοντά στη Δράμα, μια εγκατάσταση που κατοικήθηκε από τη Μέση Νεολιθική περίοδο ως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ανακαλύφθηκαν γύρω στα 250 πήλινα ειδώλια, τα περισσότερα ανθρωπόμορφα και σχηματικά, με πολύ μικρή προσπάθεια να αποδοθούν οι ανατομικές τους λεπτομέρειες,¹³² που χρονολογούνται στη Χαλκολιθική περίοδο. Πολλά φέρουν εγχαράξεις, συχνά γεμισμένες με κόκκινη ώχρα αναμειγμένη με θρυμματισμένα λευκά όστρεα (Εικ. 34),¹³³ ενώ κάποια φέρουν και εμπύστη διακόσμηση από σφραγίδες.

Τα εγχάρακτα θέματα περιλαμβάνουν ομάδες παράλληλων γραμμών, 2 ή 3 οριζόντιες, κάθετες ή διαγώνιες γραμμές, ενάλληλα V, αμείβοντες, M, σπείρες πολλών τύπων, κύκλους, ημικύκλια, κ.λ.π. (Εικ. 35), σύμβολα συνήθη κατά τη M.Gimbutas στη Χαλκολιθική των Ανατολικών Βαλκανίων.

¹²⁷ Bailey 2005, 103.

¹²⁸ Bailey 2005, 94-98.

¹²⁹ Αυτόθι.

¹³⁰ Marinescu-Bîlcu 1981, 38.

¹³¹ Ο.π. 101.

¹³² Gimbutas 1986, 226.

¹³³ Οπ., 229.

Σύμφωνα με την ίδια, οι σταυροί, τα χιαστί θέματα και οι στρόβιλοι είναι σύμβολα που σχετίζονται με το γυναικείο στήθος, και είναι συχνά χαραγμένα πάνω από αυτό στα ειδώλια. Οι σταυροί, τα V και οι οφιοειδείς σπείρες σχετίζονται με καθιστά γυναικεία ειδώλια, των οποίων η πλάτη είναι χαραγμένη με παράλληλες γραμμές και τα πλάγια του σώματος με αμείβοντες. Ο ομόκεντρος κύκλος, η οφιοειδής σπείρα, ο ρόμβος, εμφανίζονται συχνά σε σχηματοποιημένα αλλά και πιο φυσιοκρατικά καθιστά ειδώλια εγκύων. Ενώ, ομόκεντροι κύκλοι, το φίδι και το διπλό φίδι, σχετίζονται με τη γυναικεία κοιλιακή χώρα και τον λαιμό αλλά και με τα οπίσθια και τα γόνατα, τα οποία εικονίζονται συχνά με ομόκεντρους κύκλους (Εικ. 36).¹³⁴

Η Gimbutas θεωρεί τα ειδώλια θεϊκές απεικονίσεις και αναλύει τα σύμβολα που φέρουν σε σχέση με κάποιους υπερφυσικούς παράγοντες. Υιοθετώντας όμως τη λογική της ερμηνείας των ειδωλίων που προτείνει ο Bailey,¹³⁵ που θεωρεί ότι αυτά απέδιδαν καταρχήν υπαρκτά πρόσωπα, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι οι εγγαράξεις στο σώμα τους, που πολλές φορές ήταν μάλιστα γεμισμένες με χρώμα, θα μπορούσαν να αναπαριστούν ένα είδος δερματοστιξίας ή σκαριφισμού.

4.2.4 Παραδείγματα από άλλες αιγαιακές εγκαταστάσεις.

Η Θεσσαλία έχει δώσει μέχρι σήμερα τον μεγαλύτερο αριθμό νεολιθικών ειδωλίων συγκριτικά με τις άλλες περιοχές της Ελλάδας. Αυτά προέρχονται από εγκαταστάσεις όπως το Αχιλλείο Λάρισας, το Σέσκλο και το Δίμηνη Μαγνησίας, ο Πρόδρομος Καρδίτσας, η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου Τρικάλων, το Τσαγγλί και το Ραχμάνι Λάρισας κ.ά.

Ενδεικτικά αναφέρονται παρακάτω κάποια διακοσμημένα θεσσαλικά νεολιθικά ειδώλια.

Ένα μαρμάρινο σταυρόσχημο ειδώλιο της Νεότερης Νεολιθικής από τη Μέλισσα Λάρισας φέρει ερυθρή διακόσμηση με ταινίες και στιγμές στον λαιμό, ενώ το στήθος αποδίδεται με δύο ομοιόχρωμες σπείρες (Εικ. 37).¹³⁶

Ένα άλλο σταυρόσχημο, πήλινο ειδώλιο της ίδιας περιόδου από το Δίμηνη φέρει καστανή διακόσμηση με οριζόντιες παράλληλες ταινίες στους βραχίονες και δύο διαγώνιες διασταυρούμενες ταινίες στο θώρακα, ενώ με καστανό χρώμα δηλώνονται και τα χαρακτηριστικά του προσώπου (Εικ. 38).¹³⁷

Το γνωστό πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής που κρατά μωρό στην αγκαλιά της της NN, από το Σέσκλο (η «κουροτρόφος» του Σέσκλου) φέρει γραπτή σκουρόχρωμη διακόσμηση από σπείρες που διατρέχουν την κοιλιά και τις έδρες των μορφών, ενώ στα χέρια και τα πόδια

¹³⁴ Gimbutas 1986, 230-247.

¹³⁵ Bailey 1994, 321.

¹³⁶ Σκαφιδά 1996, 303.

¹³⁷ Ό.π., 306.

υπάρχουν ευθείες ή τεθλασμένες οριζόντιες ταινίες (Εικ. 39).¹³⁸

Ένα πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής της NN από το σπήλαιο Φράγγχι της Αργολίδας στην Πελοπόννησο φέρει σε όλο το σώμα σκουρόχρωμα ρομβοειδή κοσμήματα και κυματοειδείς γραμμές (Εικ. 40),¹³⁹ διακόσμηση που μπορεί να δηλώνει κοσμήματα ή βάψιμο του δέρματος. Η Talalay αναφέρει ότι οι ρόμβοι στον άνω κορμό του παρουσιάζει μοιάζουν με ένα ένδυμα χορού μιας σύγχρονης φυλής στη Λιβερία.¹⁴⁰ Η ίδια, στη μελέτη της για τα ειδώλια από το Φράγγχι, παρατηρεί ότι η διακόσμησή τους παραπέμπει σε στοιχεία ενδυμασίας, δερματοστιξίας, σκαριφισμού ή απλής αισθητικής, και ότι είναι αδύνατον πλέον σήμερα να προσδιοριστεί επακριβώς ο σκοπός των δημιουργών των ειδωλίων. Παραπέμπει όμως σε εθνογραφικά παράλληλα για τη δερματοστιξία και τον σκαριφισμό, και παραδέχεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις η ερμηνεία της ενδυμασίας δεν είναι ικανοποιητική. Για παράδειγμα, στα ειδώλια FC101 και FC117 (Εικ. 41), των οποίων τα στροβιλιζόμενα εγχάρακτα και γραπτά θέματα στο κεφάλι δεν φαίνεται να αντιστοιχούν σε κάποια ενδυματολογικά εξαρτήματά του. Ομοίως αμφισβητεί το ρόλο της διακόσμησης άλλων ειδωλίων, όπως τα FC 42, 28, 208 (Εικ. 42).¹⁴¹

Ένα πήλινο καθιστό γυναικείο ειδώλιο που χρονολογείται τεχνοτροπικά ανάμεσα στη Μέση και τη Νεότερη Νεολιθική είναι τυχαίο εύρημα από την περιοχή της Κάτω Ιεράπετρας στην Κρήτη. Φέρει γραμμικές εγχαράξεις με ίχνη ένθετου λευκού χρώματος στα πόδια, το στέρνο, την κοιλιά και τη ράχη (Εικ. 43).¹⁴² Ο S. Weinberg θεωρεί ότι οι εγχαράξεις στην πλάτη και τον αυχένα δηλώνουν μαλλιά, ενώ αυτές που διατρέχουν τους ώμους, τους αγκώνες και τους καρπούς και εκείνες πάνω από την κοιλιακή χώρα, τους γοφούς, τους μηρούς και τα πόδια, δίνουν έμφαση στην παχυσαρκία. Παραδέχεται, όμως, ότι κάποιες εγχαράξεις, όπως αυτές στο στήθος, στον αφαλό και στα οπίσθια φαίνονται καθαρά διακοσμητικές.¹⁴³ Ο P. Ucko αντίθετα αμφισβητεί την περιγραφή του Weinberg, που κάνει προβληματική την ερμηνεία του ειδωλίου.¹⁴⁴ Στη μελέτη του για τα νεολιθικά ειδώλια της Κρήτης, ο P. Ucko είναι ανοιχτός στη συζήτηση για τη διακόσμησή τους ως αναπαράσταση ενδυμασίας ή κάποιου είδους δερματοστιξίας, αν και είναι πολύ δύσκολο όποιο σίγουρο σχετικό συμπέρασμα.¹⁴⁵

Οστέινοι ορείς σαν αυτούς του Catal Hüyük που προαναφέρθηκαν έχουν βρεθεί και στον ελλαδικό χώρο, για παράδειγμα στον Άγιο Πέτρο των Σποράδων, στο Σέσκλο και το Δίμηνη της

¹³⁸ Τσιβιλικά 1996, 307.

¹³⁹ Χατζηπούλιου 1996, 317.

¹⁴⁰ Talalay 1991, 71.

¹⁴¹ Ο.π., 70-71.

¹⁴² Ρεθεμιωτάκης, 1996, 323.

¹⁴³ Weinberg 1951, 122.

¹⁴⁴ Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997, 35.

¹⁴⁵ Ucko 1968, 331.

Θεσσαλίας (Εικ. 44).¹⁴⁶ Αν και δεν μπορεί να εξαχθεί σίγουρο συμπέρασμα για τη λειτουργία τους, μπορεί ωστόσο να υποτεθεί η χρήση τους ως εργαλείων δερματοστιξίας.

Μια σημαντική κατηγορία ευρημάτων της Νεολιθικής περιόδου που έχει συζητηθεί σε σχέση με τη διακόσμηση του ανθρώπινου δέρματος είναι οι πήλινες και λίθινες σφραγίδες. Αυτές παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τις μεταγενέστερες της Εποχή του Χαλκού, καταρχήν ως προς τη μορφή και το θεματολόγιο αλλά και το μεγαλύτερο μέγεθος. Τέτοια ευρήματα προήλθαν από τη Νέα Νικομήδεια και το Σέσκλο, και το θεματολόγιό τους μοιάζει πολύ με αυτό των σφραγίδων από το Catal Hüyük. Περιλαμβάνει σταυροειδή και σπειροειδή θέματα, ομόκεντρους κύκλους, δικτυωτά σχέδια (Εικ. 45).¹⁴⁷ Για τις σφραγίδες αυτές έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μπορεί να χρησιμοποιούνταν για την εμπέστη διακόσμηση του ανθρώπινου δέρματος, κατά αναλογία με το εθνογραφικό παράλληλο των pintaderas των ιθαγενών του Μεξικού την περίοδο της ισπανικής κατάκτησης.¹⁴⁸ Σύμφωνα με άλλους ερευνητές, ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις για ένα τέτοιο συμπέρασμα.¹⁴⁹

---

¹⁴⁶ Αγραφιώτη & Μαλακασιώτη 1996, 241.

¹⁴⁷ Ωνάσογλου 1996, 163-164.

¹⁴⁸ Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 45.

¹⁴⁹ Ωνάσογλου 1996, 164.

5. Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο

5.1 Ενδείξεις από τις Κυκλάδες της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

5.1.1 Κυκλαδικά ειδώλια

Τα γνωστά κυκλαδικά ειδώλια κατασκευάζονταν στις Κυκλάδες κατά το μεγαλύτερο μέρος της 3ης χιλιετίας π.Χ, κυρίως από λευκό μάρμαρο. Εγγάρακτες γραμμές τονίζουν συχνά μέρη του σώματος όπως τη γραμμή του λαιμού, το ηβικό τρίγωνο, τη σπονδυλική στήλη, τα οπίσθια, τα γόνατα, τα πόδια τα δάχτυλα των ποδιών και των χεριών. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου απουσιάζουν τελείως και αποδίδονται μινιμαλιστικά κυρίως στα ειδώλια του τύπου Πλαστηρά.¹⁵⁰

Η πλειονότητα των κυκλαδικών ειδωλίων αναπαριστά γυναίκες, με το στήθος και το ηβικό τρίγωνο που δηλώνει το φύλο. Τα περισσότερα έχουν τα πέλματα λυγισμένα προς τα κάτω, τα πόδια ενωμένα και ελάχιστα λυγισμένα στα γόνατα, τα χέρια διπλωμένα κάτω από το στήθος (το αριστερό χέρι πάνω από το δεξί) και το πρόσωπο να τείνει εμπρός και συνήθως κλίνει προς επάνω.¹⁵¹ Η στάση αυτή παραπέμπει μάλλον σε ξαπλωμένες παρά όρθιες μορφές.

Το 1890 ο P. Wolters μελέτησε ένα μαρμάρινο κεφάλι κυκλαδικού ειδωλίου του τύπου με διπλωμένα τα χέρια από την Αμοργό, που είχε υπολείμματα από κόκκινες κάθετες ταινίες στις παρειές τη μύτη και το μέτωπο. Συνέδεσε τα ίχνη αυτά με σβόλους ερυθρής χρωστικής (ώχρας) και μαρμάρινα ιγδία με κατάλοιπα κόκκινου χρώματος που έχουν βρεθεί σε κυκλαδικούς τάφους.¹⁵²

Τα ίχνη χρώματος στα μαρμάρινα ειδώλια έχουν μελετηθεί κυρίως από τις P. Preziosi και E. Hendrix, ενώ τις ενδεχόμενες τροποποιήσεις του ανθρώπινου σώματος στις Κυκλάδες ερεύνησε ο T. Carter. Στη μελέτη του για τη χρονολόγηση των κυκλαδικών ειδωλίων ο Colin Renfrew αναφέρει χαρακτηριστικά: “η συνήθεια του βαψίματος των ειδωλίων συνδέεται

---

¹⁵⁰

Hendrix 2003, 411-412.

¹⁵¹ Ο.π., 413-414.

¹⁵² Αναφέρεται στο Blomqvist 1990, 239.

προφανώς με τη συνήθεια της διακόσμησης του ανθρώπινου σώματος και προσώπου. Αυτό μπορεί να αποτελούσε κυρίως ταφική συνήθεια, και η χρήση κόκκινης ώχρας στις ταφές, ίσως λόγω της ομοιότητας του χρώματος με το αίμα, συναντάται ευρέως σε πολλές περιοχές και εποχές”.¹⁵³

Η Preziosi και ο Weinberg παρατηρούν ότι ίχνη χρωστικής σε αρκετά ειδώλια σχεδόν αποκλειστικά του κλασικού ανεπτυγμένου τύπου, αποδίδουν ενίοτε αμυγδαλόσχημα μάτια και ότι, συχνά, συμπαγείς ή κοκκιδωτές γραμμές ήταν ζωγραφισμένες στο πρόσωπο και σειρές στιγμών ή κάθετων γραμμών στα μάγουλα.¹⁵⁴ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι ένα μεγάλο ειδώλιο από ελβετική συλλογή (Εικ. 46), από καλής ποιότητας μάρμαρο με επιφάνεια καλά λειασμένη, που φέρει ποικίλες γραπτές λεπτομέρειες: Μαύρο χρώμα (πιθανότατα αρχικά κυανό) για τα μαλλιά, τα φρύδια, τα μάτια και την άνω γραμμή του ηβικού τριγώνου, κόκκινο για το στόμα και τα ρουθούνια, σε κάποια σημεία ανάμεσα στα δάχτυλα, και για όλα τα διακοσμητικά θέματα. Αυτά περιλαμβάνουν και τατουάζ από πυκνές στιγμωτές γραμμές στο μέτωπο, τα μάγουλα, τη μύτη και τον λαιμό, ένα κροσσωτό σχέδιο στην ένωση κεφαλιού και λαιμού, ένα περιδέραιο του οποίου το μοτίβο απαντάται επίσης στα πλάγια του κεφαλιού, και ζεύγος κάθετων γραμμών σε κάθε καρπό.¹⁵⁵

Οι μελετητές διαπιστώνουν, ότι τα μεν ειδώλια που διατηρούν ορατά ίχνη βαφής είναι σχετικά λίγα όμως πολλά άλλα που έφεραν κάποτε χρώμα που έχει εντελώς χαθεί εμφανίζουν ελαφρά ανυψωμένες γραμμές ή περιοχές πιο λείες και συχνά πιο ανοιχτόχρωμες που οφείλονται στην απώλεια του χρώματος. Αυτό δρούσε ως προστατευτικό στρώμα αποτρέποντας τη διάβρωση, την αποφλοίωση και τον αποχρωματισμό των σημείων που κάλυπτε κάποτε. Η διαφορά ανάμεσα στις άλλοτε χρωματισμένες και στις άβαφες επιφάνειες μπορεί να είναι ιδιαίτερα έντονη.¹⁵⁶ Τις έμμεσες αυτές ενδείξεις ύπαρξης χρώματος χαρακτηρίζει η Preziosi “paint ghosts” (φαντάσματα χρώματος) και τις επισημαίνει σε ποικίλα ειδώλια (Εικ. 47).¹⁵⁷

Η E.Hendrix, στην εμπειριστατωμένη μελέτη της για το χρώμα στα κυκλαδικά ειδώλια επικεντρώθηκε κυρίως σε παραδείγματα από συλλογές του εξωτερικού, τα περισσότερα από τα οποία έφεραν έντονα χρώματα, σε θέματα που δεν είναι πλέον εύκολα αναγνώσιμα. Εξέτασε με διάφορες μεθόδους, περίπου 450 ειδώλια και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι περισσότερα από 200 έφεραν ίχνη βαφής (Εικ. 48).¹⁵⁸ Η ίδια θεωρεί ότι αν και τα κυκλαδικά ειδώλια βρέθηκαν σχεδόν αποκλειστικά σε ταφές, δεν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτή θα ήταν η μοναδική τους χρήση: τα ίχνη που φέρουν δείχνουν ότι χρησίμευαν στους ζώντες και πριν την ταφή.¹⁵⁹

¹⁵³ Renfrew 1969, 24.

¹⁵⁴ Preziosi 1970, 7-8.

¹⁵⁵ Ο.π., 8.

¹⁵⁶ Αυτόθι.

¹⁵⁷ Ο.π. 9, τέτοια «φαντάσματα χρώματος» φέρουν ένα ειδώλιο από συλλογή στη Χαϊδελβέργη, τουλάχιστον 2 άλλα από τη Νάξο κ.λ.π.

¹⁵⁸ Hendrix 2003, 405.

¹⁵⁹ Ο.π., 409.

Η Hendrix χρησιμοποίησε μια ποικιλία φωτογραφικών μεθόδων και τεχνικών φωτισμού, ψηφιακή βελτίωση των εικόνων και εξέταση των ειδωλίων στο μικροσκόπιο, και αποκάλυψε αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά, όπως μάτια, μαλλιά και κοσμήματα και δυσδιάκριτα σημεία στο πρόσωπο και το σώμα. (Εικ. 49)

Όταν διατηρείται αρκετή ποσότητα χρωστικής, αυτή μπορεί να και την αναγνώριση των ορυκτών που χρησιμοποιούσαν οι Κυκλαδίτες για τα χρώματά τους.¹⁶⁰

Η Hendrix διακρίνει τα γραπτά θέματα στα ειδώλια, σε ανατομικά και αναγνωρίσιμα και σε μη ανατομικά και μη αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά στο ανθρώπινο σώμα, τα οποία αναφέρει με βάση τη συχνότητα εμφάνισής τους. Παρακάτω θα αναφερθούν πολύ συνοπτικά τα αναγνωρίσιμα στοιχεία, ενώ θα δοθεί μεγαλύτερο βάρος στα μη αναγνωρίσιμα θέματα.

Α. Παραστατικά και μη παραστατικά θέματα

Στα περισσότερα ειδώλια που διατηρούν ίχνη βαφής αναγνωρίσιμα είναι τα αμυγδαλόσχημα μάτια περισσότερο ή λιγότερο συμμετρικά τοποθετημένα εκατέρωθεν της μύτης (Εικ. 50). Συχνά εμφανίζεται και ένα είδος ταινίας στο μέτωπο μάλλον υπόλειμμα κάποιας κόμμωσης ή διαδήματος (Εικ. 51-52). Πολλά κυκλαδικά ειδώλια φέρουν επίσης περίτεχνες κομμώσεις, με μπούκλες ή ευθείες τούφες, που κατά τη Hendrix ήταν σχεδόν πάντα αποδοσμένες με μπλε χρώμα. Με χρώμα επίσης αποδίδοντα -αν και όχι τόσο συχνά- κοσμήματα όπως περιδέρια και περιβραχιόνια¹⁶¹ χωρίς αυτό να αποκλείει βέβαια την πιθανότητα αυτά να αποτελούσαν ζωγραφισμένα κοσμήματα πάνω στο φυσικό σώμα.

Γραμμές στο πρόσωπο

Στα μη αναγνωρίσιμα θέματα συγκαταλέγονται καταρχήν οι γραμμές και οι στιγμές στο πρόσωπο.

Σε πολλά κυκλαδικά ειδώλια έχουν αναγνωριστεί σειρές από γραπτές στιγμές -μονές, διπλές ή πολλαπλές- κατα μήκος του προσώπου και ενίοτε και στο πίσω μέρος του κεφαλιού ή σε άλλα σημεία του σώματος (Εικ. 53). Η Hendrix μελέτησε δύο χαρακτηριστικά ειδώλια έτσι διακοσμημένα, επισημαίνοντας ότι έχουν και τα δύο μεγαλύτερο μέγεθος από τον μέσο όρο των κυκλαδικών ειδωλίων: το ένα, από ιδιωτική συλλογή στη Νέα Υόρκη, έχει ύψος 69 εκ. ενώ το άλλο, από το Βρετανικό Μουσείο, 77 εκ. Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι ότι τα γραπτά θέματά τους είχαν εφαρμοστεί αρχικά με κόκκινο χρώμα, και επικαλύφθηκαν αργότερα από κυανό, ακριβώς πάνω από το ερυθρό σχέδιο.

Το ειδώλιο στη Νέα Υόρκη φέρει στο μέτωπο τουλάχιστον πέντε σειρές στιγμών, προσεκτικά αποδοσμένων σε κυκλικό σχήμα, και εννέα ή περισσότερες ανάλογες σειρές στα

¹⁶⁰ Hendrix 2003, 415-416.

¹⁶¹ Ο.π., 416-419, 420-421.

μάγουλα, που εκτείνονται κάτω από τη μύτη αλλά ίσως διακόπτονται στην περιοχή του στόματος, όπου διατηρούνται ελάχιστες κουκίδες. Δύο οριζόντιες σειρές από στιγμές ήταν ζωγραφισμένες στο μέτωπο του ειδωλίου στο Βρετανικό Μουσείο, τουλάχιστον επτά ανάλογες διακρίνονται στα μάγουλα, και τουλάχιστον 2 σειρές στο σαγόκι και τη μύτη. Η μελετήτρια παρατηρεί ότι η πλειονότητα των διατηρημένων στιγμών είναι από κόκκινο χρώμα. Οι κατάλογοι των κυκλαδικών ειδωλίων δείχνουν ότι οι στιγμές στο πρόσωπο ήταν σχετικά κοινές σε ειδώλια μικρού και μεγάλου μεγέθους.¹⁶²

Με τις κάθετες στιγμωτές γραμμές στα μάγουλα ειδωλίων ασχολήθηκε η G.Hoffman, που υποστηρίζει ότι αυτά αναπαριστούσαν μορφές θρηνωδών σε ταφικές πρακτικές. Θεωρεί ότι τα ειδώλια βάφονταν κατά τη διάρκεια της νεκρικής τελετής με κόκκινες κάθετες γραμμές στα μάγουλα κατά αναλογία με τη συνήθεια του χαράγματος με τα νύχια του προσώπου γυναικών σε κατάσταση θρήνου. Μεταφέρονταν έτσι ως αναπαραστάσεις των καθεαυτών θρηνωδών, έως ότου να αποτεθούν τελικά σε κάποιους τάφους. Προτείνει, επίσης, ότι κάποια άλλα θέματα που απαντώνται σε ειδώλια χρησίμευαν ίσως σε άλλες τελετές, σχετικές με την εφηβεία, τον γάμο ή γενικότερα κάποια διαβατήρια τελετουργία.¹⁶³

Σύμφωνα με τη Hoffman, τρία κεφάλια ειδωλίων και δύο ή τρεις ολόκληρες μορφές που φέρουν ίχνη τέτοιων γραπτών κάθετων γραμμών στα μάγουλα. Ένα κεφάλι πιθανότατα από την Αμοργό, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών και έχει το χαρακτηριστικό μεγάλο ύψος των 29 εκ. (Εικ. 54), και έχει την ιδιαιτερότητα να φέρει γλυπτό στόμα και αυτιά. Τα μικροσκοπικά ορατά σχηματίζουν τέσσερις κάθετες κόκκινες γραμμές στο αριστερό μάγουλο, οριζόντια σημάδια στο μέτωπο, και κάποια σημάδια στη μύτη και στα μάτια. Σε ένα σχέδιο της μορφής από το 1890 (Εικ. 55) διακρίνονται κάθετες κόκκινες γραμμές στο δεξί μάγουλο. Ένα δεύτερο κεφάλι, στο Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης, είναι ελαφρά μικρότερο (24,61 εκ. ύψος) και φέρει καλά διατηρημένες κάθετες ερυθρές ταινίες στα δύο μάγουλα, τέσσερις σε κάθε πλευρά, οριζόντια σημάδια στο μέτωπο, και κάποια άλλα στη μύτη και τον λαιμό (Εικ. 56). Ένα τρίτο, μικρότερο κεφάλι που βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή έχει ύψος 13,4 εκ. και έχει κόκκινες κάθετες γραμμές στα μάγουλα και οριζόντιες στο μέτωπο.

Επιπλέον δύο ακέραια ειδώλια φέρουν κόκκινες κάθετες γραμμές στο πρόσωπο. Το ένα, στη Συλλογή Γουλανδρή, με ύψος 14,8 εκ., έχει τουλάχιστον τέσσερις τέτοιες γραμμές στις παρειές ενώ ένα μεγάλο ακέραιο ειδώλιο, στην ίδια συλλογή, με 74,5 εκ. ύψος, φέρει πολλές ερυθρές γραμμές στο δεξί μάγουλο, στη μύτη, το στέρνο, τον βραχίονα και την κοιλιακή χώρα (Εικ. 57).

Αν και η αυθεντικότητα βέβαια κάποιων από τα παραπάνω ειδώλια θα μπορούσε να τεθεί υπό αμφισβήτηση, καθώς η παγκόσμια δημοτικότητα της κυκλαδικής τέχνης έχει οδηγήσει αναπόφευκτα στην κατασκευή πλαστών αντιγράφων, το γεγονός ότι μέχρι τη δεκαετία του 1960

¹⁶² Hendrix 2003, 419-420.

¹⁶³ Hoffman 2002, 526.

τα ίχνη χρώματος θα αποτελούσαν μειονέκτημα για την αξία των αντικειμένων. που συνηγορεί στην άποψη ότι πιθανόν τα παραπάνω αντικείμενα να είναι αυθεντικά.¹⁶⁴

Η Hoffman παραπέμπει στη συνήθεια των θρηνωδών στην αρχαία Ελλάδα να γρατζουνούν και να ματώνουν τα μάγουλα με τα νύχια τους, ως έκφραση θρήνου, έθιμο αυτό ακολουθείται ακόμη και σήμερα σε πολλές περιοχές της Μεσογείου (Εικ. 58)¹⁶⁵.

Την ενδιαφέρουσα πρόταση της Hoffman ασπάζεται και η Hendrix, που προσθέτει ότι θα μπορούσαν να δοθούν και άλλες ερμηνείες, όπως αυτή του σκαριφισμού που σχετίζεται με φυλετικές και ηλικιακές ομάδες.¹⁶⁶

Κάθετες και τεθλασμένες γραμμές στο σώμα.

Στα κυκλαδικά ειδώλια εμφανίζονται συχνά γραπτά σημάδια, με μορφή κάθετων ή σχεδόν κάθετων ή τεθλασμένων γραμμών που θυμίζουν τη διακόσμηση σε νεολιθικά ειδώλια.

Μια τέτοια τεθλασμένη γραμμή είναι ορατή στο στήθος ενός ειδωλίου στο Μουσείο της Χώρας στη Νάξο (Εικ. 59), που φέρει και τέσσερα τουλάχιστον “μη ανατομικά” ζευγάρια μάτια (βλ. παρακάτω). Το άνω σώμα ειδωλίου του τύπου Δωκαθισμάτων στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (Εικ. 49), αποκάλυψε με τη μέθοδο της υπερϊώδους ρεφλεκτογραφίας αποκαλύπτει ένα αχνό μοτίβο τεθλασμένης γραμμής κατα μήκος του στέρνου. Λωρίδες στην ίδια θέση εμφανίζονται καθαρά σε τέσσερα τουλάχιστον ειδώλια. Το ένα προέρχεται από τον Τάφο 14 του νεκροταφείου στα Δωκαθίσματα Αμοργού, και σώζει σκούρες κόκκινες ελαφρά κάθετες ταινίες στο στήθος.

Τα υπόλοιπα ειδώλια είναι άγνωστης προέλευσης. Σε όλα το χρώμα είναι κόκκινο. Έτσι ένα ειδώλιο από τον Τάφο 14 του νεκροταφείου Σπεδού της Νάξου φέρει στην κοιλιακή χώρα τεθλασμένη γραμμή (Εικ. 60)- παρόμοιο θέμα ανιχνεύεται σε ειδώλιο από την τελική Νεολιθική από το Σέσκλο.

Κάθετες τεθλασμένες γραμμές στους βραχίονες και τα πόδια εμφανίζονται επίσης, για παράδειγμα στην κλείδωση του δεξιού χεριού ειδωλίου τύπου Πλαστηρά από τον Τάφο 20 στο Ακρωτήρι της Νάξου, και στον δεξιό μηρό ενός ειδωλίου άγνωστης προέλευσης του Ύστερου τύπου Σπεδού.¹⁶⁷ Τέλος, από από τα πιο ενδιαφέροντα και αξιοπερίεργα γραπτά θέματα στα κυκλαδικά ειδώλια είναι αμυγδαλόσχημα περιγράμματα με κεντρική στιγμή, που η Hendrix ερμηνεύει ως «μη ανατομικά μάτια», καταναμημένα σε διαφορετικά και παράδοξα σημεία, εκτός της φυσιολογικής τους θέσης, στις περισσότερες περιπτώσεις σε συνδυασμό με τα ανατομικά μάτια. Η Hendrix διακρίνει συνολικά επτά ειδώλια που φέρουν διπλά ζευγάρια μάτια ζωγραφισμένα κατ αυτόν τον τρόπο.¹⁶⁸

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο της Χώρας στη

¹⁶⁴ Hoffman 2002, 526-529.

¹⁶⁵ Ο.π., 540-542.

¹⁶⁶ Hendrix 2003, 420.

¹⁶⁷ Ο.π., 422-424.

¹⁶⁸ Ο.π., 425-426.

Νάξο, έχει ήδη αναφερθεί (Εικ. 59). Μαζί με τις τεθλασμένες γραμμές στο στήθος και δύο μεγάλα ανοιχτά μάτια στο πρόσωπό του, υπάρχει και μεγάλος, καλοδιατηρημένος στιγμωτός ρόμβος ή μάτι πράσινου χρώματος στη βάση του λαιμού.

Ένα άλλο παράδειγμα, ένα κεφάλι στη Συλλογή Γουλανδρή (Εικ. 60), αποκάλυψε με σάρωση, δύο κόρες στη δεξιά πλευρά του προσώπου, που επιβεβαιώνουν ότι ήταν ζωγραφισμένα δύο ζευγάρια μάτια και όχι ένα ζευγάρι μάτια με φρύδια όπως ήταν η αρχική υπόθεση.

B. Ερμηνευτικές προτάσεις, πρώτες ύλες και αρχαιολογικές συνάφειες

Τα θέματα πάνω στα κυκλαδικά ειδώλια που δεν φαίνεται να αναπαριστούν απτά αντικείμενα, κυρίως οι γραμμές, τα ζγκ-ζαγκ και τα “μη ανατομικά μάτια” θα μπορούσαν, κατά την Hendrix, να παραπέμπουν σε βάψιμο του δέρματος, σκαριφισμό ή δερματοστιξία, που θα εφαρμοζόταν στους κατοίκους των Κυκλάδων ή περιορίζονταν μόνο στα μαρμάρινα ειδώλια.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι τα μοτίβα αυτά εμφανίζονται κατά κανόνα σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος. Οι κάθετες γραμμές εφαρμόζονταν κυρίως στα μάγουλα και στο στήθος αλλά όχι στη ράχη ή στα πόδια. Σειρές από στιγμές ήταν ζωγραφισμένες στα μάγουλα, τα φρύδια και κάποιες φορές περί το πίσω μέρος του κεφαλιού αλλά όχι για παράδειγμα κάτω από τον αυχένα. Οι τεθλασμένες γραμμές εμφανίζονται στο πρόσωπο, στο στήθος, στα μπράτσα ή στα πόδια.

Αμυγδαλόσχημα σχέδια και μάτια εμφανίζονται σε ορισμένα σημεία του σώματος, συνήθως στην κοιλιακή χώρα και στο λαιμό αλλά και στο στέρνο και στους μηρούς.

Κάποια μοτίβα φαίνεται να προτιμώνται στην πιο πρώιμη φάση της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου και κάποια στις υστερότερες, αντίστοιχα οι ερυθρόβαφες εγχαράξεις και οι λωρίδες στο στέρνο. Τα περισσότερα εμφανίζονται σε ειδώλια σχεδόν όλων των τύπων, και δείχνουν ότι παρέμεναν σε χρήση για μακρά χρονική περίοδο.¹⁶⁹

Οι χρωστικές

Κόκκινο, κυανό και σπανιότερα πράσινο χρώμα έχει βρεθεί σε μαρμάρινα ειδώλια αλλά και σε αγγεία και δοχεία χρώματος. Το κόκκινο αποτελεί το κυρίαρχο χρώμα στα ειδώλια, όπως φαίνεται από τα γνωστά παραδείγματα. Σύμφωνα με τον T. Carter, το ερυθρό χρώμα, που αρχικά είχε υποθεθεί από τους ερευνητές ότι παράγεται από την κόκκινη όχρα, πηγές της οποίας υπάρχουν άφθονες στην Κέα, τη Λήμνο και τη Θάσο, στην πραγματικότητα προέρχεται από κιννάβαρη. Η κιννάβαρη είναι γνωστό και ως βερμύλιο και είναι ένα πυκνό, έντονα ερυθρό φυσικό ορυκτό, το πρωταρχικό στοιχείο του υδράργυρου. Στη βάση μιας μαρτυρίας του 1935 από τον ιστορικό Oliver Davies ότι βρήκε μια φυσική πηγή κιννάβαρης κοντά στη Χαλανδριανή

¹⁶⁹ Hendrix 2003, 426-429.

της Σύρου, ο Carter επισκέφθηκε τη θέση το 1997, για να διαπιστώσει μια περιοχή με αιματίτη και όχι κιννάβαρη.

Πηγές κιννάβαρης έχουν βρεθεί από το ΙΓΜΕ στην Εύβοια, στις περιοχές Καψούλι, Καλλιάνι και Κατσαρώνι και σε μικρές ποσότητες στη Νάξο, τη Χίο και τη Σάμο. Με λίγα λόγια, καμιά αξιοσημείωτη πηγή κιννάβαρης δεν έχει εντοπιστεί κοντά στις Κυκλάδες. Γιατί, όμως οι Κυκλαδίτες να υιοθετούσαν τη χρήση μιας δυσεύρετης πρώτης ύλης; Ο Carter προτείνει ότι σε αντίθεση με την όχρα ή τον αιματίτη, η κιννάβαρη θα μπορούσε να φυλάσσεται για ειδικές περιστάσεις, για περιορισμένη διακόσμηση των ειδωλίων και του ανθρώπινου σώματος. Η δερματοστιξία με το υλικό αυτό δεν είναι πιθανή καθώς ο υδράργυρος είναι δηλητηριώδης ουσία¹⁷⁰.

Κυανό χρώμα έχει βρεθεί σε μικρού μεγέθους διακοσμημένα πήλινα αγγεία και σε οστέινες εγγάρακτες χρωματοθήκες. Συναντάται πιο σπάνια σε σχέση με την ερυθρή χρωστική, πιθανόν επειδή απλώς διατηρείται λιγότερο, π.χ. αποφλοιωνόταν πιο εύκολα. Πράγματι, τα “φαντάσματα χρώματος” σε κάποια ειδώλια δείχνουν πως κάποτε αυτά ήταν βαμμένα κυανά. Οι αναλύσεις έχουν δείξει ότι το μπλε χρώμα προερχόταν από προϊόντα διάβρωσης του χαλκού όπως ο αζουρίτης και ο μαλαχίτης.

Οι πράσινες χρωστικές που έχουν βρεθεί σε χρωματοδοχεία είναι σπάνιες ενώ μόνο ένα ειδώλιο με αυτό το χρώμα είναι γνωστό. Παρά την απουσία αναλύσεων θα μπορούσε να πρόκειται για μαλαχίτη, που προέρχεται από τη μακρά παραμονή του αζουρίτη (επίσης προϊόντος διάβρωσης του χαλκού) σε υγρό περιβάλλον. Είναι επομένως πιθανόν τα πράσινα υπολείμματα να αντιστοιχούν σε αρχικά κυανό χρώμα και να οξειδώθηκε με την υγρασία και το χρόνο.¹⁷¹

Αρχαιολογικές συνάφειες.

Όπως προαναφέρθηκε, τα κυκλαδικά ειδώλια προέρχονται κυρίως από νεκροταφεία, αν και ορισμένα έχουν βρεθεί σε εγκαταστάσεις ζωής όπως στις Μάνδρες του Ρούσσου στην Αμοργό και στο Καστράκι της Νάξου. Στη θέση Κάβος-Δασκαλειό στην Κέρο βρέθηκαν εκατοντάδες θραυσμάτων από ειδώλια, μαρμάρινα αγγεία και ανθρώπινα οστά. Μεγάλα προβλήματα προκύπτουν από τις εκτεταμένες συλήσεις, λαθρανασκαφές αλλά και τις λίγες δημοσιεύσεις πολλών ΠΚ χώρων.

Ο C. Renfrew, ο X. Ντούμας και άλλοι έχουν μελετήσει τις αρχαιολογικές συνάφειες των κυκλαδικών ειδωλίων.¹⁷² Μετά από στατιστική μελέτη φάνηκε ότι στη Νάξο και τα νησιά στο σύμπλεγμα της έχουν βρεθεί τα περισσότερα ειδώλια της 3ης χιλιετίας π.Χ.

¹⁷⁰ Carter 2008, 119-124.

¹⁷¹ Hendrix 2003, 429.

¹⁷² Βλ. π.χ. Renfrew 1969,

Στους τάφους τα ειδώλια συνυπάρχουν με τον νεκρό και με άλλα κτερίσματα, όπως πήλινα και μαρμάρινα αγγεία. Στον Τάφο 113 του ΠΚ Ι νεκροταφείου στους Κρασάδες της Αντιπάρου, βρέθηκε μαρμάρινη φιάλη με κυανή χρωστική. Στον τάφο 129 στο νεκροταφείο της θέσης Λιβιάδια στο Δεσποτικό της Πάρου υπήρχε χρωματοθήκη, μαρμάρινη παλέτα με υπολείμματα κόκκινου χρώματος και δύο υπερκείμενες κροκάλες, η μια εκ των οποίων ήταν καλυμμένη με ερυθρή χρωστική- πιθανότατα ο τριπτήρας για την κονιορτοποίηση του χρώματος¹⁷³.

Ο τάφος 9 του νεκροταφείου Πλαστηρά στην Πάρο περιείχε μαρμάρινα ειδώλια, καντήλα και μαρμάρινο κύπελλο με κόκκινη χρωστική, απολεπίσματα οψιανού και χάλκινη λεπίδα. Αυτή η ομάδα ευρημάτων αποτελεί σύμφωνα με τους ειδικούς μια ξεκάθαρη πρόταση για τη διακόσμηση του δέρματος¹⁷⁴. Στον Τάφο 98 του ΠΚ Ι νεκροταφείου Πύργου στην Πάρο, βρέθηκαν μαρμάρινο γουδί και γουδοχέρι και τα δύο με ίχνη ερυθρής χρωστικής¹⁷⁵.

Στα ανεσκαμμένα νεκροταφεία της Νάξου, τα ευρήματα παρουσιάζουν την ίδια περίπου εικόνα. Μαρμάρινα ειδώλια, μαρμάρινα και πήλινα αγγεία, ελάχιστα χάλκινα αντικείμενα, λίθινες χάντρες, λεπίδες οψιανού, οστέινοι σωλήνες, δοχεία φύλαξης χρωστικών, παλέτες κ.λ.π.¹⁷⁶ (Εικ. 61). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μικρό νεκροταφείο τριών τάφων στο Αβδέλι Νάξου, όπου βρέθηκαν δύο μαρμάρινα ειδώλια, μαρμάρινα και πήλινα αγγεία, πολλές λεπίδες οψιανού και μια περίτεχνη αργυρή περόνη. Από τη μάλλον σύγχρονη των τάφων οικία που βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτούς, προήλθαν σβόλος κόκκινης ώχρας, λεπίδα οψιανού, τριβείο και κομμάτι σμυρίδας, αντικείμενα που παραπέμπουν σε εργασίες λιθοτεχνίας καθώς και επεξεργασίας και χρήσης χρωστικών.¹⁷⁷

Στον Τάφο 21 στο Ακρωτήρι Νάξου βρέθηκαν μαρμάρινο γουδοχέρι με ίχνη κόκκινης χρωστικής και γουδί με ίχνη χρωστικής του ίδιου χρώματος στο εσωτερικό του.¹⁷⁸

Σε πολλούς τάφους (307, 354 κ.α.) στη Χαλανδιανή Σύρου υπάρχουν ευρήματα που σχετίζονται με χρωστικές, όπως οστέινοι σωλήνες, χρωματοδοχεία και λεπίδες οψιανού, ακόμη και σε τάφους που δεν περιλάμβαναν ειδώλια.

Το ένα από τα δύο ένωτα κύπελλα που βρέθηκαν στον τάφο 14 στα Δωκαθίσματα, περιείχε ένα σβόλο χρωστικής σε σκούρο κόκκινο χρώμα που μοιάζει πολύ με αυτό της γραπτής διακόσμησης του ενός από τα δύο μαρμάρινα ειδώλια από τον ίδιο τάφο.¹⁷⁹

Λεπίδες οψιανού βρέθηκαν σε πολλούς ΠΚ τάφους και ιδιαίτερα στη Νάξο (Ακρωτήρι, Αφεντικά, Απλώματα, Καρβουνόλακκοι, Λάκκουδες, Μουτσούνα, Σπεδός κ.α.) αλλά και στη Σύρο, τη Σίφνο, το Δεσποτικό, την Πάρο, την Αντίπαρο, την Κέρο, το Άνω Κουφονήσι, τη

---

¹⁷³ Hendrix 2003, 433.

¹⁷⁴ Αυτόθι.

¹⁷⁵ Αυτόθι.

¹⁷⁶ Hendrix 2003, 434-435

¹⁷⁷ Ο.π., 435.

¹⁷⁸ Doumas 1977, 94.

¹⁷⁹ Hendrix 2003, ο.π.

συμπερασματικά

Τα κύρια ευρήματα των ΠΚ τάφων, όπως προκύπτει, εκτός από τα μαρμάρινα ειδώλια, ήταν μαρμάρινα και πήλινα αγγεία, σε πολλά από τα οποία γινόταν επεξεργασία και φύλαξη χρωστικών καθώς και λεπίδες οψιανού που έχουν ερμηνευθεί ως ξυράφια.

Τέτοια ευρήματα παραπέμπουν σε πρακτικές καλλωπισμού, κυρίως για τους ζώντες. Αν συνδυαστούν αιχμηρά εργαλεία όπως οι λεπίδες κάποια χάλκινα εργαλεία όπως βελόνες και χρωστικές με τις ενδείξεις σε κυκλαδικά ειδώλια, μπαίνει κάποιος στον πειρασμό να υποθέσει ότι αυτά ενδεχομένως παραπέμπουν σε πρακτικές επέμβασης και τροποποίησης του σώματος.

Οι λεπίδες χρησίμευαν πιθανόν για την αποτρίχωση του δέρματος, για να δεχτεί ίσως στη συνέχεια ένα είδος βαψίματος (body painting). Μπορεί, όμως, τα ξυράφια να χάραζαν θέματα δερματοστιξίας ή σκαριφισμού στα οποία στη συνέχεια θα διείσδυαν χρωστικές, όπως συνέβαινε στην Αίγυπτο της 3ης χιλιετίας.

Το κυκλαδικό σκελετικό υλικό δεν έχει δυστυχώς μελετηθεί επαρκώς, ώστε να μπορεί να γίνει αντιστοίχιση νεκρών και κτερισμάτων. Αν για παράδειγμα γνωρίζαμε ότι οι ταφές ήταν ανδρικές, τα ειδώλια που τις συνόδευαν θα μπορούσαν να έχουν ρόλο αντίστοιχο με αυτόν που διαδραμάτιζαν οι “νύμφες του θανάτου” στην Αίγυπτο¹⁸¹ και θα έδειχναν μία ανάλογη πίστη στη μετά θάνατον ζωή-αν και στο Αιγαίο δεν γινόταν μουμιοποίηση- και την ανάγκη ερωτικών συντρόφων συνοδών των νεκρών σε αυτήν.

Επιπλέον, ειδικευμένες μελέτες και αναλύσεις των ιχνών χρήσης στις λεπίδες οψιανού θα μπορούσαν να δώσουν σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση τους, π.χ. αν ανιχνευόταν οργανικά κατάλοιπα από αίμα ή ίχνη από τρίχες. Τέτοιες αναλύσεις δεν έχουν πραγματοποιηθεί ή δημοσιευτεί ακόμη κι έτσι θα πρέπει να αρκεστούμε μόνο στα σύνολα των ευρημάτων και στις ανασκαφικές συνάφειες.

Το γεγονός ότι αντικείμενα “καλλωπισμού” κτέριζαν τάφους δείχνει ότι αυτά αποτελούσαν σημαντικά σύνεργα πιθανότατα και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Πολλά ειδώλια φέρουν ίχνη προηγούμενης χρήσης και η εύρεσή τους κυρίως σε τάφους, δεν θα πρέπει να παραπλανά ως προς την καθαρά ταφική χρήση τους, κυρίως εάν συνυπολογιστεί ότι οι τάφοι αποτελούν κλειστά σύνολα.

5.1.2 Θηραϊκές τοιχογραφίες

Κάποια σημαντικά στοιχεία σχετικά με την παρούσα έρευνα για τις Κυκλάδες δίνουν και οι τοιχογραφίες της Θήρας. Από τις πιο χαρακτηριστικές και αιγιματικές απεικονίσεις αποτελεί

---

¹⁸⁰ Carter 1994, 129.

¹⁸¹ Bianchi 1988, 22.

η λεγόμενη “Ιέρεια” από το Δωμάτιο 5 της Δυτικής Οικίας (Εικ. 63). Πρόκειται για μια γυναίκα νεαρής ηλικίας, καθώς τα μαλλιά της είναι ξυρισμένα, αφήνοντας μόνο κάποιους βοστρύχους, στοιχείο που την κατατάσσει στο δεύτερο ηλικιακό στάδιο σύμφωνα με την E. Davies,¹⁸² δηλαδή στην ηλικία που ακολουθεί την παιδική.¹⁸³ Φορά περιδέραιο και ενώτιο και τα χείλη της είναι βαμμένα κόκκινα, όπως και το αυτί της, μια απεικόνιση όχι πολύ συχνή στις τοιχογραφίες. (Ερυθρά είναι τα αυτιά ειδωλίων από τη μινωική Κρήτη, βλ. επόμενο κεφάλαιο). Το γεγονός ότι κρατά πύραυλο, σε συνδυασμό με το βάψιμό της, θα μπορούσε ίσως να παραπέμπει σε μια διαβατήρια τελετή από ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο. Τα κόκκινα χείλη και του αυτιά παραπέμπουν ίσως σε προσωρινό “τελετουργικό” βάψιμο, με κάποιο βαθύτερο συμβολισμό για το καινούριο στάδιο του κύκλου της ζωής στο οποίο θα εισερχόταν. Η N. Μαρινάτου υποστηρίζει ότι το χρώμα αυτό συμβολίζει το κοκκίνισμα του προσώπου¹⁸⁴, θα μπορούσε όμως να σχετίζεται με το κόκκινο του αίματος και το ξεκίνημα της έμμηνης ρήσης.

Από την Ξεστή 3 προέρχεται η μεγάλη σύνθεση των κροκοσυλλεκτριών. Η κύρια μορφή της σύνθεσης είναι αυτή που η Μαρινάτου ονομάζει “θεά” (Εικ. 64).¹⁸⁵ Το μάγουλό της είναι στικτό ή βαμμένο με ένα μοτίβο που πιθανότατα εικονίζει κρόκο. Ο κρόκος πρωταγωνιστικό στοιχείο στο τοπίο της σύνθεσης διακοσμεί και τα ρούχα των γυναικών αλλά και το πρόσωπο της κεντρικής μορφής. Αν μπροστά στα μάτια του θεατή διαδραματίζεται ένα είδος τελετουργίας, ο κρόκος αυτός στο γυναικείο μάγουλο μπορεί να αντιπροσωπεύει ένα είδος τελετουργικής διακόσμησης του σώματος, μόνιμης ή προσωρινής (τατουάζ ή βάψιμο)¹⁸⁶.

Οι υπόλοιπες μορφές της σύνθεσης, οι νεαρές κροκοσυλλέκτριες είναι αποδοσμένες με το κόκκινο περίγραμμα του αυτιού (Εικ. 65), όπως και η “Ιέρεια” της Δυτικής Οικίας. Πιθανότατα υπάρχει κάποια σύνδεση ορισμένων γυναικών με αυτή την απεικόνιση.

Στην “Οικία των Γυναικών” του Ακρωτηρίου, στο βόρειο και το νότιο τοίχο του Δωματίου 1, εικονίζονται δύο γυναίκες που επίσης φέρουν ένα χαρακτηριστικό σημάδι στο πρόσωπο. Η μορφή του Ν τοίχου, ντυμένη με μινωικό ένδυμα, φαίνεται να τείνει το χέρι της μπροστά. Στο μάγουλό της έχει ένα έντονα κόκκινο σημάδι (Εικ. 66). Ένα ανάλογο σημάδι στο μάγουλο φέρει και η ιδιαίτερη γυναικεία μορφή στο Δ τοίχο¹⁸⁷, με το γυμνό και ιδιαίτερα κρεμαστό στήθος, που γίνεται εντονότερο εξαιτίας της έντονα κεκλιμένης στάσης της (Εικ. 67). Το κόκκινο σημάδι βρίσκεται στο δεξί μάγουλο, ενώ της προηγούμενης μορφής στο αριστερό, επομένως αυτό το είδος το βαψίματος μάλλον γινόταν και στα δύο μάγουλα των γυναικών. Δυστυχώς η κακή διατήρηση της τοιχογραφίας δεν επιτρέπει την κατανόηση των δράσεων αυτών των γυναικών, ώστε να τις συνδέσει κατά κάποιο τρόπο με τη διακόσμηση των προσώπων τους. Αν δεχτούμε

¹⁸² Davis 1986, 401.

¹⁸³ Για το κούρεμα στις τοιχογραφίες της Θήρας βλ. και Ντούμας Χρήστος 1987, 151 κ.ε.

¹⁸⁴ Marinatos 1987, 31.

¹⁸⁵ Marinatos 1993, 141.

¹⁸⁶ Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 81.

¹⁸⁷ Doumas 1992, 35. Murray 2004, 104.

την άποψη ότι η μία φέρει ένδυμα που απευθύνει σε μια τρίτη γυναικεία μορφή, της οποίας σπαράγματα μόνο έχουν βρεθεί στο χώρο,¹⁸⁸ τότε πρόκειται ίσως για μια σκηνή “προετοιμασίας” ή “ένδυσης” με ιδιαίτερη σημασία, μάλλον σε μια τελετή. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η S. Murray (Εικ. 68),¹⁸⁹ προτείνει ότι η τρίτη γυναίκα, σε αντίθεση με τα συνήθη εικονιστικά πρότυπα της εποχής, δεν διαθέτει την καθιερωμένη “μέση- δαχτυλίδι”. Πιθανόν, λοιπόν, το ένδυμα που της μεταφέρει η γυναίκα με το χαλαρό στήθος να συμπιέζει και να λεπταίνει τη μέση, ίσως ενδεικτικό του ηλικιακού ή κοινωνικού σταδίου στο οποίο ετοιμάζεται να μεταβεί η ελλιπής μορφή.

5.1.3 Εικονιστική τέχνη της Κρήτης

Με μια πρώτη ματιά στη ζωγραφική οι Μινωίτες και οι Μινωίτισσες, δεν φαίνονται να εξασκούν κάποιο είδος βαψίματος του δέρματος πέρα από το “κλασικό” μακιγιάζ. Οι γυναίκες στις τοιχογραφίες της Κρήτης εμφανίζονται με τονισμένο το περίγραμμα των ματιών τους και κόκκινα χείλη¹⁹⁰ όχι όμως τόσο έντονα όσο η λεγόμενη “Παριζιάνα” με την περίτεχνη κόμμωση, τα ιδιαίτερα τονισμένα μάτια και τα μεγάλα κόκκινα χείλη¹⁹¹. Ιδιαίτερη έμφαση όμως, όπως προαναφέρθηκε, δίνουν στην συμπίεση της μέσης και το σώμα τους σε ορισμένες περιπτώσεις εικονίζεται ιδιαίτερα γυμνασμένο και μυώδες.

Στον πολυσυζητημένο Δίσκο της Φαιστού (περίπου 1550 π.Χ.), ξεχωρίζει το κεφάλι μιας αντρικής μορφής, που έχει χαρακτηριστεί από τον L. Godart¹⁹² “κεφάλι με τατουάζ”. Είναι ξυρισμένο και φέρει στο μάγουλο ένα οκτώσχημο σύμβολο (Εικ. 69). Πρόκειται για μια σπάνια απεικόνιση στη μινωική εικονογραφία. που μπορούσε να παραπέμπει σε βάψιμο ή σε δερματοστιξία ή ακόμη και σε σκαριφισμό. Η μορφή αυτή, που εμφανίζεται 2 φορές στη μια πλευρά του δίσκου, αποτελεί προς το παρόν τη μοναδική ένδειξη στο Αιγαίο μιας τέτοιας επέμβασης στο δέρμα εφαρμοσμένη στο ανδρικό φύλο.

Η μινωική πλαστική περιλαμβάνει άφθονα πήλινα κυρίως ειδώλια, διαφόρων τύπων και τεχνοτροπιών, πολλά από τα οποία βρέθηκαν σε ιερά κορυφής, άλλα, όμως προήλθαν και από οικισμούς και τάφους. Τα περισσότερα ειδώλια της ήταν βαμμένα. Όταν το χρώμα διατηρείται, φαίνεται ότι με αυτό αποδίδονταν χαρακτηριστικά του προσώπου, ενδύματα και μαλλιά, ενώ σπάνια σώζονται ξεκάθαρα ίχνη που παραπέμπουν σε τροποποίηση του δέρματος. Χαρακτηριστικά παραδείγματα προέρχονται από την Αγία Τριάδα.

Σε ένα πήλινο κεφάλι γυναικείας μορφής ή αλλιώς “θεάς”, ο A. Evans διέκρινε διακοσμητικά θέματα στα μάγουλα και τη μύτη που χαρακτήρισε “πρωτόγονα σημάδια

¹⁸⁸ Murray 2004, 107.

¹⁸⁹ Ο.π., 112.

¹⁹⁰ Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 273.

¹⁹¹ Evans 1964, 385.

¹⁹² Godart 1994, 61.

δερματοστιξίας”.¹⁹³

Υπάρχουν κεφάλια ειδωλίων με:

- στίγματα χρώματος στα μάγουλα, καθώς και τεθλασμένες γωνίες στο μέτωπο
- κηλίδες χρώματος στο σαγόνι και στο μέτωπο, καθώς και γραπτές ή εγχάρακτες διαγώνιες γραμμές στα μάγουλα (Εικ. 70)¹⁹⁴
- σε ανάλογο κεφάλι πιθανόν από πλαστικό αγγείο από την Πλατεία των Ιερών υπάρχουν ζώνες και κηλίδα χρώματος στα μάγουλα και βραχείες εγχαράξεις στα μάτια (Εικ. 71)¹⁹⁵.
- με καστανομέλανη βαφή τονίζονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου ειδωλίου, ενώ ο λαιμός του διακοσμείται με τεθλασμένες ταινίες (Εικ. 72).¹⁹⁶
- στο λαιμό ειδωλίου διακρίνονται διακοσμητικές γραπτές καστανέρυθρες ενάλληλες ταινίες .(Εικ. 83)¹⁹⁷
- ανάλογες ταινίες υπάρχουν και στο λαιμό ανθρωπόμορφου ειδωλίου, κοίλου εσωτερικά (Εικ. 74).¹⁹⁸

Στο τροχήλατο ειδώλιο, τέλος, που είναι γνωστό ως “σφίγγα”, από την Πλατεία των Ιερών της Αγίας Τριάδας, που έχει σώμα ζώου και ανθρώπινο κεφάλι με κοκκινωπή διαγράφονται έντονα τα χαρακτηριστικά του προσώπου. (Εικ. 75). Στα μάγουλα φέρει σταγονόσχημες και το στόμα είναι έντονα βαμμένο.¹⁹⁹

Άλλα σχετικά παραδείγματα προέρχονται από εγκαταστάσεις της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης. Έτσι στο λαιμό κεφαλής ειδωλίου από τα Γουρνιά αποδίδεται μια διάγραμμα ζώνη με εξίτηλο καστανόμαυρο χρώμα και έντονος τονισμός της γραμμής των φρυδιών (Εικ. 76).²⁰⁰ Ενδιαφέρον είναι επίσης ειδώλιο από την Κνωσό με κυλινδρικό κάτω κορμό και επίπεδη διάτρητη βάση (Εικ. 77),²⁰¹ έντονα διακοσμημένο με καστανόμαυρη βαφή. Φαίνεται ότι έχει αποδοθεί γραπτά ένα είδος ενδύματος και πολλά κοσμήματα στο λαιμό και στα χέρια, πραγματικά ή διακοσμητικά του σώματος. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σε αυτή την περίπτωση αποτελεί ένα άλλο γυναικείο ειδώλιο, επίσης από την Κνωσό, με κυλινδρική φούστα και τα χέρια λυγισμένα να ακουμπούν στο στήθος. Στο λαιμό του διακρίνονται επάλληλες διαγώνιες γραμμές, τις οποίες ο Γ. Ρεθυμνωτάκης ερμηνεύει ως σειρές από περιδέραιο, υπόθεση όμως που ίσως δεν ευσταθεί, καθώς οι γραμμές είναι πολλές και καλύπτουν όλο το λαιμό της μορφής.

¹⁹³ Evans, 1964, 756-7.

¹⁹⁴ Ρεθυμνωτάκης 1990, 16, σχ. 47 (ΑΜΗ 3081).

¹⁹⁵ Ο.π., 16, σχ. 53 (ΑΜΗ 3084).

¹⁹⁶ Ο.π., 17, σχ. 52 (ΑΜΗ 3086).

¹⁹⁷ Ο.π., 18, σχ. 49 (ΑΜΗ 3099).

¹⁹⁸ Ο.π., 18, σχ. 51 (ΑΜΗ 3100).

¹⁹⁹ Ο.π., 18, σχ. 46 (ΑΜΗ 3145).

²⁰⁰ Ο.π., 34, σχ. 37 (Ακατάγραφο).

²⁰¹ Ο.π., 39, σχ. 24 (ΑΜΗ 3861).

Ως τελευταίο παράδειγμα θα αναφερθεί εδώ ένα ειδώλιο άγνωστης προέλευσης που διατηρεί τον άνω κορμό, χωρίς τα χέρια και το κεφάλι (Εικ. 78).²⁰² Φέρει ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα και το λαιμό, στην προσπάθεια ίσως απόδοσης ενδύματος, και περιδέριο από χάντρες. Όμως αυτό που τραβά την προσοχή είναι τα έντονα χαρακτηριστικά του προσώπου του ειδωλίου, με τα μάτια και το στόμα τονισμένα από παχιές καστανομέλανες ταινίες που τα καθιστούν σχεδόν τρομακτικά (αποτροπαϊκά;).

Το αν οι διακοσμήσεις των παραπάνω παραδειγμάτων, και πολλών άλλων που δεν αναφέρθηκαν, αντιπροσωπεύουν κάτι παραπάνω από χαρακτηριστικά προσώπου, ρούχα ή κοσμήματα, δεν μπορεί παρα να παραμένει ερώτημα ή υπόθεση. Αυτό που μπορεί να εξαχθεί ως βέβαιο συμπέρασμα είναι ότι και στη μινωική Κρήτη, όπως και στις Κυκλάδες της Εποχής του Χαλκού, το χρώμα και οι χρωστικές ύλες αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των ανθρώπων της καθημερινής είτε της τελετουργικής, κυρίως για το βάψιμο των ειδωλίων και των αγγείων.

5.1.4 Υπολείμματα χρωμάτων και πιθανά σύνεργα τροποποίησης του σώματος στην Κρήτη

Στην Κρήτη έχουν βρεθεί αγγεία που περιείχαν χρωστικές και χρονολογούνται από την ΠΜ ως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.²⁰³ Κωνικά κύπελλα από την ΜΜ Ι Κνωσό σώζουν υπολείμματα κυρίως κόκκινης χρωστικής, και προοριζόταν πιθανόν για την παρασκευή, χρήση ή φύλαξη των χρωμάτων²⁰⁴. Από το νεκροταφείο στη Ζαφέρ Παπούρα, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο, προήλθαν κύπελλα, με κατάλοιπα κόκκινης ώχρας και άλλων ερυθρόχρωμων χρωστικών, καθώς και ακατέργαστοι σβώλοι ώχρας. Η C. Gillis προτείνει ότι η ώχρα αναμειγνυόταν με νερό ή άλλο διαλυτικό μέσα σε κωνικά κύπελλα, πριν τη χρήση της στο νεκρό σώμα σε κάποια σημεία του τάφου, σε αντικείμενα μέσα σε αυτόν ή ακόμη και στους ζώντες θρηνηδούς που συνόδευαν τον νεκρό.²⁰⁵

Στο Δωμάτιο Ν του ανακτόρου της Ζάκρου, βρέθηκε κύπελλο της παλαιοανακτορικής περιόδου με πιθανά ίχνη κόκκινης χρωστικής.²⁰⁶ Από ΥΜ Ι τάφο στο Μύρτο Πύργο, τέσσερα κωνικά κύπελλα έφεραν εσωτερικά ίχνη κόκκινου χρώματος, και μάλλον περιείχαν ένα είδος κόκκινης βαφής σε υγρή μορφή.²⁰⁷

Σε κάποιες περιπτώσεις, τα κύπελλα που περιείχαν ίχνη χρωστικής στους τάφους στην Κρήτη έφεραν επίσης ίχνη καύσης στο εξωτερικό, και έχει προταθεί σχετικά ότι η θρυμματισμένη ώχρα αναμειγνυόταν με ένα υγρό (π.χ. λάδι) και στη συνέχεια θερμαινόταν. Η

²⁰² Ο.π., 56, σχ. 45 (ΑΜΗ 800;), "Δώρο Παρασυράκη".

²⁰³ Gillis 1990, 25.

²⁰⁴ Ο.π., 27, 40.

²⁰⁵ Ο.π., 48.

²⁰⁶ Ο.π., 84.

²⁰⁷ Ο.π., 99.

Gillis αναγνωρίζει τη χρήση της ώχρας σε ταφικές πρακτικές και σημειώνει ως υπόθεση την πραγματοποίηση δερματοστιξίας στο πλαίσιο κάποιας τελετής.²⁰⁸

Η G. Gesell παρατηρεί επίσης την εμφάνιση ερυθρών χρωστικών σε ταφικές συνάψεις και την ύπαρξη ιχνών κόκκινου χρώματος σε αντικείμενα όπως όστρεα, τράπεζες προσφορών, παλέτες και γουδιά που έχουν βρεθεί σε ιερά και τάφους.²⁰⁹

Άλλα αντικείμενα της υλικής παραγωγής, που προέρχονται από ταφικές όσο και άλλες εγκαταστάσεις, θα μπορούσαν να είναι ίσως χρήσιμα για την έρευνά μας.

Όπως στις Κυκλάδες, έτσι και στην ΠΜ Κρήτη έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός λεπίδων οψιανού σε ταφικά σύνολα. Για παράδειγμα, από τους τάφους της Αγίας Φωτιάς στη Σητεία προήλθαν αρκετές εκατοντάδες λεπίδων.²¹⁰ Το ίδιο και από το Θόλο Γ στις Αρχάνες.²¹¹ Άλλες ταφές που περιείχαν λεπίδες οψιανού είναι αυτές στην Αγία Κυριακή, την Αγία Τριάδα, το Καμηλάρι, την Κουμάσα, τη Λεβήνα, το Πορτί και άλλους κυκλικούς τάφους της Μεσαράς, καθώς και από το Κανλί- Καστέλλι, το Κράσι Πεδιάδος, το Μόγλο, το Παλαίκαστρο, τη Ζάκρο κ.λ.π.²¹²

Εκτός από τις λεπίδες, και άλλα αντικείμενα θα μπορούσαν να αποτελούν πιθανά εργαλεία κάποιας μορφής μεταμόρφωσης του δέρματος. Τέτοια είναι τα χάλκινα ξυράφια, που όπως και οι λεπίδες θεωρείται ότι χρησίμευαν για διαδικασίες καλλωπισμού όπως το ξύρισμα. Σύμφωνα με την Α.Παπαευθυμίου- Παπανθίμου²¹³, τα ξυράφια αποτελούνται από λεπτή λεπίδα με σφηνοειδή τομή, και κοντό στέλεχος για τη στερέωση της λαβής που ήταν κατασκευασμένη από άλλο υλικό, συνήθως φθαρτό.²¹⁴ Στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού επικράτησαν δύο βασικές κατηγορίες ξυραφιών: το γλωσσοειδές με δύο κόψεις και το μονόστομο (Εικ. 79). Τα γλωσσοειδή ξυράφια (Εικ. 80) χρησιμοποιήθηκαν από την ΠΜ περίοδο ως το τέλος περίπου του 15ου αιώνα π.Χ. σε όλο το Αιγαίο και χωρίζονται σε επιμέρους τυπολογικές κατηγορίες ανάλογα με το σχήμα και το πάχος τους²¹⁵.

Χάλκινα ξυράφια και των δύο τύπων έχουν βρεθεί στην Κρήτη στο Παλαίκαστρο, στα Μάλια, στο Μόγλο, στην Κνωσό, στο σπήλαιο του Ψυχρού, στην Αγία Τριάδα, στο Νίρου Χάνι, στο Φουρνί Αρχανών, στον Κατσαμπά, στις Γούρνες, στο Κανλί Καστέλλι και αλλού. Προέρχονται στην πλειονότητά τους από τάφους (Νεκροταφείο Αγίας Τριάδας, τάφοι Ζαφερ Παπούρας κ.λ.π.).²¹⁶

Μια άλλη ενδιαφέρουσα κατηγορία σχετικών με το θέμα μας ευρημάτων είναι οι

²⁰⁸ Gillis 1990, 134.

²⁰⁹ Gesell 1985, 7, 11, 16, 23.

²¹⁰ Carter 1994, 128(Δαβάρας, 1971, Πρωτομινωικών Νεκροταφείων Αγίας Φωτιάς Σητείας, *Athens Annals of Archaeology IV* σ. 397).

²¹¹ Carter, ο.π. 128-9 (Σακελλαράκης, 1977, Τα Κυκλαδικά στοιχεία των Αρχανών, *Athens Annals of Archaeology X*, σ. 114).

²¹² Carter, Ο.π., 129.

²¹³ Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979.

²¹⁴ Ο.π., 72.

²¹⁵ Αυτόθι.

²¹⁶ Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 76-89, 93-118.

“σπάτουλες” καλλωπισμού. Πρόκειται για μικρές λεπίδες με λαβή ή με υποδοχή για κάποιο στέλεχος (Εικ. 81).²¹⁷ Έχει υποστηριχθεί ότι αυτά μπορεί να αποτελούσαν επιφάνειες προετοιμασίας διαφόρων καλλωπιστικών υλικών όπως πούδρες ή ότι τα χρησιμοποιούσαν για να αλείψουν τα πρόσωπα.²¹⁸ Μερικά από αυτά τα αντικείμενα εμφανίζουν ομοιότητες με εργαλεία δερματοστιξίας ζωντανών φυλών, όπως δείχνει η Ανθρωπολογική μελέτη (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Τέτοια αντικείμενα έχουν βρεθεί στην Κρήτη (Μάλια, Ψυχρό) αλλά και σε κυκλαδικούς τάφους.²¹⁹

---

²¹⁷ Ο.π., 254.

²¹⁸ Ο.π., 255.

²¹⁹ Ο.π., 258-261.

6. Τροποποιήσεις του δέρματος στις ζωντανές κοινωνίες.

Όλες οι παραπάνω ενδείξεις για τροποποιήσεις του σώματος και πιο συγκεκριμένα τη δερματοστιξία, τον σκαριφισμό και το βάψιμο του δέρματος εγγράφονται στο αρχαιολογικό πλαίσιο του Αιγαίου στην Εποχή του Χαλκού. Λόγω της έλλειψης γραπτών πηγών καθώς και εκτεταμένων ερευνών πάνω στο θέμα, οι ενδείξεις αυτές αποκτούν “ειρμό” μέσα από την αναλογική συνεξέτασή τους με εθνογραφικές μαρτυρίες στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής προσέγγισης και της μελέτης των σχετικών συμπεριφορών “παραδοσιακών” κοινωνικών ομάδων. Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε ξεχωριστά με κάθε μια από τις υπό μελέτη μορφές τροποποίησης του σώματος, όπως ασκούνται από μη βιομηχανικές κοινωνίες σε όλο τον κόσμο. Θα επιχειρηθεί μια απαραίτητη ανάλυση των μέσων και των τεχνικών, της σημασίας των χρωμάτων, και μια κατηγοριοποίηση των νοηματοδοτήσεων της διακόσμησης του σώματος σε κάθε κοινωνία. Στο τελευταίο μέρος θα αναζητηθεί μία αναλογία της διακόσμησης αφενός του δέρματος και αφετέρου αντικειμένων της υλικής παραγωγής.

6.1 Σκαριφισμός

Το σημάδεμα του σώματος με σκαριφισμό, η διαδικασία που δημιουργεί στο ανθρώπινο δέρμα ανάγλυφες ουλές, αποτελεί σχεδόν αποκλειστική πρακτική της αφρικανικής ηπείρου. Η σκουρόχρωμη επιδερμίδα των κατοίκων της Αφρικής δεν τους επιτρέπει να πραγματοποιούν τατουάζ στο δέρμα τους,²²⁰ και έτσι χρησιμοποιούν τις τεχνικές του σκαριφισμού και της επικάλυψης του δέρματος με χρώμα.

Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τον σκαριφισμό δεν είναι κατά κανόνα εξειδικευμένα και αποτελούν συνήθως αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ή αντλούνται από τη φύση. Στη φυλή των κυνηγών Tabwa, που ως τον ύστερο 19ο αιώνα ζούσε στη ΝΑ Ζάμπια, χρησιμοποιούσαν ξυράφια κατασκευασμένα από εγχώριους τεχνίτες για να χαράξουν το δέρμα, και στη συνέχεια ένα αγκίστρι, μια αιχμή βέλους ή ένα αγκάθι ακακίας για να δημιουργήσουν τα επιθυμητά σχέδια. Έτριβαν κατόπιν τις πληγές με αιθάλη, και τις άφηναν να επουλωθούν.²²¹ Οι Baule, γεωργοί και κτηνοτρόφοι της Ακτής Ελεφαντοστού, χρησιμοποιούν ένα μαχαίρι

---

²²⁰ Rubin 1988, 14.

²²¹ Roberts 1988, 44.

καθημερινής χρήσης²²², ενώ οι Shilluk, κτηνοτρόφοι του Ν Σουδάν (Εικ. 82) μαχαίρι σε συνδυασμό με αγκίστρι²²³. Οι Ga'anda χρησιμοποιούν ένα μεταλλικό γάντζο για να τρυπήσουν το δέρμα (Εικ. 83), δημιουργώντας μια σειρά στιγμών και στη συνέχεια χαράσσουν γραμμές με μια τριγωνική λεπίδα, με αποτέλεσμα ένα εκλεπτυσμένο μοτίβο σημαδιών.²²⁴

Η σημασία του σκαριφισμού μπορεί να συνοψισθεί ως εξής:

θάρρος

Στις περισσότερες κοινωνίες το σημάδεμα του δέρματος συμβολίζει πρωταρχικά το θάρρος του φέροντα. Η διαδικασία αναγνωρίζεται ως επίπονη και επικίνδυνη, αποτελεί όμως το μόνο μέσο για να αποκτήσει υπόσταση το άτομο μέσα στην ομάδα. Στους Yoruba, που ζουν στη ΝΔ Νιγηρία και προαποικιακά ασχολούνταν με τη γεωργία και το κυνήγι, οι ουλές στο σώμα παραπέμπουν πάνω απ' όλα στην αντοχή στον πόνο, και στο κουράγιο. Εκείνοι που δεν είχαν ουλές στο σώμα αποκαλούνταν δειλοί. Οι Yoruba παρομοιάζουν το σημάδεμα του δέρματος με τον τοκετό. Όπως ο τοκετός αποτελεί επίπονη διαδικασία, αλλά το αποτέλεσμα του ανταμείβει, έτσι και η διαδικασία της δημιουργίας ουλών στο σώμα, παρόλο που είναι επίπονη, προσφέρει στον φέροντα σεβασμό από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας, απαραίτητο στοιχείο για να επιβιώσει μέσα σε αυτή.²²⁵ Παρομοίως, στους Mursi (Εικ. 84) και Bumi (Εικ. 85), που ζουν στην κοιλάδα Omo, της ΝΔ Αιθιοπίας, ο σκαριφισμός σχετίζεται άμεσα με το κυνήγι και τις προσωπικές επιτυχίες του ατόμου, που με τη σειρά τους εξαρτώνται πρωταρχικά από το θάρρος.²²⁶

αισθητική εξωτερικής εμφάνισης και ερωτισμός

Σχεδόν κοινή σε όλες τις αφρικανικές ομάδες που πραγματοποιούν σκαριφισμό, είναι η επιμονή στην έννοια της καλής εξωτερικής εμφάνισης και του ερωτισμού. Στους Tabwa, για παράδειγμα (Εικ. 86), τα κορίτσια έπρεπε να υπομείνουν τον πόνο των σχετικών διαδικασιών, προκειμένου να τελειοποιήσουν την εμφάνισή τους και να μπορέσουν έτσι να βρουν ταίρι και να αποκτήσουν παιδιά.²²⁷ Για τους Hemba, μια γειτονική φυλή των Tabwa, τα κορίτσια που δεν είχαν ανάγλυφα σημάδια στο σώμα αποτελούσαν αντικείμενο χλευασμού. Κοινή πεποίθηση της πολιτισμικής τους ομάδας ήταν ότι η ομορφιά δεν είναι έμφυτη, αλλά εξαρτάται από το αποτέλεσμα του σκαριφισμού.

²²² Vogel 1988,102.

²²³ Gröning 1997, 150.

²²⁴ Berns 1988, 60.

²²⁵ Drewal 1988, 165.

²²⁶ Gröning 1997,128.

²²⁷ Roberts 1988, 45.

Το ανθρώπινο σώμα τελειοποιείται μέσα από αυτή τη διαδικασία.²²⁸ Στη φυλή των Τιν, της Νιγηρίας, γεωργών, κτηνοτρόφων αλλά και τροφοσυλλεκτών και κυνηγών, η εμφάνιση των μελών αποτελεί τη σημαντικότερη προτεραιότητα (Εικ. 87). Οι γυναίκες τονίζουν με ουλές τα ελκυστικά χαρακτηριστικά του σώματός τους ως έντονη ερωτική πρόκληση, που σχετίζονται επομένως με τη γονιμότητα.²²⁹ Οι ουλές που πραγματοποιούνται στη ράχη μιας γυναίκας Nuba θεωρούνται απαραίτητες για την ικανοποίηση του ερωτικού της συντρόφου (Εικ. 88).²³⁰

φύλο

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι ανάγλυφες διακοσμήσεις του δέρματος πραγματοποιούνται μόνο στο ένα από τα δύο φύλα μιας ομάδας ή το φύλο του ατόμου καθορίζει τις παραστάσεις που θα εφαρμοστούν στο δέρμα του και τα σημεία του σώματος που θα διακοσμηθούν. Για παράδειγμα, στους Nuba ο σκαριφισμός εφαρμόζεται αποκλειστικά στις γυναίκες,²³¹ ενώ στους Tabwa και στα δυο φύλα, αλλά εκείνος των γυναικών είναι πιο περίτεχνος και εντάσσεται σε αυστηρό ηλικιακό πλαίσιο.²³² Το ίδιο συμβαίνει και στους Ga'anda, της ΒΑ Νιγηρίας: η δημιουργία ουλών στα κορίτσια είναι απαραίτητη και εντάσσεται επίσης σε αυστηρό πρόγραμμα, ενώ στα αγόρια είναι προαιρετική.²³³

ηλικία

Στις περισσότερες από τις μη βιομηχανικές κοινωνίες, η ηλικία του ατόμου αποτελεί πολύ σημαντική παράμετρο. Η ζωή χωρίζεται σε κύρια ηλικιακά στάδια που εκτείνονται από τη γέννηση ως την εφηβεία, από την εφηβεία στο γάμο και από το γάμο ως το θάνατο, και συχνά και σε υποομάδες ανάλογα με το πολιτισμικό πλαίσιο. Το πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο σχεδόν πάντα σφραγίζεται με τελετές, τις λεγόμενες τελετές διάβασης, που σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να χρειάζονται μακρές προετοιμασίες. Οι διαβάσεις περιλαμβάνουν κατά κανόνα κάποιες «δοκιμασίες», τις οποίες πρέπει να περάσει ο «μυούμενος», και περιλαμβάνουν αρκετά συχνά και παρεμβάσεις στο σώμα του/της, όπως η περιτομή, ο σκαριφισμός και η δερματοστιξία.

Έτσι, για παράδειγμα, τα κορίτσια της φυλής των Nuba (Εικ. 89) λαμβάνουν μια πρώτη ομάδα ουλών στο σώμα, από την κοιλιακή χώρα μέχρι το στήθος στο πρώτο στάδιο της ωρίμανσής τους, όταν το στήθος τους αρχίζει να μεγαλώνει. Στο ξεκίνημα της έμμηνης ρύσης, το κορίτσι λαμβάνει άλλη μια πιο εντατική ομάδα ουλών που καλύπτουν τώρα ολόκληρο τον

---

²²⁸ ο.π.

²²⁹ Bohannan 1988, 77-82.

²³⁰ Faris 1988, 35.

²³¹ ο.π., 34-39.

²³² Roberts 1988, 43.

²³³ Berns 1988, 67.

κορμό της (Εικ. 90-91). Όταν η γυναίκα σταματά το θηλασμό του πρώτου της παιδιού, υποβάλλεται σε ένα τελικό στάδιο σημαδιών, που καλύπτουν την πλάτη (Εικ. 88), το πίσω μέρος των ποδιών, των χεριών και το σβέρκο, και συμβολίζουν ερωτική διαθεσιμότητα, μετά από μια μακρά περίοδο απαγόρευσης κατά τον θηλασμό. Τα σημάδια αυτά θεωρούνται επίσης απαραίτητα για να γίνει ξανά εμφανίσιμη, και σε περίπτωση που ο σύντροφός της αρνηθεί να πληρώσει για τη δημιουργία τους, η γυναίκα μπορεί να αναζητήσει νέο σύντροφο για να το κάνει, δίνοντας έτσι τέλος στον πρώτο της γάμο!²³⁴

Οι γυναίκες της φυλής Hemba, ακολουθούσαν, επίσης, ένα πρόγραμμα για το σημάδεμα συγκεκριμένων σημείων του σώματος, που καθοριζόταν από τη φυσική ανάπτυξή τους. Σε ηλικία περίπου 8-11 ετών, το κορίτσι λάμβανε ένα σημάδι ακριβώς κάτω από τον αφαλό με το χαρακτηριστικό όνομα *acunga musu* -«φύλακας του αφαλού». Κατά την εφηβεία, δέχεται μια ομάδα ουλών στο στήθος και την κοιλιακή χώρα, και τέλος τα σημάδια πραγματοποιούνται στο γυναικείο πρόσωπο.²³⁵

Στη φυλή Ga'anda τα κορίτσια ακολουθούν, με ανάλογο τρόπο μια μακροχρόνια διαδικασία σημαδέματος στο πρόσωπο και το σώμα, που ολοκληρώνεται με μια σειρά διαιτών σταδίων (Εικ. 102-103). Πρόκειται για έξι στάδια, που ξεκινούν από τα πέντε περίπου χρόνια. Ακολουθείται ένα αυστηρό εικονογραφικό πρόγραμμα, με αποτέλεσμα όλες οι γυναίκες της φυλής να φέρουν τα ίδια ανάγλυφα σημάδια στο σώμα.²³⁶

κοινωνική υπόσταση

Σημαντικές παράμετροι που καθορίζουν την υπόσταση του ατόμου στην κοινωνία είναι το σώμα και η εμφάνισή του. Το σώμα είναι ο φυσικός σύνδεσμος ανάμεσα στον άνθρωπο, την ψυχή του και την κοινωνία. Είναι το μέσο με το οποίο κάποιος προβάλλει τον εαυτό του στο σύνολο, υπάρχουν επομένως συγκεκριμένες συμβάσεις που επιβάλλουν ποιό είδος εμφάνισης είναι αποδεκτό από τον κοινωνικό περίγυρο. Μια από αυτές τις συμβάσεις είναι και η διακόσμηση του σώματος.

Για τους Tabwa, η δερματοστιξία με ουλές προάγει την κοινωνικότητα και την κοινωνική τελειοποίηση.²³⁷ Οι ουλές που εφαρμόζουν στο σώμα τους οι Τίν τους προσδίδουν κοινωνική ταυτότητα καθώς τους διαχωρίζουν από τις υπόλοιπες φυλές.²³⁸ Για τους Luluwa του Ζαΐρ, οι ουλές τους κοντά στον αφαλό τονίζουν τη σχέση τους με τους προγόνους και τη συνέχεια των γενεών.²³⁹ Οι Aowins της ΝΑ Γκάνας φέρουν ένα χαρακτηριστικό σημάδι στο αριστερό μάγουλο, το οποίο πραγματοποιείται οκτώ μέρες μετά τη γέννησή τους. Αυτό είναι τόσο

²³⁴ Faris 1988, 34-35.

²³⁵ Roberts 1988, 43-44.

²³⁶ Berns 1988, 58-63 ;Gröning 1997, 134-135.

²³⁷ Roberts 1988, 46.

²³⁸ Bohannan 1988, 79.

²³⁹ Gröning 1997, 167.

σημαντικό για την κοινωνική υπόσταση του ατόμου, που εάν το βρέφος πεθάνει πριν από την 8η μέρα της ζωής του πριν αποκτήσει την ουλή του, δεν το θρηνεί κανείς. Με την πραγματοποίηση της ουλής, το άτομο ανήκει επίσημα στην κοινότητα.²⁴⁰ Παρομοίως, και οι ουλές στο πρόσωπο των Bambara της Δ Αφρικής συμβολίζουν την καταγωγή, τη συνέχεια και τη λατρεία για την ίδια θεότητα.²⁴¹ Η διακόσμηση του σώματος για τους Yoruba της ΝΔ Νιγηρίας αντανακλά την κοινωνική δομή, την αντίληψη του κόσμου και τις έννοιες της ανθρώπινης ύπαρξης στις οποίες βασίζεται ο κόσμος.²⁴²

προσωπικά βιώματα

Σημαντικά γεγονότα που προσδίδουν στον άνθρωπο έντονη συναισθηματική φόρτιση μπορούν να μείνουν χαραγμένα για όλη του τη ζωή στη μνήμη αλλά και στο σώμα του. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ουλές που χαράσσονται στο δέρμα συμβολίζουν άσχημα γεγονότα. Για παράδειγμα στους Yoruba, παραπέμπουν σε θρήνο ή πόνο που έχουν βιώσει κάποια στιγμή στη ζωή τους (Εικ. 94).²⁴³

αποτροπαϊκός χαρακτήρας

Η προστασία από τις ασθένειες και τις δυστυχίες μπορεί να είναι άλλη μια αιτία για την πραγματοποίηση σημαδιών στο σώμα ενός ατόμου, όπως στην περίπτωση των Baule, γεωργών και κτηνοτρόφων της Ακτής του Ελεφαντοστού, που δημιουργούν ουλές με αποτροπαϊκό χαρακτήρα στο δέρμα τους. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των σημαδιών kanga (Εικ. 95), που γίνονται ηθελημένα αποκρουστικά ώστε να αποτρέψουν το θάνατο ενός νεογέννητου του οποίου η μητέρα έχει ήδη χάσει παιδιά.²⁴⁴

σκαριφισμός και υλική παραγωγή

Στις κοινωνίες όπου η δερματοστιξία με ουλές αποτελεί απαραίτητη πρακτική, το ανθρώπινο σώμα περνά φυσικά στη συνείδηση των μελών της με την εικόνα αυτών των ανάγλυφων σχεδίων και με τον ίδιο τρόπο μπορεί να απεικονίζεται στην τέχνη (Εικ. 96-97). Ένα συγκεκριμένο μοτίβο σημαδέματος, που χρησιμοποιείται ευρύτατα από τους Tabwa και όλες τις γειτονικές τους ομάδες είναι επίσης σύνηθες και σε ξυλόγλυπτα ειδώλια της τοπικής παραγωγής: εκτείνεται από τον ένα ώμο στον άλλο, σε σχήμα V, περνάει πάνω από το στήθος και καταλήγει στο ύψος του στέρνου, όπου συναντά μια ενιαία κάθετη γραμμή που ξεκινά από τη βάση του

²⁴⁰ Ebin 1979, 30-35.

²⁴¹ ο.π., 36.

²⁴² Gröning 1997, 165.

²⁴³ Drewal 1988, 83.

²⁴⁴ Vogel 1988, 102-103.

λαιμού και φτάνει ως την κοιλιακή χώρα, ενώ το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται και στη ράχη (Εικ.98-99). Η κάθετη γραμμή που διατρέχει τον κορμό λειτουργεί ως διαχωρισμός, και ενέχει άπειρους συμβολισμούς για τη συμμετρία και τη γεωγραφία, τον ουρανό, την ανθρώπινη ανατομία, το καλό και το κακό κ.ά. Η χαρακτηριστική αυτή γραμμή συναντάται και σε άλλα αντικείμενα της υλικής παραγωγής, όπως για παράδειγμα τα ανθρωπόμορφα χτένια και οι πίπες.²⁴⁵

Εντυπωσιακή είναι και η ομοιότητα ανάμεσα σε μοτίβα ουλών που εφαρμόζονται στο γυναικείο σώμα στους Ga'anda και στην έξεργη διακόσμηση αγγείων που σχετίζονται με τους προγόνους. Στα αγγεία αυτά δίδονται και ανθρώπινα χαρακτηριστικά, όπως χέρια, στήθος, αφαλός γεννητικά όργανα, ενώ το ίδιο το σχήμα –έντονα σφαιρικό με ψηλό λαιμό- παραπέμπει σε ανθρώπινο σώμα (Εικ. 100-102). Ακόμα και η διαδικασία που ακολουθείται για την πραγματοποίηση της διακόσμησης των αγγείων είναι ανάλογη με εκείνη που ακολουθείται στο ανθρώπινο σώμα.²⁴⁶

Ανάγλυφες ουλές σε ειδώλια των Yoruba (Εικ. 103),²⁴⁷ των Luluwa (Εικ. 104),²⁴⁸ των Baule (Εικ. 105),²⁴⁹ συναντώνται πανομοιότυπες και στο ανθρώπινο σώμα. Ανάλογες ουλές αποδίδονται επίσης σε ξύλινες σκαλιστές μάσκες με τελετουργική χρήση στους Baule (Εικ. 106)²⁵⁰ στους Punu (Εικ. 107)²⁵¹ και σε άλλες φυλές.

Στην πόλη Ife της Ν Νιγηρίας, την ιερή πόλη των Yoruba, έχουν αποκαλυφθεί πήλινα και χάλκινα ειδώλια που χρονολογούνται στον 17ο αιώνα και φέρουν ιδιαίτερα προσεγμένες ουλές στο σώμα τους (Εικ. 108). Αυτή η μορφή διακόσμησης όμως δεν είναι γνωστή στις σύγχρονες κοινωνίες και θεωρείται ότι τα ειδώλια ίσως αντιπροσώπευαν άτομα ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.²⁵²

6.2 Δερματοστιξία

Η δερματοστιξία θεωρείται η πιο εντυπωσιακή μορφή διακόσμησης του σώματος.²⁵³ Ακολουθεί μια μακρά παράδοση που φτάνει ως την προϊστορική περίοδο και αναγνωρίζεται και σήμερα στην ανάλογη τάση του δυτικού κόσμου. Σε κάποιες από τις φυλές που αναφέρονται παρακάτω, όπως στους Maori (μοκο)²⁵⁴ και στους Εσκιμώους της Αλάσκας²⁵⁵ η δερματοστιξία σταμάτησε να εξασκείται με την παροδο των χρόνων.

²⁴⁵ Roberts 1988, 41-55.

²⁴⁶ Berns 1988, 68-71.

²⁴⁷ Gröning 1997, 165.

²⁴⁸ ο.π., 167.

²⁴⁹ Vogel 1988, 97-100.

²⁵⁰ ο.π.

²⁵¹ Gröning 1997, 150.

²⁵² ο.π., 162-163.

²⁵³ Caplan 2000, xi.

²⁵⁴ Gathercole 1988, 171

²⁵⁵ Gritton 1988, 182.

εργαλεία και μέθοδοι

Η λέξη tatu που προέρχεται από την Ταϊτή λέξη tatu, καθώς και η αραβική λέξη daqq, που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την τακτική της δερματοστιξίας, εμπεριέχουν το ίδιο νόημα που σε γενικές γραμμές σημαίνει “χτυπό”. Και οι δύο όροι αναφέρονται στην τεχνική που ακολουθείται για την πραγματοποίηση ενός μόνιμου σημαδιού τατουάζ: πιέζοντας ένα αιχμηρό αντικείμενο πάνω στο δέρμα και στη συνέχεια χτυπώντας το με ένα είδος μικρού σφυριού (Εικ. 109).²⁵⁶

Στα νησιά Marquesas της Πολυνησίας, για τα τατουάζ, χρησιμοποιούσαν ένα οξυμένο εργαλείο από ανθρώπινο οστό, που ονόμαζαν ta, με διαφορετικού μεγέθους αιχμές για να επιτευχθούν επιτηδευμένες, ακριβείς και λεπτές γραμμές αλλά και για να γεμίσουν τα περιγράμματα με χρώμα. Τα περισσότερα ta ήταν περίπου 8 εκ. σε μήκος και ελαφρά τριγωνικού σχήματος, με μια σειρά περίπου 20 μικρών δοντιών για να δημιουργούνται οι στιγμές. Οι μικρότερες καμπύλες στο σχέδιο γίνονταν με οστά από πόδια και φτερά πτηνών. Ως χρωστική χρησιμοποιούσαν κελύφη συγκεκριμένου καρπού, του *Aleurites triloba*, που είχαν πρώτα πυρρωθεί στη φωτιά και η στάχτη τους είχε στεγνώσει στον ήλιο και είχε αναμειχθεί με γάλα καρύδας ή νερό.²⁵⁷

Στα νησιά αυτά, η δερματοστιξία είχε φτάσει σε πολύ υψηλά καλλιτεχνικά επίπεδα. Μερικοί άνδρες που θεωρούνταν ειδικοί ήταν περιζήτητοι και ταξιδεύαν από νησί σε νησί με τα σύνεργά τους. Ο καλλιτέχνης πραγματοποιούσε πρώτα ένα σχέδιο με κάρβουνο πάνω στο δέρμα του αποδέκτη, και αφού έστριξε το περίγραμμα, άφηνε τους βοηθούς/ μαθητευόμενούς του (4-5 στον αριθμό) να γεμίσουν το εσωτερικό με χρώμα. Κατά τη διάρκεια της στίξης ο καλλιτέχνης μπορούσε να τραγουδήσει ένα τραγούδι που θα απάλυνε τον πόνο του αποδέκτη (Εικ. 110)²⁵⁸

Ο χρόνος για τη δημιουργία του τατουάζ εξαρτάτο από το σθένος του αποδέκτη (Εικ. 111). Η προφορική παράδοση αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση ενός άνδρα, του οποίου το σώμα καλύφθηκε ολόκληρο με τατουάζ μέσα σε τρεις ημέρες. Σε πολλές περιπτώσεις ο αποδέκτης ανέβαζε πυρετό λόγω της μόλυνσης που προκαλούσαν τα εργαλεία του ειδικού, και τότε ο τελευταίος χρησιμοποιούσε ως αντίδοτο χυμό από φύλλα μπανάνας και αλοιφή από ιβίσκο.²⁵⁹

Έμπειρες γυναίκες πραγματοποιούν δερματοστιξία και στα νεαρά κορίτσια στη φυλή Mer της Ινδίας, που βρίσκεται στην περιοχή Saurashtra στο δυτικό Gujarat. Αυτές μπορεί να ανήκουν στην ίδια φυλή ή σε κάποια άλλη νομαδική και σε αντάλλαγμα παίρνουν δημητριακά.²⁶⁰

²⁵⁶ Ebin 1979, 83.

²⁵⁷ ο.π., 83-86.

²⁵⁸ ο.π., 86-88.

²⁵⁹ Ebin 1979, 88.

²⁶⁰ Rubin 1988, 143.

Οι Haida στο αρχιπέλαγος Haida Gwaii βόρεια της βρετανικής Columbia κοντά στα σύνορα με την Αλάσκα, χρησιμοποιούν αγκάθια, σπονδύλους ψαριών ή κομμάτια οστών για να τρυπήσουν το δέρμα και στη συνέχεια τρίβουν την πληγή με χρωστική. Μερικές φορές το εργαλείο διάτρησης εμβαπτίζεται στη βαφή πριν διεισδύσει στο δέρμα. Τα πιο κοινά χρώματα είναι το κόκκινο από κινέζικο σινάπι, και η αιθάλη που δίνει μια κυανή απόχρωση που διαφαίνεται κάτω από το δέρμα.²⁶¹

Οι Εσκιμώοι χρησιμοποιούσαν βελόνα όπου περνούσε νήμα καλυμμένο με χρωστική, με την οποία «κεντούσαν» το δέρμα ακολουθώντας ένα συγκεκριμένο μοτίβο ώστε η χρωστική να αφήσει το ίχνος του επιθυμητού σχεδίου. Ως χρωστική χρησιμοποιούσαν κάρβουνο ή αιθάλη.²⁶²

Οι Maori της Νέας Ζηλανδίας, διακρίνονται για τα περίτεχνα τατουάζ στο πρόσωπο, αλλά και στο υπόλοιπο σώμα τους (Εικ. 112). Τα σχέδια του προσώπου χαράσσονται με λεπίδες ενώ για το σώμα χρησιμοποιούν χτένια με βελόνες που δημιουργούν στιγμές.²⁶³ Τα τατουάζ στο πρόσωπό ακολουθούν ένα συγκεκριμένο εικονογραφικό πρόγραμμα, που ξεκινά μετά την εφηβεία και περικλείει αρκετούς συμβολισμούς. Οι σπείρες, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μοτίβα (Εικ. 113), πραγματοποιούνται με αιχμηρό εργαλείο σαν σμίλη που εισέρχεται επιφανειακά στο δέρμα.²⁶⁴

Οι Iban του Sarawak στο Δ Βόρνεο της ΝΑ Ασίας κάνουν τατουάζ με ένα συμπαγές κομμάτι ξύλου, πάνω στο οποίο τοποθετούν αιχμές που διαμορφώνουν το επιθυμητό σχέδιο. Στη συνέχεια πιέζουν το ξύλο στο δέρμα και δημιουργείται έτσι το μόνιμο αποτύπωμα του σχεδίου.²⁶⁵

συμβολισμοί

Όπως είναι φυσικό, η πρακτική του τατουάζ ενέχει άπειρους συμβολισμούς για την κάθε κοινωνική και πολιτισμική ομάδα, που ανήκουν στη σφαίρα του υπερφυσικού ή και αυτήν της καθημερινότητας και τη φύσης.

Στα νησιά Fiji, για τις γυναίκες που πέθαιναν χωρίς τατουάζ υπήρχε η πεποίθηση ότι τις χτυπούσαν τα πνεύματα άλλων γυναικών, και ότι υπηρετούσαν τους θεούς. Τα πνεύματα των γυναικών των Long Glat στο Βόρνεο αναλάμβαναν αρμοδιότητες μετά το θάνατο ανάλογα με την έκταση των τατουάζ πάνω στο σώμα τους.

Πολλές φορές επίσης η δερματοστιξία διασφαλίζει στο/στη φέροντα/ουσα καλή τύχη σε όλους τους τομείς της ζωής, για παράδειγμα βοηθά να προσελκύουν άτομα του αντίθετου φύλου, να προστατεύονται από ατυχήματα, να διατηρούν τη νιότη τους, και να είναι υγιείς. Γυναίκες

---

²⁶¹ ο.π., 83-84.

²⁶² ο.π., 84.

²⁶³ Gathercole 1988, 171; Gröning 1997, 98.

²⁶⁴ Gröning, ο.π.

²⁶⁵ Ebin 1979, 90.

από νομαδικές φυλές στην Υεμένη και στο Maghreb (Β. Αφρική) εφαρμόζουν ακόμα τη δερματοστιξία στα χέρια και στο πρόσωπο για προφυλακτικούς και θεραπευτικούς λόγους: τα σημάδια της προστατεύουν από ασθένειες των ματιών, εξασφαλίζουν γονιμότητα και φέρνουν καλή τύχη.²⁶⁶

Σύμφωνα με έναν μύθο που αναλύθηκε από τον G.B. Milner, δύο σιαμαίες γυναικείες θεότητες εισήγαγαν τη δερματοστιξία στα Samoa για να αποκατασταθεί η ισορροπία ανάμεσα στα φύλα. Η καθιέρωση της πρακτικής βρίσκεται, επομένως, ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό, στον άνδρα και τη γυναίκα, στον πόνο και την απόλαυση. Η πεποίθηση των Πολυνησίων ότι οι πρόγονοί τους έμαθαν να εφαρμόζουν τη δερματοστιξία από τους θεούς τη συνέδεσε άρρηκτα με ποικίλες τελετές.²⁶⁷

Οι κάτοικοι του αρχιπελάγους Mentawai της Ινδονησίας πιστεύουν πως ό, τι υπάρχει έχει ψυχή, οι άνθρωποι, τα ζώα, τα φυτά τα αντικείμενα, ο ουρανός κ.λ.π. και ότι όλες οι ψυχές συνδέονται μεταξύ τους όταν υπάρχει ομορφιά, που τονίζεται στις ιδιαίτερες περιστάσεις, στις γιορτές και τους χορούς. Αν η ζωή γίνει μονότονη, οι ψυχές πηγαίνουν στον τόπο των νεκρών και η ανθρωπότητα σβήνει. Τον βίο επομένως κυβερνούν η επιθυμία για ομορφιά και για την καλή διάθεση των ψυχών. Ο σκοπός της δερματοστιξίας είναι να δώσει, ακριβώς, αξιοπρέπεια στο σώμα, γιατί η ψυχή του ατόμου δεν θα νιώθει άνετα σε ένα σώμα που δεν έχει «ολοκληρωθεί» καλλιτεχνικά με λεπτά σχέδια.²⁶⁸

Στη γλώσσα των Maori, η λέξη *moako* που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη δερματοστιξία σημαίνει επίσης και σαύρα. Το και η λέξη *mo'o* που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι της Χαβάης.²⁶⁹ Οι Maori θεωρούν τη σαύρα τρομακτική και θαυμάζουν την ικανότητά της να ανανεώνει το δέρμα της. Το ερπετό αυτό συμβόλιζε το θάνατο και την αναγέννηση, ενώ η ικανότητά της να αλλάζει δέρμα παρομοιάζεται με τη χρήση μάσκας από τους ανθρώπους.²⁷⁰

Οι κάτοικοι της Χαβάης συμβολίζουν το θρήνο με την πραγματοποίηση τατουάζ στη γλώσσα,²⁷¹ ενώ οι κάτοικοι του νησιού Rarotonga του Ν Ειρηνικού θρηγούν εφαρμόζοντας δερματοστιξία στο σβέρκο και το στήθος τους.²⁷² Με ανάλογο τρόπο, στα νησιά Marquesas της Πολυνησίας, η δερματοστιξία συμβολίζει και τον πόνο. Σε ένα από τα νησιά, η λέξη που χαρακτηρίζει κάποιον/α που ήταν τελείως καλυμμένος με τατουάζ είναι *ne'one'o*, που σημαίνει «αυτός που κλαίει για πολύ καιρό» ή «φρικιαστικός».²⁷³

Τα σύμβολα εφαρμόζονται κατα κανόνα σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος, ώστε να επιδεικνύονται καθώς ο φέροντας πραγματοποιεί συγκεκριμένες κινήσεις (Εικ. 114). Έτσι, το

---

²⁶⁶ Sanders 1989, 11.

²⁶⁷ Rubin 1988, 155.

²⁶⁸ Gröning 1997, 195.

²⁶⁹ Kaeppler 1988, 167.

²⁷⁰ Gathercole 1988, 176.

²⁷¹ Kaeppler 1988, 164.

²⁷² Gröning 1997, 94.

²⁷³ Ebin 1979, 88-90.

στικτό κυκλικό μοτίβο κάτω από το μπράτσο ενός πολεμιστή είναι εμφανές όταν εκείνος σηκώνει το χέρι για να χτυπήσει με το όπλο του, ενώ, στα χέρια και στα δάχτυλα των γυναικών στροβιλιζόμενα και σπειροειδή σχήματα τονίζονται και αποκτούν κίνηση καθώς οι γυναίκες προετοιμάζουν το φαγητό.²⁷⁴

Μια άλλη ιδιότητα που έχει ένα σημάδι τατουάζ για πολλούς είναι αυτή του αγαθού, μιας μικρής «περιουσίας» που κουβαλάει πάντα μαζί ο κάτοχός του χωρίς να μπορεί κανείς να του τη στερήσει. Αυτή η σημασία έχει καταγραφεί σε ανθρώπους σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές του κόσμου. Το 1921, ο J.Cowan κατέγραψε τα λόγια ενός Μαοτι που έλεγε: «Μπορεί να σου αρπάξουν όλη σου την περιουσία αλλά ποτέ δεν θα στερηθείς το mooko σου».²⁷⁵ Με την ίδια λογική και οι γυναίκες Μεγ στην Ινδία, συνηθίζουν να λένε: «Μετά το θάνατο, μόνο τα σημάδια της δερματοστιξίας θα μας συνοδεύουν, όχι η ευημερία ή ο πλούτος. Μπορεί να τα στερηθούμε όλα στον κόσμο, αλλά κανείς δεν έχει τη δύναμη να αφαιρέσει τα τατουάζ».²⁷⁶

ηλικία- θάρρος

Η επίπονη διαδικασία της δερματοστιξίας πολλές φορές εντάσσεται στο πλαίσιο μιας διαβατήριας τελετής, ιδίως στο στάδιο της ενηλικίωσης. Υπομένοντας την τελετή της στίξης, οι λήπτες μπορούσαν έτσι να επιδείξουν το θάρρος τους στα άλλα μέλη της ομάδας.

Οι γυναίκες Kayan του Βόρνεο λαμβάνουν διακοσμητικά τατουάζ στα χέρια και τα πόδια, που πολλές φορές απεικονίζουν σχηματοποιημένες μορφές σκυλιών. Ένα χέρι που δεν έχει διακοσμηθεί είναι σημάδι δειλίας καθώς το άτομο είναι ανίκανο να υπομείνει τον πόνο.²⁷⁷ Στα νησιά Society, στην ομάδα των Shan στην Πολυνησία, οι νεαροί άνδρες που δεν φέρουν τατουάζ θεωρούνται ανώριμοι, καθώς δεν έχουν το κουράγιο να αντέξουν την επίπονη διαδικασία για την οποία τους ενθάρρυνε ο δημιουργός τους, λέγοντάς τους πως αν διαμαρτύρονται για τους πόνους, ο κόσμος θα νομίσει ότι είναι ακόμη μικρά αγόρια.²⁷⁸

Στην Πολυνησία τα αγόρια κάνουν συνήθως τα πρώτα τατουάζ ανάμεσα στα 12-18 τους χρόνια. Ο χρόνος εξαρτάται από το πότε θα έκανε το πρώτο του μόνιμο σημάδι ο γιος του αρχηγού: όλα τα αγόρια της ηλικίας του τον ακολουθούν. Τα κορίτσια κάνουν τα πρώτα στίγματα με τα πρώτα τους έμμηνια.²⁷⁹

Για τους κατοίκους του αρχιπελάγους Mentawai στην Ινδονησία, η δερματοστιξία (titi), δεν ξεκινά πριν το κορμί φτάσει σε πλήρη ανάπτυξη, ώστε να μην αλλοιωθούν τα σχέδια με τις

²⁷⁴ ο.π., 90-92.

²⁷⁵ Gathercole 1988, 177.

²⁷⁶ Rubin 1988, 141.

²⁷⁷ Sanders 1996, 11.

²⁷⁸ ο.π.

²⁷⁹ Gröning 1997, 93.

αλλαγές του σώματος.²⁸⁰ Στους Εσκιμώους του Saint Michael της Αλάσκας, τα κορίτσια λάμβαναν στίγματα στο σαγόνι, στη διάρκεια μιας σύντομης περιόδου απομόνωσης στη διαβατήρια τελετή της αρχής της έμμηνης ρύσης, περνώντας μέσα από το δέρμα μια κλωστή που είχε χρωματιστεί με σάχτη. Αυτά αντιπροσωπευαν την ωριμότητά τους για γάμο, καθώς το σύνηθες μοτίβο, οι ακτινωτές γραμμές κάτω από το στόμα, αυξάνονταν σταδιακά κατά τα διαφορετικά στάδια της ηλικίας τους (π.χ. στην εφηβεία, τον γάμο, την τεκνοποίηση) (Εικ. 115). Την άποψη αυτή ενισχύει η προειδοποίηση των κοριτσιών που πραγματοποιούσαν τατουάζ στο σώμα ότι υπήρχε περίπτωση να πέσουν θύματα βιασμού, καθώς έτσι προέβαλλαν τη σεξουαλική τους ωριμότητα.²⁸¹

Τα κορίτσια της φυλής Mer κάνουν τα πρώτα σημάδια δερματοστιξίας στα 7-8 τους χρόνια, στα μπράτσα και στα χέρια, και στη συνέχεια τα επεκτείνουν για να καλύψουν τα πόδια, το λαιμό και το στήθος. Τα τατουάζ αποτελούν προϋπόθεση για την προετοιμασία τους για γάμο.²⁸²

κοινωνική υπόσταση

Η κύρια λειτουργία της δερματοστιξίας σε όλες τις μη βιομηχανικές κοινωνίες είναι να υποδηλώσει την κοινωνική υπόσταση και ταυτότητα του ατόμου.

Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι το mooko, όπως ονομάζεται το τατουάζ στη γλώσσα των Maori, σχετίζονται με τη θέση των ανδρών (Εικ. 116-117)²⁸³ άλλοι όμως πιστεύουν ότι πρόκειται απλώς για μια κοινή πρακτική.²⁸⁴ Όπως σε πολλές άλλες κοινωνίες, έτσι και στους Maori επικρατούσε η αντίληψη ότι κάποιος δεν αποτελεί κοινωνικό ον αν δεν έχει ολοκληρώσει το εικονογραφικό πρόγραμμα του προσώπου του (mooko). Η απουσία κάθε στίγματος στο δέρμα αποτελούσε σημάδι γύμνιας.²⁸⁵ Οι Maori αποτελούσαν μια αυστηρά ιεραρχική κοινωνία, και η δερματοστιξία ήταν το προνόμιο των ταπεινών και των ελεύθερων. Οι ιερείς απλά εφεραν ένα μικρό σχέδιο πάνω από το δεξί μάτι ως σύμβολο του βαθμού τους, ενώ στους σκλάβους απαγορευόταν να έχουν κάθε μορφή τατουάζ.²⁸⁶

Για τους κατοίκους των νήσων Marquesas της Πολυνησίας, τα πολυτελή στικτά σχέδια ήταν σημάδια ευμάρειας και κύρους, και αύξαναν τις πιθανότητες του φέροντα να προσελκύσει σύντροφο καθώς και τις προοπτικές επιτυχίας του στη μάχη.²⁸⁷ Ομοίως, στους Εσκιμώους του Saint Michael, η δερματοστιξία συνδεόταν με τις επιτυχίες στο κυνήγι και η υπόσταση μέσα στην κοινωνία ήταν αυτή που υπαγόρευε αν κάποιος θα μπορούσε να υποβληθεί σε

²⁸⁰ ο.π., 195.

²⁸¹ Gritton 1988, 188.

²⁸² Rubin 1988, 142.

²⁸³ Gathercole 1988, 171.

²⁸⁴ ο.π., 172.

²⁸⁵ ο.π., 175.

²⁸⁶ Gröning 1997, 96.

²⁸⁷ ο.π., 94.

δερματοστιξία ή σε απλή διακόσμηση του σώματος.²⁸⁸ Εξάλλου, για τους Iban του Sarawak στο Δ Βόρνεο της ΝΑ Ασίας, η δερματοστιξία ήταν σημάδι στρατιωτικού κύρους (Εικ. 118).²⁸⁹

δερματοστιξία και υλική παραγωγή

Η τεχνική της δημιουργίας του τατουάζ-προσωπείου (moako) των Maori, η εγχάραξη δηλαδή των μοτίβων πάνω στο πρόσωπο με λεπίδα, βρίσκει παράλληλο στην τεχνική του σκαλίσματος του ξύλου από τους ίδιους παραπέμπει σε άλλες εκφάνσεις της υλικής παραγωγής τους.²⁹⁰ Δεν είναι σαφές πόσο διαδεδομένο και πόσο παλιό είναι το «κλασικό» καμπυλόγραμμο μοτίβο του moako όταν «ανακαλύφθηκε» από τον εξερευνητή ανάμεσα στο 1770 και 1860. Υπολογίζεται όμως ότι εκτείνεται πίσω στο χρόνο στον 16ο- 19ο αιώνα όσο και η χαρακτηριστική σε ξύλο που υιοθετεί τα ίδια καμπυλόγραμμο μοτίβα.

Το «καμπυλόγραμμο θέμα» στα πρόσωπα των ανδρών περιλαμβάνει: ομάδες παράλληλων εγχάραξεων από το σαγόκι ως τη μύτη, πολλαπλές σπείρες στα μάγουλα και στη μύτη, και ομάδες καμπύλων γραμμών που ξεκινούν από το εσωτερικό των φρυδιών, ανεβαίνουν πάνω από τα φρύδια και γυρνούν προς τα κάτω στα αυτιά. Άλλα θέματα στο μέτωπο και ανάμεσα στις σπείρες στα αυτιά και τα μάγουλα ολοκλήρωναν τη στίξη ενός ολοκληρωμένου άνδρα (Εικ. 119).²⁹¹ Αυτά τα σχέδια και άλλα που πραγματοποιούνταν συνήθως στους μηρούς και στους γλουτούς έχουν στενά παράλληλα σε θέματα που χρησιμοποιούνται ευρέως στην ξυλογλυπτική και στη λεγόμενη “ζωγραφική σε δοκάρι”, που πραγματοποιείται συχνά σε κουπιά και σε νεροκολοκύθες. Οι Maori σκάλιζαν με moako λατρευτικά αντικείμενα όπως ξύλινες μορφές θεών και νεκρών προγόνων σε κτίρια συνάντησης και εν γένει λατρείας (Εικ. 120).²⁹² Τα παράλληλα αυτά υποστηρίζουν την ερμηνεία ότι το moako του προσώπου αποτελούσε αρχικά μια τεχνική σκαλίσματος του ξύλου.²⁹³

Από τα νησιά Solomons της Πολυνησίας προέρχονται, επίσης, αρκετά λίθινα και ξύλινα ειδώλια με σκαλιστή ή ένθετη διακόσμηση που προφανώς παραπέμπουν στην τέχνη της δερματοστιξίας (Εικ. 121).²⁹⁴ Ενώ, Οι Shipibo, Canibo και Stetebo που ζουν στο ανατολικό Περού διακοσμούν το δέρμα με μια λεπτή εγχάρακτη τεχνοτροπία που εμφανίζεται επίσης σε ανθρωπόμορφα ειδώλια, όσο και σε διακοσμητικά μοτίβα υφασμάτων (Εικ. 122-124).²⁹⁵

Για τους Edo, που κατοικούν στο Benin, η δερματοστιξία αποτελούσε μέχρι τη δεκαετία του 1930 ένα είδος τοπικής, φυλετικής ταυτότητας, απαραίτητης για την επιβίωση της ομάδας τους. Από τα μέσα όμως του 20ού αιώνα η πρακτική αυτή άρχισε να υποχωρεί και να

²⁸⁸ Gritton 1988, 188.

²⁸⁹ Ebin 1979, 90.

²⁹⁰ Gathercole 1988, 171.

²⁹¹ ο.π. 173.

²⁹² Gröning 1997, 98-99.

²⁹³ Gathercole 1988, 173.

²⁹⁴ Gröning 1997, 88-89.

²⁹⁵ ο.π., 64-65.

παρακμάζει. Ωστόσο, τα μοτίβα που συνεχίζουν να διακοσμούν υφάσματα, που βοηθούν έμμεσα στη διατήρηση της παράδοσης.²⁹⁶

6.3 Βάψιμο του δέρματος

χρώμα

Για πολλές αφρικανικές κοινωνίες το κόκκινο είναι έντονα συμβολικό χρώμα, αλλά δεν μπορεί να του αποδοθεί μια γενική έννοια, γιατί πιθανόν έχει διαφορετική σημασία για κάθε κοινωνία, ανάλογα με το πρόσωπο, την περίσταση και πάνω απ' όλα τη χρονική στιγμή στη ζωή. Στην Αφρική, η χρήση και ο συμβολισμός του ερυθρού εξαρτώνται από την κουλτούρα και την περίσταση και σχετίζονται επίσης με ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Για παράδειγμα, πολύ συχνά το κόκκινο σχετίζεται με το ανθρώπινο αίμα, και άλλοτε παραπέμπει στη ζωή, την ευτυχία και την υγεία, και άλλοτε στο θάνατο, το θρήνο και την παροδικότητα. Σε πολλές κεντροαφρικανικές κοινωνίες, οι θεραπευτές βάφουν τους ασθενείς με κόκκινη ώχρα για να τονώσουν τη ζωτική ενέργεια, αλλά για τους Ashanti της Γκάνα, το κόκκινο είναι το χρώμα του θρήνου.²⁹⁷

Το λευκό χρώμα χρησιμοποιείται συχνά σε διαβατήριες τελετές όπου τα αγόρια και τα κορίτσια αναγνωρίζονται από την κοινότητα ως ενήλικες. Συνήθως βάφουν όλο το σώμα με λευκή χρωστική, που συμβολίζει την αγνότητα και συγχρόνως το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στον ανθρώπινο και τον υπερφυσικό κόσμο (Εικ. 125). Σε άλλες κοινωνίες, το λευκό είναι εξαγνιστικό, θεραπευτικό και προστατευτικό μέσο. Συνδυάζεται με άλλα χρώματα εκφράζοντας πνευματικές και συναισθηματικές αντιθέσεις. Για την απόδοση του λευκού χρώματος χρησιμοποιούνται συνήθως ο λευκός πηλός, το αλεύρι και συγκεκριμένες ποικιλίες θρυμματισμένων οστρέων.²⁹⁸

Για τους κατοίκους της Ωκεανίας, κάθε χρώμα έχει μια συγκεκριμένη συμβολική αξία, αλλά φυσικά μπορεί να ποικίλλει από τον ένα πολιτισμό στον άλλο. Έτσι, το κόκκινο χρώμα έχει μαγική και ισχυρή σημασία, αφού συμβολίζει πρωταρχικά το αίμα. Οι κάτοικοι του όρους Hagen πιστεύουν ότι το χρώμα αυτό βοηθά τον άνδρα να γίνει ευτυχής (Εικ. 126). Σε πολλές περιοχές της Ωκεανίας οι ασθενείς καλύπτονται με κόκκινη ώχρα για θεραπευτικούς σκοπούς. Οι Mendi στο νότιο τμήμα των ορεινών περιοχών, στην Παπούα Νέα Γουινέα, βάφουν το πρόσωπο ενός νεαρού κοριτσιού μισό μαύρο και μισό κόκκινο, με το μαύρο να συμβολίζει το πνευματικό μέλλον της ομάδας της και το κόκκινο την μελλοντική οικονομική ευημερία (Εικ. 127). Αν τα χρώματα θαμπώσουν κατά τη διάρκεια του τελετουργικού χορού, το γεγονός θεωρείται κακός

²⁹⁶ Schildkrout 2004, 332.

²⁹⁷ Gröning 1997, 114.

²⁹⁸ ο.π., 116.

οιωνός.²⁹⁹ Για τους Μαορί, το κόκκινο χρώμα συμβόλιζε το θάνατο αλλά και τη γονιμότητα.³⁰⁰

Στην Αυστραλία, από τα ορυκτά χρώματα που χρησιμοποιούνται παραδοσιακά προτιμούνται η κόκκινη και η κίτρινη ώχρα. Η ώχρα θεωρείται τόσο απαραίτητη, που σε περιοχές όπου δεν υπάρχει στη φύση, οι άνθρωποι αναγκάζονται να τη μεταφέρουν σε μεγάλες αποστάσεις.³⁰¹

Για τους ιθαγενείς κατοίκους της Β Αμερικής, το κόκκινο αποτελούσε το «ιερό χρώμα» του πολέμου και ήταν σύμβολο επιτυχίας και νίκης. Για τους ινδιάνους Cherokee το κυανό συμβόλιζε την ήττα και τη δυσκολία, ενώ το μαύρο σήμαινε θάνατο και το λευκό συμβόλιζε την ειρήνη και την ευτυχία. Για πολλές άλλες ομάδες συνέβαινε το αντίθετο, με το λευκό να συμβολίζει τον θάνατο και το θρήνο και το μαύρο τη χαρά.³⁰²

Οι κάτοικοι των νησιών Andaman στην Ινδονησία, θεωρούν το κόκκινο χρώμα του αίματος και της φωτιάς. Η κόκκινη ώχρα χρησιμοποιείται σε θεραπευτικές πρακτικές. Τα νεογέννητα μωρά και τα κρανία των νεκρών βάφονται κόκκινα.³⁰³

εμφάνιση και ερωτισμός

Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, οι περισσότερες παραδοσιακές αφρικανικές κοινωνικές ομάδες, αποδίδουν μεγάλη σημασία στην εξωτερική εμφάνιση και τρέφουν ιδιαίτερο θαυμασμό για το νεανικό σώμα. Το βάνιμο του σώματος των ανδρών Nuba, εντυπωσιακό και περίτεχνο, πραγματοποιείται για να αναδείξει το σώμα και όχι για να το επισκιάσει ή να αποσπάσει την προσοχή από αυτό (Εικ. 128). Οι Nuba ενδιαφέρονται πολύ για την εμφάνισή τους και προσπαθούν το σώμα τους να μην έχει ψεγάδι.³⁰⁴ Η εφήμερη διάρκεια των χρωμάτων που χρησιμοποιούνται για το βάνιμο συμβολίζει την παροδικότητα της νεανικής δύναμης, υγείας και ομορφιάς.³⁰⁵ Η τέχνη της προσωρινής αυτής διακόσμησης τονίζει την ανδρική παραγωγικότητα.³⁰⁶ Για τους Masai, κτηνοτρόφους της Κένυας και της Τανζανίας, το βάνιμο τονίζει την υγεία και την καλή φυσική κατάσταση του νεαρού ανδρικού σώματος (Εικ. 129).³⁰⁷ Ιδιαίτερη και ξεχωριστή είναι η περίπτωση των Wodabe, νομαδικού κτηνοτροφικού λαού της Νιγηρίας και γειτονικών περιοχών. Κάθε χρόνο πραγματοποιούν γιορτή που διαρκεί μια εβδομάδα και το κεντρικό γεγονός της είναι ένα είδος διαγωνισμού ομορφιάς, στον οποίο συμμετέχουν άνδρες που διακοσμούν το σώμα και κυρίως το πρόσωπό τους, ώστε να φαίνονται ελκυστικοί στις γυναίκες της ομάδας οι οποίες και επιλέγουν τον νικητή (Εικ. 130).³⁰⁸

²⁹⁹ ο.π., 76.

³⁰⁰ Gathercole 1988, 176.

³⁰¹ ο.π., 102.

³⁰² ο.π., 38.

³⁰³ ο.π., 192.

³⁰⁴ Ebin 1979, 74-81.

³⁰⁵ Gröning 1997, 139.

³⁰⁶ Faris 1988, 32.

³⁰⁷ Gröning 1997, 154.

³⁰⁸ ο.π., 124-125.

Η εμφάνιση και το βάψιμο έχουν ιδιαίτερη σημασία και στην Ωκεανία. Στο όρος Hagen στη Νέα Γουινέα, οι άνδρες χρησιμοποιούν κόκκινο για τη διακόσμηση του σώματός τους ώστε να φαίνονται ελκυστικοί και δυνατοί.³⁰⁹

Οι κάτοικοι των νησιών Andaman της Ινδονησίας θεωρούν ότι μόνο τα βαμμένα σώματα θεωρούνται υγιή, δυνατά και όμορφα. Γι αυτούς το άβαφο σώμα θεωρείται επιρρεπές σε ασθένειες και κινδύνους (Εικ. 131).³¹⁰

ηλικία

Το βάψιμο του δέρματος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των διαβατήριων τελετών σε πολλές παραδοσιακές κοινωνίες. Στις τελετές διάβασης των Masai, κάθε 7-14 χρόνια, όταν οι νέοι άνδρες περνούν από την πολεμική ομάδα σε εκείνη των ηλικιακά μεγαλύτερων απομονώνονται για 4-5 ημέρες σε μια «κατασκήνωση» που δημιουργείται ειδικά για την τελετή.³¹¹ Οι Nuba, υπακούουν σε συγκεκριμένους, αυστηρούς κανόνες για την επιλογή των χρωμάτων που θα χρησιμοποιήσουν, ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα του άνδρα, και έτσι η διακόσμησή τους λειτουργεί ως “στολή” για την κάθε περίοδο της ζωής τους. Οι νεαροί άνδρες αναγνωρίζονται από τη χρήση κόκκινης ώχρας, ενώ οι ώριμοι καλύπτονται από περισσότερα ζωηρά χρώματα: μόνο εκείνοι μπορούν να χρησιμοποιούν το μαύρο, που σχετίζεται με όσους αναλαμβάνουν επικίνδυνες δραστηριότητες, αφού λέγεται ότι τους προστατεύει από την αρνητική ενέργεια των εχθρών τους.³¹² Οι Xhosa, που κατοικούν στα ανατολικά του Ακρωτηρίου της Ν Αφρικής, πραγματοποιούν διαβατήρια τελετή για τα αγόρια, που απομακρύνονται από τον οικισμό, περιτομούνται, υποχρεούνται να μιλούν μόνο σε συγκεκριμένη διάλεκτο και να καταναλώνουν συγκεκριμένες τροφές (Εικ. 132). Πρέπει να βάφουν ολόκληρο το σώμα τους λευκό καθημερινά. Η όλη διαδικασία συμβολίζει έναν κοινωνικό θάνατο για τα αγόρια που θα αναγεννηθούν μετά την ολοκλήρωση της διάβασης σε μια νέα κοινωνική ζωή.³¹³

Την ίδια λογική ακολουθούν πολλές ομάδες της Ωκεανίας που χρησιμοποιούν πηλό για να βάψουν το σώμα των αγοριών στις διαβατήριες τελετές. Ο πηλός αλείφεται στις πληγές των περιτομημένων αγοριών καθώς πιστεύεται ότι έχει μαγικές ιδιότητες και μπορεί να τις επουλώσει γρήγορα. Πολλές φορές καλύπτουν με πηλό ολόκληρο το σώμα των αγοριών για να συμβολίσουν έτσι το θρήνο για τον κοινωνικό τους θάνατο αλλά και για να γιορτάσουν την αναγέννησή τους.³¹⁴

---

³⁰⁹ Ebin 1979, 59.

³¹⁰ Gröning 1997, 192.

³¹¹ ο.π., 154.

³¹² ο.π., 139 & 143 ;Faris 1988, 31.

³¹³ Gröning 1997, 160-161.

³¹⁴ ο.π., 83.

ειδικές περιπτώσεις

Το προσωρινό βάψιμο του δέρματος δεν σχετίζεται πάντοτε με κάποιο συγκεκριμένο γεγονός στη ζωή αλλά αποτελεί μια γενική εορταστική πρακτική και διαρκεί όσο και η αντίστοιχη τελετή. Στους γάμους των Masai, το πρόσωπο που παραδίδει τη νύφη και η οικογένειά της βάφουν το πρόσωπο και το λαιμό τους με ώχρα.³¹⁵ Στη διάρκεια μιας διαβατήριας τελετής, στη Β Γκάνα, όλοι οι άνδρες βάφονται με λευκό πηλό, σχεδιάζοντας ένα δίκτυο ταινιών στα σώματά τους, ώστε το αποτέλεσμα να δίνει την εντύπωση ανθρώπινου σκελετού, και απεικονίζοντας έτσι τον θάνατο και την καταστροφή στον ανθρώπινο κόσμο.³¹⁶ Πολλές ιθαγενείς ομάδες κυνηγών της Αυστραλίας βάφονται για προστασία με λευκό πηλό σε όλο το σώμα πριν ξεκινήσουν για τις θηρευτικές εξορμήσεις τους (Εικ. 133).³¹⁷ Στην Ωκεανία αποτελεί κοινή πρακτική να καλύπτεται το πρόσωπο το κεφάλι και όλο το σώμα με πηλό, ως σύμβολο θρήνου για το θάνατο ενός κοντινού συγγενή.³¹⁸

αποτροπαϊκός χαρακτήρας

Το τελετουργικό βάψιμο του σώματος σε περίπτωση θανάτου κάποιου μέλους μιας φυλής στην Ωκεανία, συχνά λειτουργεί ως ασπίδα που προστασίας του φέροντα από το πνεύμα του νεκρού που θεωρείται απειλή.³¹⁹ Για τους Ινδιάνους της Β Αμερικής, η προσωρινή διακόσμηση του σώματος και ο χορός είναι τρόποι που φέρνουν τους θνητούς κοντά στα πνεύματα, και τα εξευμενίζουν ώστε να επιτύχουν σε διάφορους τομείς.³²⁰

Οι κάτοικοι των νησιών Andaman στην Ινδονησία αποδίδουν έντονα τελετουργική και ταλισμανική σημασία στο βάψιμο του δέρματος.³²¹ Οι γυναίκες των Asante, κατά τη λοχεία, σχηματίζουν σχέδια στο σώμα τους με ένα μείγμα φύλλων και λευκού πηλού για να προστατευθούν οι ίδιες αλλά και τα νεογέννητα.³²²

πρακτικοί σκοποί

Οι άνθρωποι που ζουν έναν μη βιομηχανοποιημένο τρόπο ζωής, βρίσκονται σε μια διαρκή επικοινωνία και αλληλεξάρτηση με τη φύση και προσπαθούν να εκμεταλλευτούν όλες τις φυσικές πρώτες ύλες ώστε να διευκολύνουν τη ζωή τους. Εκτός λοιπόν από τις χρωστικές που αντλούν από τη φύση για να διακοσμήσουν το δέρμα τους σε διάφορους χρωματισμούς, αντιλαμβάνονται και τις ιδιότητες που μπορεί να έχουν κάποια φυτά στην υγεία του δέρματος

³¹⁵ ο.π., 156.

³¹⁶ Ebin 1979, 59& 62.

³¹⁷ ο.π., 67.

³¹⁸ Gröning 1997, 83.

³¹⁹ ο.π.

³²⁰ ο.π., 40.

³²¹ ο.π., 191-192.

³²² Ebin 1979, 69.

αλλά και στην προστασία από διάφορους εξωγενείς παράγοντες. Τα έλαια που χρησιμοποιούν οι Nuba σε καθημερινή βάση χρησιμεύουν όχι μόνο για να δημιουργήσουν μια ελκυστική εικόνα αλλά και για να διατηρήσουν τη θερμοκρασία και την καθαριότητα του σώματος.³²³ Οι κάτοικοι των νησιών Andaman της Ινδονησίας επίσης βάφουν το πρόσωπό του ώστε να προστατεύονται από τα έντομα.³²⁴

βάψιμο του σώματος και υλική παραγωγή

Στα νησιωτικά συγκροτήματα της Μελανησίας, οι μάσκες και τα ειδώλια αποτελούν συχνά αντικείμενα λατρείας. Φυλάσσονται σε ειδικό χώρο, “το σπίτι της λατρείας των πνευμάτων” ή “των ανδρών”. Οι μάσκες είναι διακοσμημένες με τα θέματα και τα χρώματα που χρησιμοποιούνται στο πρόσωπο και το σώμα και από τα μέλη της κοινότητας. Οι μάσκες θεωρούνται νεκροί πρόγονοι, που αναγνωρίζονται από τη διακόσμησή τους.³²⁵ Οι κάτοικοι της περιοχής Serik ακολουθούν αυστηρούς κανόνες για τη διακόσμηση των μασκών, τα μοτίβα των οποίων πρέπει να αντιστοιχούν ακριβώς σε εκείνα που έφερε ο νεκρός στο πρόσωπό του όσο ζούσε (Εικ. 134). Η διακόσμηση του προσώπου είναι μοναδική για το κάθε άτομο και δεν επιτρέπεται σε κανένα να την αντιγράψει, δημιουργώντας έτσι μια ταύτιση ανάμεσα στη διακόσμηση και στον φέροντα που του προσδίδει μια μοναδική ταυτότητα όσο ζει αλλά και μετά θάνατον.³²⁶

Στο νησί Νέα Βρετανία στο αρχιπέλαγος της Παπούα Νέα Γουινέα, οι κάτοικοι κατασκευάζουν εντυπωσιακές μάσκες από φυτικές ίνες και άλλα φυτικά υλικά. Αυτά αποτελούν σημαντική έκφραση της τοπικής υλικής παραγωγής και ενίοτε φτάνουν τα 12 μέτρα σε ύψος. Χρησιμοποιούνται σε τελετές λατρείας των προγόνων και στη συνέχεια καταστρέφονται. Διακοσμούνται και πάλι με συγκεκριμένο τρόπο ώστε να μιμηθούν το βάψιμο του προσώπου των προγόνων (Εικ. 135).³²⁷

---

³²³ Gröning 1997, 143.

³²⁴ ο.π., 190.

³²⁵ ο.π., 81.

³²⁶ ο.π.

³²⁷ ο.π., 84-85.

7. Συμπεράσματα

Ανακεφαλαίωση

Φτάνοντας στο τέλος της εργασίας, είναι απαραίτητη μια ανακεφαλαίωση πριν την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων.

Στο κεφάλαιο της εισαγωγής έγινε μια σχετικά εκτεταμένη ανάλυση των τροποποιήσεων του σώματος και ειδικότερα της δερματοστιξίας του σκαριφισμού και του βαψίματος του δέρματος.

Στο κεφάλαιο της αρχαιολογικής προσέγγισης, παρατέθηκαν διαθέσιμα σχετικά στοιχεία από το Αιγαίο της εποχή του Χαλκού που είναι όμως περιορισμένα και διάσπαρτα. Για το λόγο αυτό προηγήθηκαν αναφορές σε προηγούμενες περιόδους και σε άλλους πολιτισμούς. Αναφέρθηκαν έτσι γνωστές στη βιβλιογραφία περιπτώσεις μουμιοποιημένων σωμάτων που έφεραν δερματοστιξία, από την τυχαία μουμιοποίηση στη Νεολιθική, νεκρού άνδρα στις Τυρολέζικες Άλπεις, έως και την αρχαία Αίγυπτο όπου στην Εποχή του Χαλκού, ήδη την 4η χιλιετία, η επιθυμία διατήρησης της αφθαρσίας της ψυχής, προϋπέθετε και την “αφθαρσία”, μέσω της μουμιοποίησης, των σωμάτων, σε ορισμένα από τα οποία ανιχνεύεται δερματοστιξία. Αυτό είναι ένα από τα αδιάσειστα άμεσα στοιχεία που είχε να παραθέσει η αρχαιολογική έρευνα, για την πρακτική αυτή στην προϊστορική Ανατολική Μεσόγειο.

Έμμεσες σχετικές αναφορές ανιχνεύθηκαν στη συνέχεια σε γραπτές πηγές από την αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη, όπου επεμβάσεις στο σώμα όπως η δερματοστιξία ασκούνταν σε μεγάλο βαθμό από φυλές γειτονικές των Ελλήνων, οι οποίοι τις θεωρούσαν “βαρβαρικές” συνήθειες που χρησιμοποιούσαν και οι ίδιοι μόνο ως μέσο τιμωρίας φυγάδων και αιχμαλώτων.

Στη συνέχεια έγινε μια συνοπτική παράθεση αρχαιολογικών ευρημάτων και ενδείξεων που σχετίζονται με τροποποιήσεις του σώματος, στην Παλαιολιθική και τη Νεολιθική εποχή. Έμφαση δόθηκε στην Εποχή του Χαλκού, καταρχήν στα σχετικά κατάλοιπα του Κυκλαδικού πολιτισμού. Η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στις ενδείξεις για τα υπολείμματα χρωστικών ουσιών, εργαλείων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε διαδικασίες τροποποίησης του δέρματος, καθώς και για αναπαραστάσεις του ανθρώπινου σώματος στην τέχνη, κυρίως στην πλαστική, όπου αφθονούν πήλινα ή λίθινα ειδώλια που φέρουν εγχάρακτη ή γραπτή διακόσμηση. Φυσικά, τα εργαλεία, λίθινα, οστέινα ή μεταλλικά, είναι πολυχρηστικά τέχνηρα και θα μπορούσαν να έχουν δεκάδες διαφορετικούς σκοπούς. Δεν έχουν εξάλλου μελετηθεί αναλυτικά και στοχευμένα σε εργαστηριακό επίπεδο ώστε να υπάρξει όποια αποδεδειγμένη χρήση τους.

Πολλά κυκλαδικά ανθρωπόμορφα ειδώλια φέρουν διακόσμηση που δεν φαίνεται να παραπέμπει σε ενδυμασία ή άλλο εξωτερικό εξάρτημα. Σε “ελεύθερη μετάφραση” των

δεδομένων στοιχεία της εγχάρακτης διακόσμησης των ειδωλίων θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε σκαριφισμό, της γραπτής διακόσμησης σε βάψιμο του δέρματος, και ο συνδυασμός των δύο σε δερματοστιξία. Πρόκειται βέβαια για μια ερευνητική πρόταση, χωρίς δυνατότητα απόδειξης, που ενισχύεται ωστόσο από τη συχνά έντονη διακόσμηση κάποιων από αυτά τα ειδώλια.

Στη συνέχεια αναφέρθηκαν κάποιες ενδείξεις για πιθανές επεμβάσεις στο ανθρώπινο δέρμα, όπως παρουσιάζονται στην εικονογραφία της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού μέσα από τις θηραϊκές τοιχογραφίες και την ειδωλοπλαστική της μινωικής Κρήτης. Στη Θήρα υπάρχει ένας σχετικά μικρός αριθμός απεικονίσεων γυναικείων μορφών με σημάδια στο πρόσωπο τα οποία μπορεί να παρέπεμπαν σε βάψιμο ή δερματοστιξία. Τα μινωικά ειδώλια που αναφέρθηκαν φέρουν επίσης γραπτές διακοσμήσεις στα πρόσωπα που είναι πιθανό να απεικόνιζαν επίσης τέτοιου είδους επεμβάσεις. Στη συνέχεια αναφέρθηκαν κάποια παραδείγματα για τη χρήση του χρώματος γενικότερα στη μινωική Κρήτη καθώς και κάποιων εργαλείων που μπορεί να χρησίμευαν για την τροποποίηση του ανθρώπινου δέρματος.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζονται ανθρωπολογικά παραδείγματα επεμβάσεων στο σώμα και τροποποιήσεων του δέρματος σε όλο τον κόσμο. Αναφέρονται διαφορετικές μέθοδοι και συμβολισμοί τέτοιων πρακτικών αλλά και θεματικές «μεταφορές» τους σε αντικείμενα της τέχνης και της υλικής παραγωγής των κοινωνικών ομάδων: αναλογίες, δηλαδή, μεταξύ των ανθρώπινων σωμάτων και των αναπαραστάσεών τους, που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για την αρχαιολογική έρευνα. Οι εθνογραφικές αναφορές επιλέχθηκε να μπουν σε χωριστό κεφάλαιο, καθώς η άμεση παραβολή τους με τα αρχαιολογικά στοιχεία θα ήταν παρακινδυνευμένη, δεδομένων διαφορετικών χρονολογικών, γεωγραφικών και εν γένει πολιτισμικών συμφραζομένων. Οι διαχρονικές πολυπολιτισμικές ενδείξεις μπορούν να βοηθήσουν όμως σημαντικά στη διεύρυνση των οριζόντων των αναζητήσεων και των ερμηνειών της αρχαιολογικής έρευνας για τις επεμβάσεις στο ανθρώπινο σώμα που αναζητούμε εδώ. Μπορούν επίσης να διευκολύνουν την κατανόηση των σύγχρονων δυτικών νοοτροπιών του 20ού και 21ου αιώνα που ανάγουν σε ανθεκτικές μόδες πρακτικές όπως αυτές που μελετάμε.

Σημεία σύγκλισης

Στοιχεία που εμφανίζουν μία διαχρονία και μια ομοιογένεια που θα μπορούσαν να μην είναι τόσο συμπτωματικές είναι τα ακόλουθα.

Η ώχρα

Η χρήση της ώχρας είναι διαχρονική σε όλο τον κόσμο. Ήδη στην Παλαιολιθική περίοδο εξορύσσεται και χρησιμοποιείται στην καθημερινή ζωή (π.χ. βάψιμο δερμάτων, υφασμάτων) όσο και στις ταφές. Συναντάται επίσης, πολύ συχνά σε ταφές και εγκαταστάσεις κατοίκησης της

Νεολιθικής περιόδου. Στην Εποχή του Χαλκού πολυάριθμες είναι οι περιπτώσεις ανεύρεσης ώχρας και άλλων χρωστικών σε αγγεία παρασκευής ή φύλαξης χρωμάτων, συχνά σε άμεση συνάφεια με ταφικά σύνολα, πολλές φορές όμως και σε θέσεις κατοίκησης. Εξάλλου, στην Εποχή του Χαλκού, το χρώμα πλέον χρησιμοποιείται ευρέως στη ζωγραφική, την αγγειογραφία, τη διακόσμηση της πλαστικής. Η ύπαρξη ώχρας στις ταφές, όπως αναφέρθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, μπορεί να ερμηνευθεί με διαφορετικούς τρόπους: ως φυσικό απολυμαντικό εναντίον των άσχημων οσμών από την αποσύνθεση του νεκρού ως συμβολικό στοιχείο του θρήνου, όπως συμβαίνει στους Ashanti της Γκάνα, του θανάτου ή ακόμη και της αναγέννησης ως αποτροπαϊκό μέσο εξαγνισμού των πνευμάτων των νεκρών. Σε πολλούς πολιτισμούς, στην ώχρα αποδίδονται και θεραπευτικές ιδιότητες, που καθιστούσαν απαραίτητη την εφαρμογή της στο σώμα ενός ετοιμοθάνατου ή και ενός νεκρού.

Το γυναικείο φύλο

Ένα δεύτερο στοιχείο που προκύπτει είναι η συσχέτιση στην πλειονότητα των περιπτώσεων, των τροποποιήσεων του δέρματος με το γυναικείο φύλο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι γυναικείες μούμιες με δερματοστιξία από την Αίγυπτο καθώς και οι αναπαραστάσεις γυναικών από την αιγυπτιακή εικονογραφία. Οι περισσότερες ταφές με εναπόθεση ώχρας στο Catal Huyuk ήταν επίσης γυναικείες. Τα περισσότερα ειδώλια ήδη από την Παλαιολιθική εποχή, με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση που θα μπορούσε να παραπέμπει σε ένα είδος δερματοστιξίας ή σκαριφισμού απεικονίζουν γυναικείες μορφές. Το ίδιο και οι μορφές στις τοιχογραφίες της Θήρας που φέρουν κάποια σημάδια στο δέρμα είναι γυναικείες.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί εδώ το παράδειγμα των Yoruba που παρομοιάζουν τον σκαριφισμό με τον τοκετό και κατα συνέπεια με μια κατάσταση του γυναικείου φύλου. Στους Nuba και στους Tabwa, επίσης, ο σκαριφισμός εφαρμόζεται σχεδόν αποκλειστικά σε γυναίκες.

Αυτό αποτελεί πολύ σημαντικό στοιχείο που αξίζει να ερευνηθεί περαιτέρω. Για παράδειγμα θα ήταν πολύ χρήσιμη μια πιο εκτεταμένη έρευνα του σκελετικού από τα κυκλαδικά νεκροταφεία προκειμένου να ταυτιστεί το φύλο του νεκρού με τα κτερίσματα.

Οι ταφές

Μια άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρος του θέματος είναι ότι, και πάλι με διαχρονική συνέπεια, η πλειονότητα των ευρημάτων που μελετώνται προέρχονται από ταφικά σύνολα. Αυτό βέβαια θα μπορούσε να είναι παραπλανητικό αφού οι ταφές αποτελούν συχνά κλειστά σύνολα που ανιχνεύονται ευκολότερα.

Η σχέση αντικειμένων που παραπέμπουν εν δυνάμει σε διακόσμηση του δέρματος με ταφές έχει οδηγήσει την έρευνα στην υπόθεση μιας τελετουργικής χροιάς, τέτοιων δράσεων, σε αντιστοιχία με τον “ιερό” και πολλές φορές μεταφυσικό χαρακτήρα των ταφικών πρακτικών.

Δεν πρέπει, όμως, να αποκλείεται και η διασύνδεσή τους με την καθημερινότητα, και με τους ζώντες.

Προβλήματα και προτάσεις

Το ίδιο το θέμα της εργασίας εμπεριέχει πολλές δυσκολίες και απαιτεί πολλή προσοχή στην εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς οι αρχαίες επεμβάσεις του ανθρώπου στο δέρμα του σπάνια αφήνουν υλικά κατάλοιπα ή απτές ενδείξεις για την πραγματοποίησή του.

Τέτοιων τύπων επεμβάσεις είναι διαδεδομένες και στη σύγχρονη εποχή στο Δυτικό κόσμο, και μπορούν να είναι αποδεκτές ή αντικείμενο καχυποψίας και αποδοκιμασίας. Ένα άτομο που φέρει στο σώμα του σημάδια δερματοστιξίας μπορεί να αντιμετωπίσει κοινωνικό αποκλεισμό (π.χ. ακόμη και να απορριφθεί από μια θέση εργασίας), ως μη ενσωματωμένος. Πρόκειται δηλαδή για ένα κοινωνικό ταμπού, που θυμίζει, ίσως, την αντίληψη της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας για τον βαρβαρικό ή κατώτερο κοινωνικό χαρακτήρα της δερματοστιξίας. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι, έστω υποσυνείδητα, μια παρόμοια αρνητική προκατάληψη καθυστέρησε και την αρχαιολογική έρευνα να στραφεί συστηματικά στη μελέτη πιθανών τροποποιήσεων του δέρματος στο παρελθόν.

Το σημερινό αρχαιολογικό ενδιαφέρον για το ανθρώπινο σώμα, στο πλαίσιο των μεταδιαδικαστικών προσεγγίσεων, κάνει επίκαιρο το υπό μελέτη θέμα. Σε αυτό συνηγορούν και οι σύγχρονες διεπιστημονικές θεωρήσεις, με σημαντική τη συμβολή της ανθρωπολογικής αναλογίας στις προϊστορικές αναζητήσεις. Το ίδιο και η πρόοδος στον τομέα των εργαστηριακών αναλύσεων. Όπως προαναφέρθηκε, η χρήση υπέρυθρης ακτινοβολίας, για παράδειγμα, αποτέλεσε σημαντικότερη καινοτομία στον για τη φωτογράφιση των διατηρημένων ιστών δέρματος και οδήγησε στην αποκάλυψη τατουάζ που δεν ήταν ορατά με γυμνό μάτι ή με τη συμβατική φωτογράφιση, καθώς και υπολειμμάτων χρώματος πάνω σε κυκλαδικά ειδώλια. Με ανάλογο τρόπο, και η μελέτη των ιχνών χρήσης στα εργαλεία και η ανάλυσή τους για την αποκάλυψη, π.χ., ιστών ανθρώπινου δέρματος ή αίματος θα μπορούσε να δώσει πολύτιμες σχετικές πληροφορίες.

Για την περαιτέρω αρχαιολογική μελέτη επομένως, είναι απαραίτητος ένας εκσυγχρονισμός στις ερευνητικές νοοτροπίες όσο και στις μεθόδους ανάλυσης όσο και τεκμηρίωσης παλαιών και νέων ευρημάτων με στοχευμένα ερωτήματα.

Εν αναμονή λοιπόν περισσότερων ενδείξεων και πιο εμπειριστατωμένων προσεγγίσεων των αρχαιολογικών ευρημάτων που θα μπορούσαν να σχετίζονται με τις τροποποιήσεις του δέρματος, θα κλείσει το τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Σύγχρονη μηχανή τατουάζ. (<http://tattooart.ucoz.com/>).
2. Νεαρός Αφρικανός με ανάγλυφα σημάδια στο δέρμα (Ebin 1979, 24).

3. Μέλος της φυλής Huli, από την Παπούα Νέα Γουινέα. Βάψιμο του σώματος για τελετουργικό σκοπό. (Gröning 1997, 73) .
4. Οι πρίγκηπες της Βιρτζίνια. Theodore de Bry. (http://dc.lib.unc.edu/cdm4/item_viewer.php?CISOROOT=/debry&CISOPTR=47&CISOBOX=1&REC=10).
5. Μουμιοποιημένο σώμα από τις Θήβες της Αιγύπτου με σημάδια δερματοστιξίας στο σώμα. Ύστερη 3η χιλιετία. (Hendrix 2003, 430).
6. “Νύφη του Θανάτου” Μουσείο του Brooklyn.. (Bianchi 1988, 23).
7. Στικτή μούμια από την Aksha. (Bianchi 1988, 23).
8. Όστρακο από την Deir el Medineh, με απεικόνιση Νουβίας ακροβάτη. Περίπου 1000 π.Χ. (Bianchi 1988, 24)
9. Ειδώλιο του θεού Bes. (Bianchi 1988, 25).
10. Λεκάνη από φαγεντιανή, με γραπτή παράσταση λαουτιέρισσας που φέρει στο μηρό της τη στικτή μορφή του Bes. 14 ος αι. π.Χ. (καρτ ποστάλ από το Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).
11. Λαβή χάλκινου κατόπτρου με τη μορφή γυναίκας που φέρει ίχνη δερματοστιξίας (;). (Bianchi 1988, 25).
12. Τοιχογραφία από την Deir el Medineh με απεικόνιση χορεύτριας που φέρει στο μηρό της τη μορφή του Bes. (Bianchi 1988, 26).
13. Το σώμα του Ötzi, στη στάση που βρέθηκε το 1991. (Dickson 2003, 71).
14. Σχεδιαστική αναπαράσταση του πίσω σώματος του Ötzi, με τα σημάδια δερματοστιξίας. (Dickson 2003, 74).
15. Κεφάλι μουμιοποιημένου άνδρα από το Zaghunluq, με σπείρες στους κροτάφους. (<http://mitchtestone.blogspot.com/2009/10/mystery-behind-5000-year-old-tarim.html>).
16. Το αριστερό χέρι της μουμιοποιημένης γυναίκας με δερματοστιξία από το Zaghunluq. (<http://ladyvirag.wordpress.com/tag/central-asia/>).
17. Σχεδιαστική αναπαράσταση δερματοστιξίας στο δεξί χέρι της μούμιας από την Αλάσκα. (Smith 1975, 435).
18. Σχεδιαστική αναπαράσταση δερματοστιξίας στο αριστερό χέρι της μούμιας από την Αλάσκα. (Smith 1975, 435).
19. Συμβατική φωτογραφία μουμιοποιημένου αριστερού χεριού ταφής N-247, από τη θέση Semna, Νότια της Σουδανικής Νουβίας. Περίπου 2000 χρόνια πριν. (Alvrus 2001, 397).
20. Φωτογράφιση με υπέρυθρο φωτισμό του χεριού της εικόνας 19. (Alvrus 2001, 397).
21. Συμβατική φωτογραφία μουμιοποιημένου δεξιού χεριού ταφής N-247, από τη θέση Semna,

Νότια της Σουδανικής Νουβίας. Περίπου 2000 χρόνια πριν. (Alvrus 2001, 398).

22. Φωτογράφιση με υπέρυθρο φωτισμό του χεριού της εικόνας 21. (Alvrus 2001, 398).

23.. Συμβατική φωτογραφία ιστού δέρματος της ταφής N-247, με εμφανή τα ρομβοειδή στικτά σχέδια. (Alvrus 2001, 399).

24. Δερματοστιξία στον αριστερό ώμο μουμιοποιημένου σώματος ανδρός από το Pazyryk. Όψη. (http://www.hermitagemuseum.org/html_En/11/2005/hm11_3_30.html).

25. Δερματοστιξία στον αριστερό ώμο μουμιοποιημένου σώματος ανδρός από το Pazyryk. Κατατομή. (http://www.hermitagemuseum.org/html_En/11/2005/hm11_3_30.html).

26. Γυναικεία μορφή που κουβαλά το νεκρό σώμα του δολοφονημένου γιου του Λυκούργου, με δερματοστιξία στα πόδια της. Κρατήρας. Περίπου 350 π.Χ. Βρετανικό Μουσείο, (Caplan 2000, 3).

27. Μαινάδα που φέρει δερματοστιξία δολοφονεί τον Ορφέα. Ερυθρόμορφη λήκυθος. Περίπου 460 π.Χ. Museun of Fine Arts, Boston. (Caplan 2000, 3).

28. Εργαλεία δερματοστιξίας από το σπήλαιο Mas d'Azil. Ανώτερη Παλαιολιθική.

29. Πήλινες σφραγίδες από το Çatal Hüyük. (Mellart 1963, 98).

30. Σχεδιαστική αναπαράσταση στεατοπυγικού ειδωλίου καθιστής γυναικείας μορφής από το Çatal Hüyük. (Mellaart 1962, 92).

31: Οστέινα εργαλεία- οπείς από το Çatal Hüyük. (Mellaart, 1963, 99).

32. Νεολιθικό ειδώλιο του πολιτισμού Cucuteni με έντονη εγχάρακτη διακόσμηση. (Bailey 2005, 89).

33. Ειδώλιο της φάσης Cucuteni A από το Drăgușeni. (Bailey 2005, 95).

34. Θραύσματα ειδωλίων με εγχάρακτη διακόσμηση από τους Σιταγρούς. (Gimbutas 1986, 270).

35. Σχηματικά γυναικεία ειδώλια με εγχάρακτα σύμβολα απο τους Σιταγρούς. (Gimbutas 1986, 243).

36. Ειδώλια από τους Σιταγρούς με σπειροειδή και οφιοειδή εγχάρακτη διακόσμηση στην κοιλιακή χώρα. (Gimbutas 1986, 244).

37. Μαρμάρινο ειδώλιο γυναικείας μορφής με γραπτή διακόσμηση, από τη Μέλισσα Λάρισας. Νεότερη Νεολιθική. (Παπαθανασόπουλος 1996, 303).

Εικόνα 38. Άνω τμήμα πήλινου ειδωλίου με καστανόχρωμη διακόσμηση από το Διμήνι της Μαγνησίας. Νεότερη Νεολιθική. (Παπαθανασόπουλος 1996, 306).

39. Πήλινο ειδώλιο “βρεφοκρατούσας” με γραπτή διακόσμηση από το Σέσκλο της Μαγνησίας. Νεότερη Νεολιθική. (Παπαθανασόπουλος 1996, 307)

40. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής με γραπτή διακόσμηση από το σπήλαιο Φράγχ

41. Σχεδιαστική αναπαράσταση των ειδωλίων FC 117 (a) και FC 101 (b) από το σπήλαιο

Φράγχθι της Αργολίδας, σε κλίμακα 1:1. (Talalay 1991, pl.13).θι της Αργολίδας, Νεότερη Νεολιθική. (Talalay 1991, pl.1).

42. Σχεδιαστική αναπαράσταση του ειδωλίου FC 28 από το σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας, σε κλίμακα 1:1.

43. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο με εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με λευκή χρωστική από την Κάτω Ιεράπετρα Κρήτης, Μέση Νεολιθική-Νεότερη Νεολιθική Ι. (Παπαθανασόπουλος 1996, 323).

44. Οστέινα εργαλεία- οπείς της Νεολιθικής από το Σέσκλο και το Διμήνι Μαγνησίας. (Παπαθανασόπουλος 1996, 241).

45. Νεολιθικές σφραγίδες από τη Θεσσαλία. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 177).

46. Ειδώλιο από Συλλογή της Ελβετίας με στιγμωτή διακόσμηση στο πρόσωπο και το σώμα. ΠΚ. (Preziosi 1970, pl. 3).

47. ΠΚ ειδώλιο με “paint ghosts” πίσω στο κεφάλι. (Preziosi 1985, fig.37).

48. ΠΚ ειδώλιο με γραπτή διακόσμηση από τον Κάβο της Κέρου, και σχεδιαστική αναπαράστασή του. (Hendrix 2003, 407).

49. Άνω τμήμα ΠΚ ειδωλίου. Α) συμβατική φωτογράφιση β) φωτογράφιση με υπέρυθρο φωτισμό που αποκαλύπτει γραπτή στικτή διακόσμηση. (Hendrix 2003, 423).

50. ΠΚ ειδώλιο άγνωστης προέλευσης δύο γραπτά ζεύγη αμυγδαλόσχημων ματιών. (Hendrix 2003, 425).

51. Κεφάλι ΠΚ ειδωλίου έγνωστης προέλευσης με γραπτό διάδημα (Hendrix 2003, 421).

Εικόνα 52. ΠΚ αργυρό διάδημα από τα Δοκαθίσματα της Αμοργού. (Hendrix 2003, 421).

Εικόνα 53. Κεφάλι ΠΚ ειδωλίου με κάθετες σειρές στιγμών στο πρόσωπο. Μουσείο Καλών Τεχνών Βουδαπέστης. Σχεδιαστική αναπαράσταση. (Preziosi 1970, 8).

Εικόνα 54. Κεφάλι μεγάλου ειδωλίου από την Αμοργό (;) με κάθετες γραμμές στα μάγουλα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. (Hoffman 2002, 526).

Εικόνα 55. Σχέδιο της εικόνας 54. (Hoffman 2002, 527).

56. Κεφάλι ΠΚ ειδωλίου με κάθετες γραπτές γραμμές στα μάγουλα. Εθνικό Μουσείο Κοπεγχάγης,. (Hoffman 2002, 527).

57. Σχεδιαστική αναπαράσταση ΠΚ ειδωλίου με ερυθρές κάθετες γραμμές στο σώμα από τη Συλλογή Γουλανδρή. (Hoffman 2002, 533).

58. Γυναίκα θρηνωδός από το Αζερμπαϊτζάν, με αίμα από εκδορές στα μάγουλα. (Hoffman 2002, 543).

59. ΠΚ ειδώλιο με τεθλασμένη γραμμή στο στήθος και “μη- ανατομικά” μάτια. Μουσείο Χώρας Νάξου. (Hendrix 2003, 422).

60. Σχεδιαστική αναπαράσταση ΠΚ ειδωλίου με τεθλασμένη γραμμή στην κοιλιακή χώρα από το Νεκροταφείο Σπεδού Νάξου.(Hendrix 2003, 424).
61. ΠΚΠ μαρμάρινες φιάλες, λίθινος τριπτήρας και κομμάτια κόκκινης χρωστικής ουσίας. (Σταμπολίδης 2007, 182).
62. Πρισματικός πυρήνας και τέσσερεις λεπίδες οψιανού από ΠΚ Νεκροταφεία. (Carter 1994, 132).
63. Η τοιχογραφία της “Ίερείας”, Δωμάτιο 5 Δυτικής Οικίας στο Ακρωτήρι της Θήρας. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 183).
64. Τοιχογραφία Κροκοσυλλέκτριας, Ξεστή 3 στο Ακρωτήρι, με γραπτό άνθος κρόκου στο μάγουλο. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 186).
65. Νεαρή κροκοσυλλέκτρια με ερυθρό περίγραμμα του αυτιού. Β τοίχος Δωματίου 3α, Ξεστη 3. (Morgan 2005, pl. 36).
66. Τοιχογραφία γυναικείας μορφής Δωμάτιο 1, Ν τοίχος Οικίας των Γυναικών, στο Ακρωτήρι. (Murray 2004, 103).
67. Τοιχογραφία γυναικείας μορφής Δωμάτιο 1, Ν τοίχος Οικίας των Γυναικών, στο Ακρωτήρι. (Murray 2004, 103).
68. Σχεδιαστική αποκατάσταση της τοιχογραφίας της Οικίας των Γυναικών. (Murray 2004, 112).
69. Ανδρική μορφή που φέρει σημάδι στο μάγουλο από το δίσκο της Φαιστού. (Δημοπούλου 2005, 215).
70. Κεφάλι ειδωλίου από την Αγία Τριάδα, με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση στο σαγόνι, το μέτωπο και τα μάγουλα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 47).
71. Ανθρώπινο κεφάλι από πλαστικό αγγείο με γραπτή διακόσμηση. Πλατεία των Ιερών, Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 53).
72. Ανθρώπινο κεφάλι από πλαστικό αγγείο με γραπτή διακόσμηση. Πλατεία των Ιερών, Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 53).
73. Κεφάλι ειδωλίου με διακοσμητικές γραπτές καστανοκόκκινες ενάλληλες ταινίες. Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 49).
74. Ειδώλιο με ενάλληλες γραπτές ταινίες στο λαιμό. Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ.51).
75. Η “σφίγγα” από την Πλατεία των Ιερών, Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 46).
76. Κεφαλή ειδωλίου με γραπτή διακόσμηση από τα Γουρνιά. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ.37).
77. Ειδώλιο με έντονη γραπτή διακόσμηση από την Κνωσό. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ, 24).
78. Ειδώλιο άγνωστης προέλευσης, με έντονη γραπτή διακόσμηση στο σώμα και το πρόσωπο.

(Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 45).

79. Μονόστομο χάλκινο ξυράφι Νίρου Χάνι. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 355).

80. Μινωικά γλωσσοειδή ξυράφια. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 350).

81. Σπάτουλες καλλωπισμού, από το σπήλαιο Ψυχρού. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 404).

82. Σκαριφισμός στο μέτωπο σε μέλος της φυλής Shilluk (Gröning 1997, 150).

83. Εργαλεία σκαριφισμού των Ga'anda. α. σιδερένιο ξυράφι/ fedeta, β. σιδερένιος γάντζος/ ngalkem (μήκος 8 εκ.). (Berns 1988, 60).

84. Σημάδια στο σώμα των Mursi. (Gröning 1997, 128).

85. Άνδρας Bumi με σκαριφισμό στο πρόσωπο. (Gröning 1997, 128).

86. Γυναίκα Tabwa, με σκαριφισμό στο πρόσωπο και την πλάτη, περ. 1900, Kirungu, Ζαΐρ. (Roberts 1988, 42).

87. Σημάδια στην πλάτη γυναίκας Tiv. (Bohanman 1988, 81).

88. Σημάδια στην πλάτη γυναίκας Nuba. (Ebin 1979, 50).

89. Ο διαδικασία σκαριφισμού στους Nuba. Ο ειδικός τρυπά το δέρμα με ένα αγκάθι και στη συνέχεια πραγματοποιεί εγχαράξεις στο δέρμα με μία αιχμηρή λεπίδα (Gröning 1997, 147).

90. Τα στάδια σκαριφισμού των γυναικών Nuba, στην αρχή της εφηβείας. (Gröning 1997, 146-7).

91. Κορίτσι Nuba με σκαριφισμό, που υποδηλώνει το ξεκίνημα της έμμηνου ρύσης. (Gröning 1997, 146).

92. Τα διάφορα στάδια του σκαριφισμού (hleeta) των Ga'anda (Berns 1988, 61).

93. Σημάδια hleeta στο σώμα γυναίκας. Κάθε στάδιο σημαδέματος έχει συγκεκριμένο όνομα. (Berns 1988, 59).

94. Σημάδι των Yoruba (osilumi) που υποδηλώνει θλίψη για την απώλεια ενός κοντινού φίλου ή συγγενή (Drewal 1988, 84).

95. Αριστερά: γυναίκα Baule με σημάδια kanga, που παρατίθενται ακτινωτά ξεκινώντας από την άκρη του στόματός της. Δεξιά: Άνδρας με σημάδια kanga στα μάγουλα. (Vogel 1988, 103).

96. Ξυλόγλυπτο ειδώλιο μορφής των Tabwa που εικονίζει τον πρόγονο του αρχηγού των Tabwa, Moba. Royal Museum for Central Africa, Tervuren. Το μοτίβο του σκαριφισμού που απεικονίζει ονομάζεται «το πρόσωπο του σταυρού». (Roberts 1988, 46).

97. Αρχεία του Μουσείου Λαϊκής τέχνης του Βερολίνου. Ο άνδρας φέρει το ίδιο μοτίβο «πρόσωπο του σταυρού» όπως και το ειδώλιο του προγόνου του αρχηγού Manda στην εικόνα 96. (Roberts 1988, 47).

98. Γυναίκα που δεν ανήκει στη φυλή των Tabwa, φέρει όμως το χαρακτηριστικό μοτίβο V στη ράχη. Αρχεία του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης του Βερολίνου. (Roberts 1988, 45).

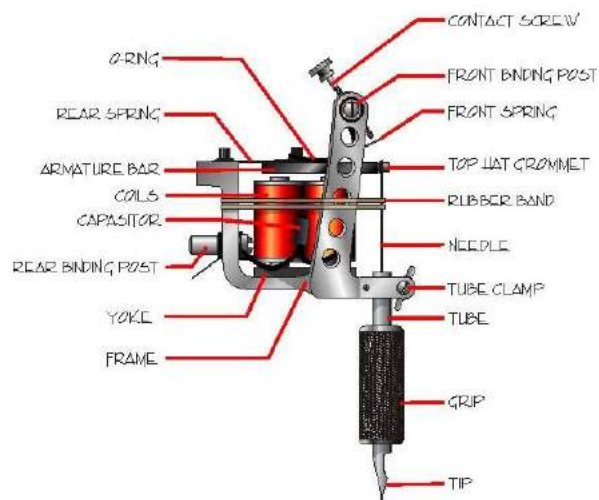
99. Ξυλόγλυπτο ειδώλιο των Tabwa με το χαρακτηριστικό μοτίβο V. The University of Michigan

Museum of Art. (Roberts 1988, 44).

100. Σύγκριση των μοτίβων που χαράσσονται σε ένα αγγείο *hlefenda* και αυτών που χρησιμοποιούνται στο σημάδεμα *hleeta* των *Ga'anda*. (Berns 1988, 73).
101. Ανθρωπόμορφο αγγείο *Ngumi-Ngumi*, *Boka*, 1981. (Berns 1988, 73).
102. Αγγείο των πνευμάτων των *Ga'anda* (*Ngumi-Ngumi*), χωριό *Coxita*, 1981. (Berns 1988, 73).
103. Ξυλόγλυπτο γυναικείο ειδώλιο των *Yoruba* με χαρακτηριστικά σημάδια στο πρόσωπο όμοια με τα σημάδια των γυναικών τους. (Gröning 1997, 164).
104. Ξυλόγλυπτο ειδώλιο των *Luluwa* με διακοσμητικά σημάδια στο πρόσωπο και το λαιμό. (Gröning 1997, 167).
105. Ζευγάρι ξυλόγλυπτων ειδωλίων των *Baule* με σημάδια στο πρόσωπο και το σώμα. Collection of UCLA Museum of Cultural History. (Vogel 1988, 99).
106. Μάσκα ψυχαγωγίας *Mblo* με το βασικό σημάδι *ngole* στη βάση της μύτης και στις γωνίες των ματιών. Ιδιωτική συλλογή. (Vogel 1988, 100).
107. Μάσκα χορού των *Punu* με σημάδια στο μέτωπο και ανάμεσα στα μάτια (Gröning 1997, 150).
108. Χάλκινο κεφάλι από την πόλη *Ife* (Gröning 1997, 163).
109. Εργαλεία για την εφαρμογή δερματοστιξίας από τη Νότια Θάλασσα. Μήκος περίπου 17.5 εκ. (Ebin 1979, 83).
110. Μητέρα από τα νησιά *Marquesas* λαμβάνει τα σημάδια της δερματοστιξίας από τον ειδικό. (Ebin 1979, 88).
111. Ο καλλιτέχνης πραγματοποιεί δερματοστιξία στο σώμα του αποδέκτη. Σαμόα 1973. (Gröning 1997, 94).
112. Σχέδια της δερματοστιξίας στο σώμα των *Maori*, δεκαετία του 1770. (Ebin 1979, 92).
113. Σχέδιο για την απεικόνιση του ανδρικού *moko* (Gathercole 1988, 173).
114. Στίξη στα χέρια κατοίκων των νησιών *Marquesas*. (Gröning 1997, 95).
115. Εσκιμώοι από το *Cape Thomson* με στίξη στο πρόσωπο. 1826-27. (Gritton 1988, 187).
116. Πίνακας του *Gottfried Lindaeur*, *Tamari Waka Nene*, σημαντικός αρχηγός των *Maori*, των αρχών του 19ου αιώνα με *moko* στο πρόσωπο. (Gröning 1997, 96).
117. Πορτρέτο αρχηγού, με καμπυλωτό μοτίβο τατουάζ στο πρόσωπο. 1773. (Gröning 1997, 97).
118. Δερματοστιξία των *Iban*. (Ebin 1979, 91).
119. Πρόσωπο αρχηγού των *Maori*, με τη χαρακτηριστική σπειροειδή διακόσμηση στο πρόσωπο, κατά τη διάρκεια τελετής. 1977. (Gröning 1997, 99).

120. Λεπτομέρεια σκαλιστής διακόσμησης από οικία, 1842. Αυτοπροσωπογραφία του καλλιτέχνη. (Gröning 1997, 98).
121. Κεφάλι από ασβεστόλιθο, διακοσμημένο με τατουάζ. (Gröning 1997, 89).
122. Κορίτσι από τη φυλή Canibo του Περού (Gröning 1997, 65).
123. Μοτίβο διακόσμησης σε ύφασμα από τους Canibo παρόμοιο με εκείνο στο πρόσωπο στην εικόνα 122) (Gröning 1997, 65).
124. Ανθρωπόμορφο αγγείο της φυλής Shipibo περ. 1940-60. Επίσης παρόμοιο μοτίβο με τις δύο προηγούμενες απεικονίσεις. (Gröning 1997, 64).
125. Κορίτσι από την Αφρική με το σώμα βαμμένο λευκό στα πλαίσια διαβατήριας τελετής. (Gröning 1997, 116).
126. Γυναίκα με ερυθρό χρώμα στο πρόσωπο για να συμβολίσει τη γονιμότητα. (Ebin 1979, 59).
127. Νεαρή Mendi που έχει ντυθεί νύφη για τα πνεύματα στα πλαίσια ενός τελετουργικού. Περ. 1968 (Gröning 1997, 77).
128. Νέος από τη φυλή Nuba με περίτεχνο βάψιμο στο πρόσωπο και το σώμα (Gröning 1997, 139).
129. Πολεμιστής Μασάι με βάψιμο στο δέρμα (Gröning 1997, 154).
130. Νέος από την ομάδα των Wodabe, εφαρμόζει τελετουργικό βάψιμο (Gröning 1997, 124).
131. Παιδί από την ομάδα των Andamanese καλυμμένο με λευκό χρώμα (Gröning 1997, 190).
132. Νεαροί Xhosa, σε κοινωνική απομόνωση στα πλαίσια διαβατήριας τελετής (Gröning 1997, 161).
133. Ιθαγενείς κάτοικοι της Αυστραλίας πριν από κυνηγετική εξόρμηση. Έχουν βαφτεί με λευκό πηλό σαν προστατευτικό μέτρο. (Ebin 1979, 67).
134. Παραδείγματα για το πώς η διακόσμηση των μασκών ακολουθεί το βάψιμο του προσώπου, των προγόνων. Sepik, N. Γουινέα. (Gröning 1997, 81).
135. Μάσκα-κράνος του 19ου αιώνα από τα νησιά Vitu, στη Νέα Βρετανία. (Gröning 1997, 84).

EΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1. Σύγχρονη μηχανή τατουάζ. (<http://tattooart.ucoz.com/>).

Εικόνα 2. Νεαρός Αφρικανός με ανάγλυφα σημάδια στο δέρμα (Ebin 1979, 24).

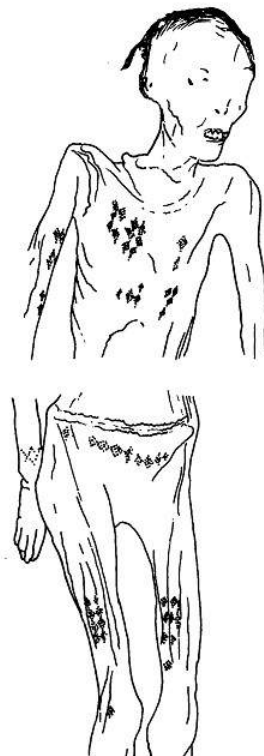

Εικόνα 3. Μέλος της φυλής Huli, από την Παπούα Νέα Γουινέα. Βάψιμο του σώματος για τελετουργικό σκοπό. (Gröning 1997, 73).

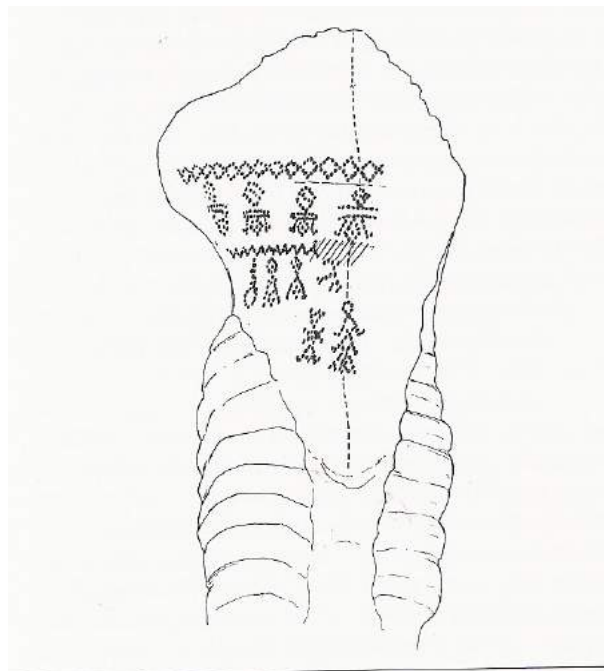
Εικόνα 4. Οι πρίγκηπες της Βιρτζίνια. Theodore de Bry.
([http://dc.lib.unc.edu/cdm4/item_viewer.php?
CISOROOT=/debry&CISOPTR=47&CISOBX=1&REC=10](http://dc.lib.unc.edu/cdm4/item_viewer.php?CISOROOT=/debry&CISOPTR=47&CISOBX=1&REC=10)).

Εικόνα 5. Μουμιοποιημένο σώμα από τις Θήβες της Αιγύπτου με σημάδια δερματοστιξίας στο σώμα. Ύστερη 3η χιλιετία. (Hendrix 2003, 430).

Εικόνα 6. “Νύφη του Θανάτου” Μουσείο του Brooklyn.. (Bianchi 1988, 23).

23

Εικόνα 7. Σιτική μούμια από την Aksha. (Bianchi 1988, 23).

*Εικόνα 8. Οστρακο από την Deir el Medineh, με απεικόνιση Νουβίας ακροβάτη.
Περίπου 1000 π.Χ. (Bianchi 1988, 24).*

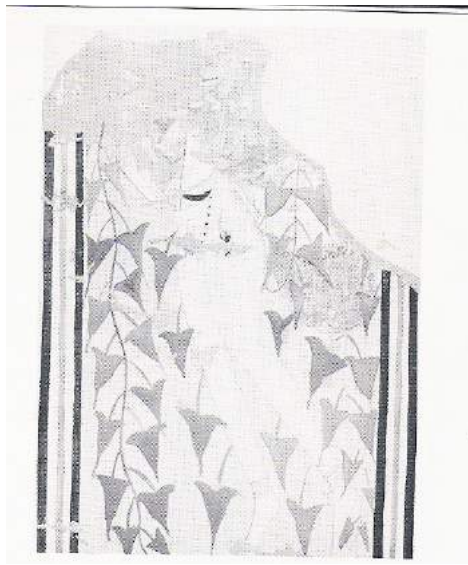
Εικόνα 9. Ειδώλιο του θεού Bes. (Bianchi 1988, 25).

Εικόνα 10. Λεκάνη από φαγεντιανή, με γραπτή παράσταση λαουτιέρισσας που φέρει στο μηρό της τη στική μορφή του Bes. 14 ος αι. π.Χ. (καρτ ποστάλ από το Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

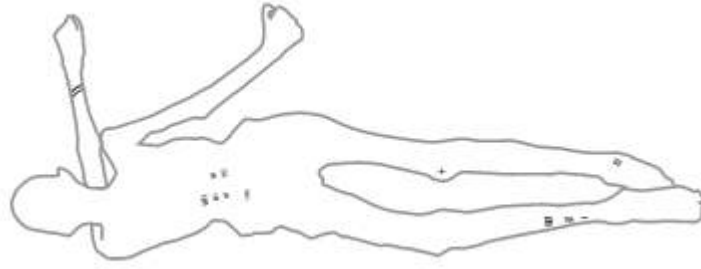
Εικόνα 11. Λαβή χάλκινου κατόπτρου με τη μορφή γυναίκας που φέρει ίχνη δερματοστιξίας (;). (Bianchi 1988, 25).

Εικόνα 12. Τοιχογραφία από την Deir el Medineh με απεικόνιση χορεύτριας που φέρει στο μηρό της τη μορφή του Bes. (Bianchi 1988, 26).

Εικόνα 13. Το σώμα του Ötzi, στη στάση που βρέθηκε το 1991. (Dickson 2003, 71).

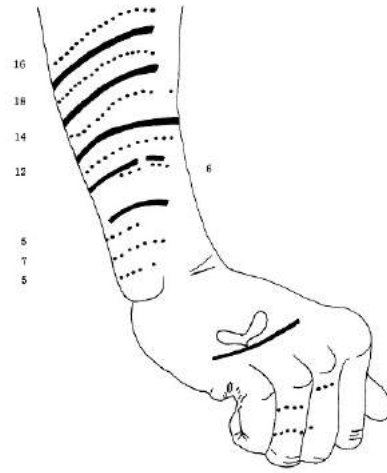
Εικόνα 14. Σχεδιαστική αναπαράσταση του πίσω σώματος του Ötzi, με τα σημάδια δερματοστιξίας. (Dickson 2003, 74).

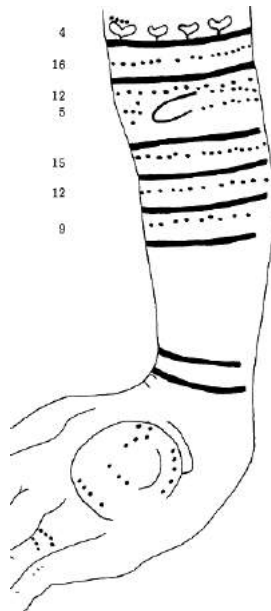
Εικόνα 15. Κεφάλι μουμιοποιημένου άνδρα από το Zaghunluq, με σπείρες στους κροτάφους. (<http://mitchtestone.blogspot.com/2009/10/mystery-behind-5000-year-old-tarim.html>).

Εικόνα 16. Το αριστερό χέρι της μουμιοποιημένης γυναίκας με δερματοστιξία από το Zaghunluq. (<http://ladyvirag.wordpress.com/tag/central-asia/>).

Εικόνα 17. Σχεδιαστική αναπαράσταση δερματοστιξίας στο δεξί χέρι της μούμιας από την Αλάσκα. (Smith 1975, 435).

Εικόνα 18. Σχεδιαστική αναπαράσταση δερματοστιξίας στο αριστερό χέρι της μούμιας από την Αλάσκα. (Smith 1975, 435).

Εικόνα 19: Συμβατική φωτογραφία μουμιοποιημένου αριστερού χεριού από την ταφή N-247, από τη θέση Semna, Νότια της Σουδανικής Νουβίας. Περίπου 2000 χρόνια πριν. (Alvrus 2001, 397).

Εικόνα 20. Φωτογράφιση με υπέρυθρο φωτισμό του χεριού της εικόνας 19. (Alvrus 2001, 397).

Εικόνα 21. Συμβατική φωτογραφία μουμιοποιημένου δεξιού χεριού ταφής N-247, από τη θέση Setna, Νότια της Σουδανικής Νουβίας. Περίπου 2000 χρόνια πριν. (Alvrus 2001, 398).

Εικόνα 22. Φωτογράφιση με υπέρυθρο φωτισμό του χεριού της εικόνας 21. (Alvrus 2001, 398).

Εικόνα 23.. Συμβατική φωτογραφία ιστού δέρματος της ταφής N-247, με εμφανή τα ρομβοειδή στικτά σχέδια. (Alvrus 2001, 399).

Εικόνα 24. Δερματοστιξία στον αριστερό ώμο μουμιοποιημένου σώματος ανδρός από το Pazyryk. Όψη. (http://www.hermitagemuseum.org/html_En/11/2005/hm11_3_30.html).

Εικόνα 25. Δερματοστιξία στον αριστερό ώμο μουμιοποιημένου σώματος ανδρός από το Pazyryk. Κατατομή. (http://www.hermitagemuseum.org/html_En/11/2005/hm11_3_30.html).

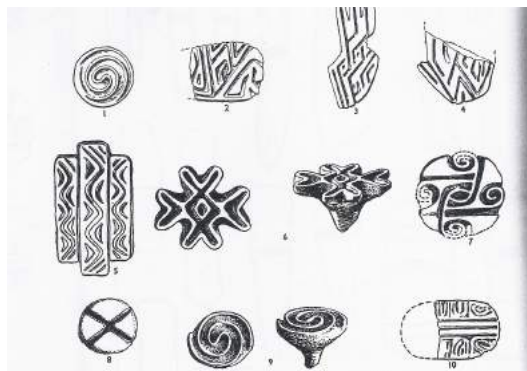
Εικόνα 26. Γυναικεία μορφή που κουβαλά το νεκρό σώμα του δολοφονημένου γιου του Λυκούργου, με δερματοστιξία στα πόδια της. Κρατήρας. Περίπου 350 π.Χ. Βρετανικό Μουσείο, (Carlan 2000, 3).

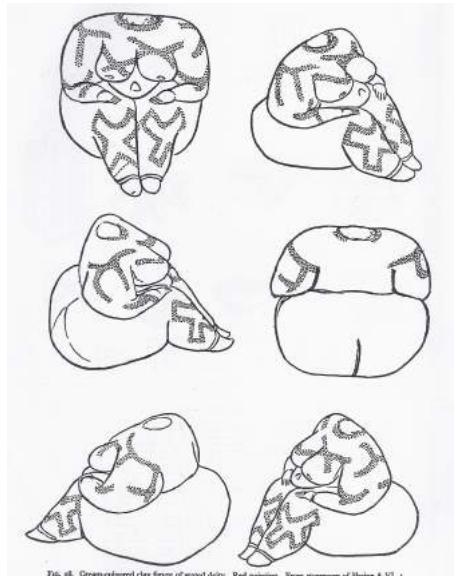
Εικόνα 27. Μαινάδα που φέρει δερματοστιξία δολοφονεί τον Ορφέα. Ερυθρόμορφη λήκυθος. Περίπου 460 π.Χ. Museum of Fine Arts, Boston. (Carlan 2000, 3).

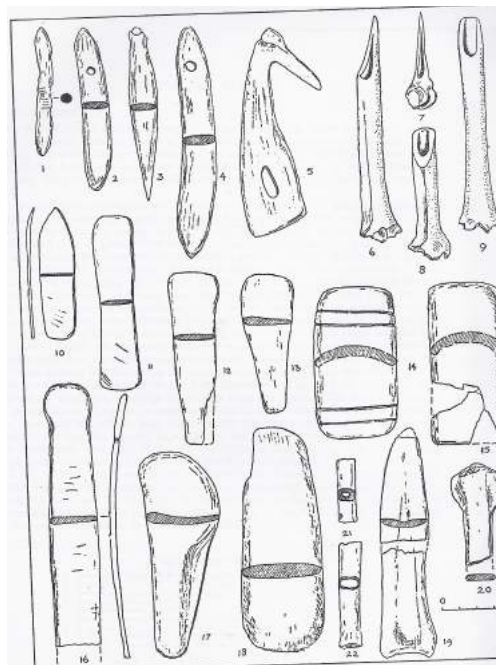
Εικόνα 28. Εργαλεία δερματοστιξίας από το σπήλαιο Mas d'Azil.
Ανώτερη Παλαιολιθική. (http://www.vanishingtattoo.com/tattoo_museum/upper_paleolithic.html).

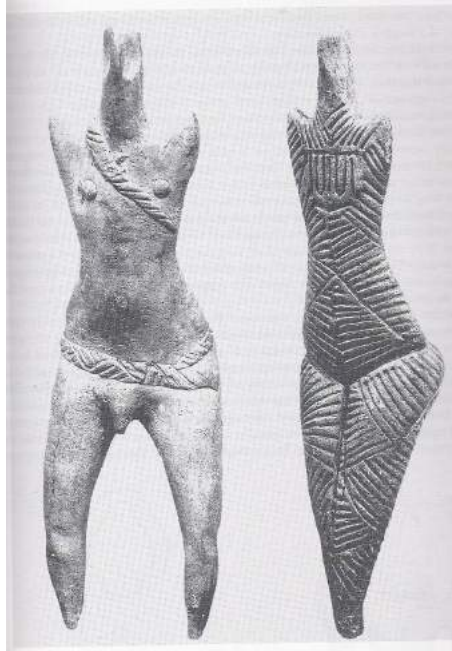
Εικόνα 29. Πήλινες σφραγίδες από το Catal Hüyük. (Mellart 1963, 98).

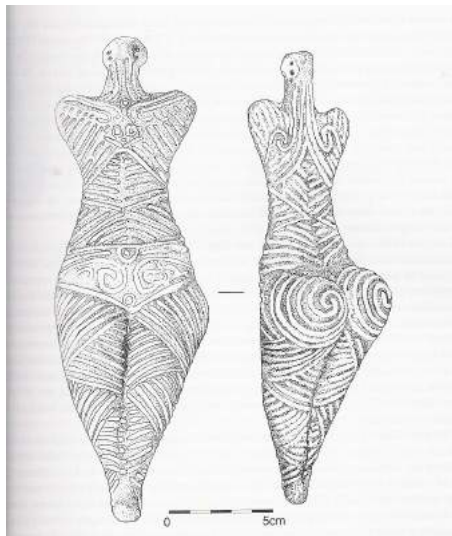
Εικόνα 30. Σχεδιαστική αναπαράσταση στεατοπυγικού ειδωλίου καθιστής γυναικείας μορφής από το Catal Hüyük. (Mellaart 1962, 92).

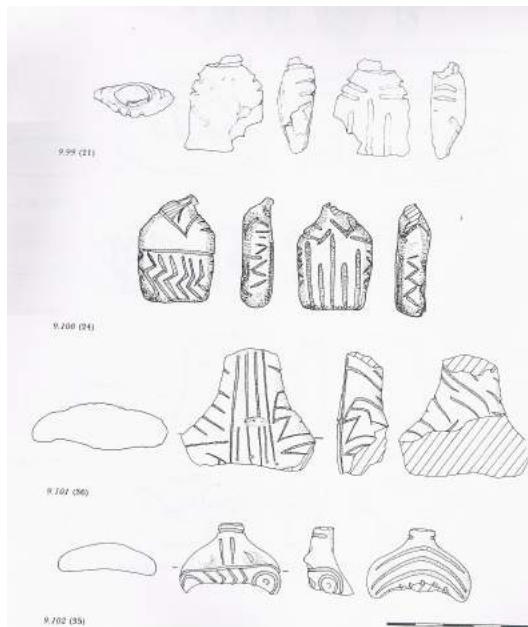
Εικόνα 31: Οστέινα εργαλεία- οπείς από το Catal Hüyük. (Mellaart, 1963, 99).

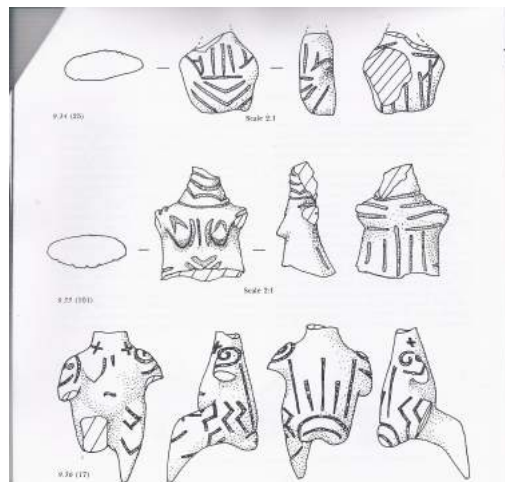
Εικόνα 32. Νεολιθικό ειδώλιο του πολιτισμού Cucuteni με έντονη εγχάρκτη διακόσμηση. (Bailey 2005, 89).

Εικόνα 33. Ειδώλιο της φάσης Cucuteni A από το Drăgușeni. (Bailey 2005, 95).

Εικόνα 34. Θραύσματα ειδωλίων με εγχάρακτη διακόσμηση από τους Σιταγρούς. (Gimbutas 1986, 270).

Εικόνα 35. Σχηματικά γυναικεία ειδώλια με εγχάρακτα σύμβολα από τους Σιταγρούς. (Gimbutas 1986, 243).

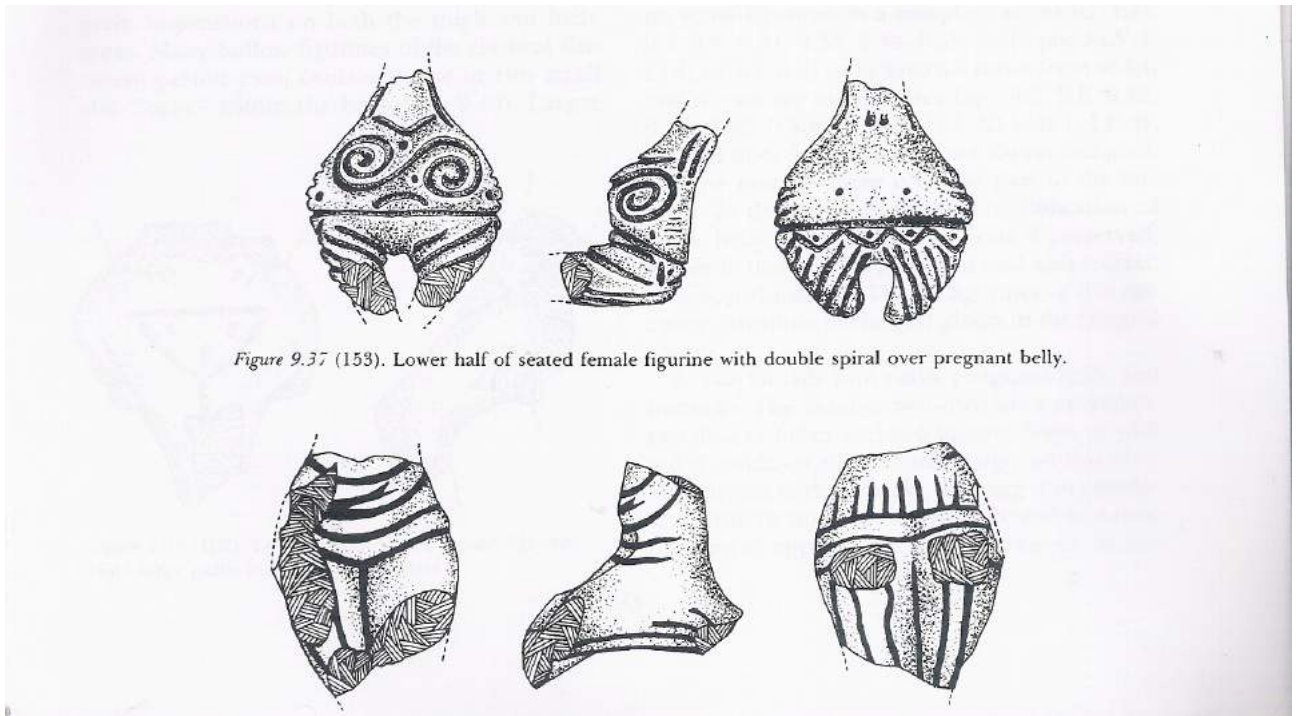

Figure 9.37 (153). Lower half of seated female figurine with double spiral over pregnant belly.

Εικόνα 36. Ειδώλια από τους Σιταγρούς με σπειροειδή και οφιοειδή εγχάρακτη διακόσμηση στην κοιλιακή χώρα. (Gimbutas 1986, 244).

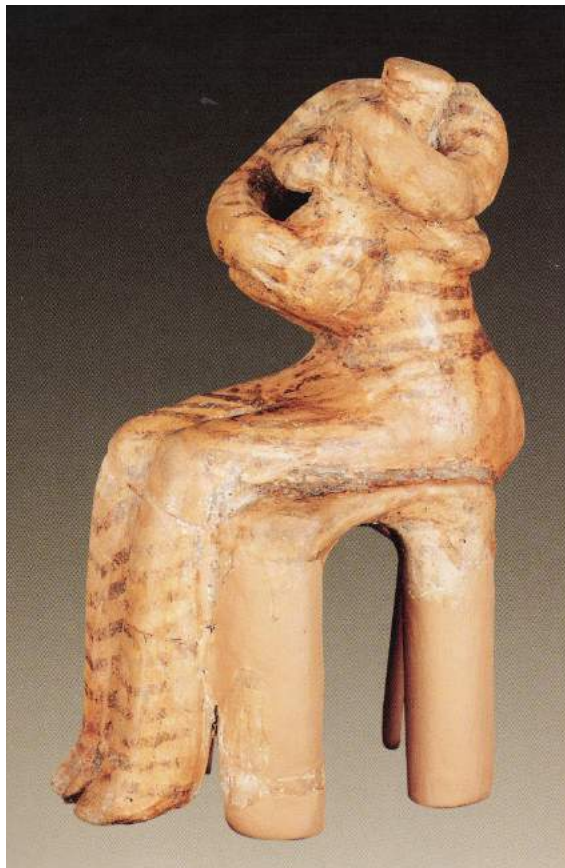

Εικόνα 37. Μαρμάρινο ειδώλιο γυναικείας μορφής με γραπτή διακόσμηση, από τη Μέλισσα Λάρισας. Νεότερη Νεολιθική. (Παπαθανασόπουλος 1996, 303).

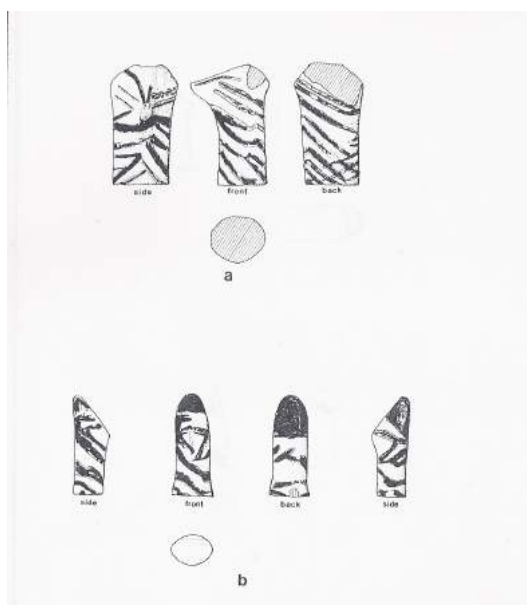
Εικόνα 38. Άνω τμήμα πήλινου ειδωλίου με καστανόχρωμη διακόσμηση από το Διμήνι της Μαγνησίας. Νεότερη Νεολιθική. (Παπαθανασόπουλος 1996, 306).

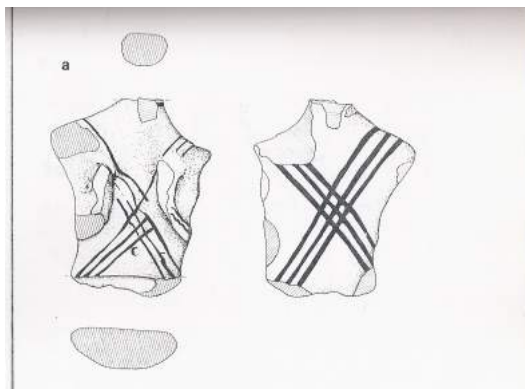
Εικόνα 39. Πήλινο ειδώλιο “βρεφοκρατούσας” με γραπτή διακόσμηση από το Σέσκλο της Μαγνησίας. Νεότερη Νεολιθική. (Παπαθανασόπουλος 1996, 307).

Εικόνα 40. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής με γραπτή διακόσμηση από το σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας, Νεότερη Νεολιθική. (Talalay 1991, pl.1).

Εικόνα 41. Σχεδιαστική αναπαράσταση των ειδωλίων FC 117 (a) και FC 101 (b) από το σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας, σε κλίμακα 1:1. (Talalay 1991, pl.13).

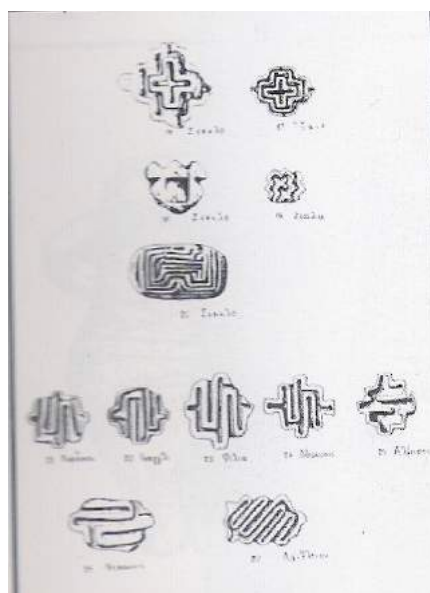
Εικόνα 42. Σχεδιαστική αναπαράσταση του ειδωλίου FC 28 από το σπήλαιο Φράγγθι της Αργολίδας, σε κλίμακα 1:1.

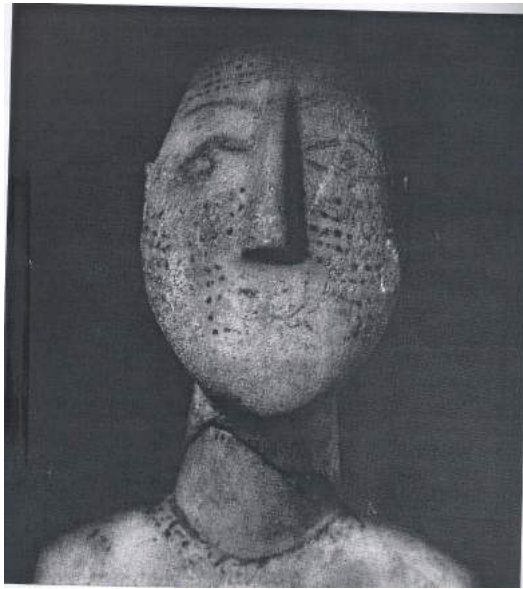
Εικόνα 43. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο με εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με λευκή χρωστική από την Κάτω Ιεράπετρα Κρήτης, Μέση Νεολιθική-Νεότερη Νεολιθική Ι. (Παπαθανασόπουλος 1996, 323).

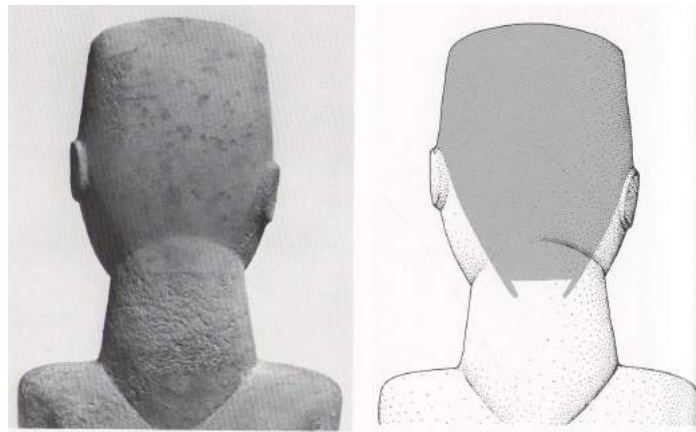
Εικόνα 44. Οστέινα εργαλεία- οπείς της Νεολιθικής από το Σέσκλο και το Διμήνι Μαγνησίας. (Παπαθανασόπουλος 1996, 241).

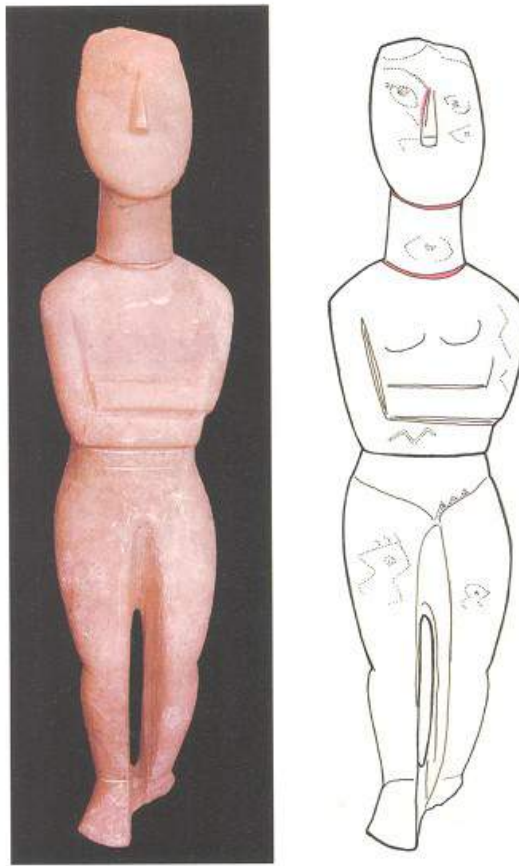
Εικόνα 45. Νεολιθικές σφραγίδες από τη Θεσσαλία. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 177).

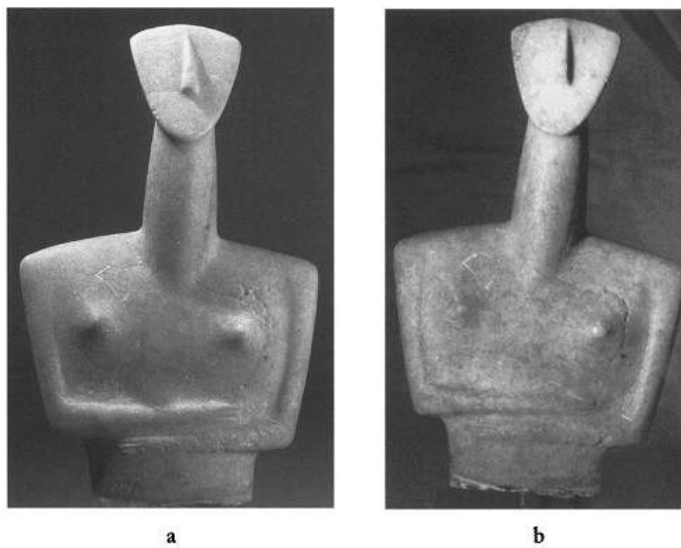
Εικόνα 46. Ειδώλιο από Συλλογή της Ελβετίας με στιγμωτή διακόσμηση στο πρόσωπο και το σώμα. ΠΚ. (Preziosi 1970, pl. 3).

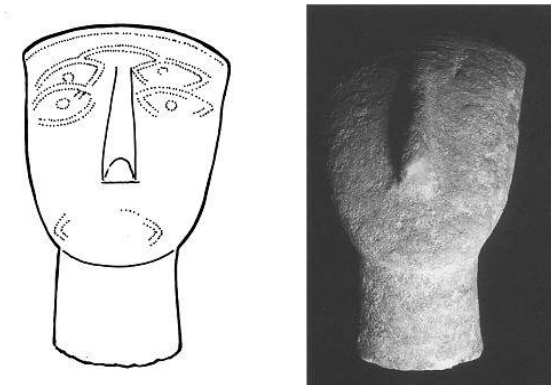
Εικόνα 47. ΠΚ ειδώλιο με “paint ghosts” πίσω στο κεφάλι. (Preziosi 1985, fig.37).

Εικόνα 48. ΠΚ ειδώλιο με γραπτή διακόσμηση από τον Κάβο της Κέρου, και σχεδιαστική αναπαράστασή του. (Hendrix 2003, 407).

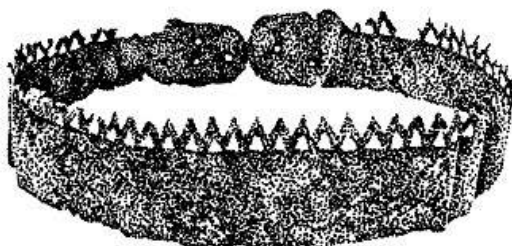
Εικόνα 49. Άνω τμήμα ΠΚ ειδωλίου. Α) συμβατική φωτογράφιση β) φωτογράφιση με υπέρυθρο φωτισμό που αποκαλύπτει γραπτή σιτική διακόσμηση. (Hendrix 2003, 423).

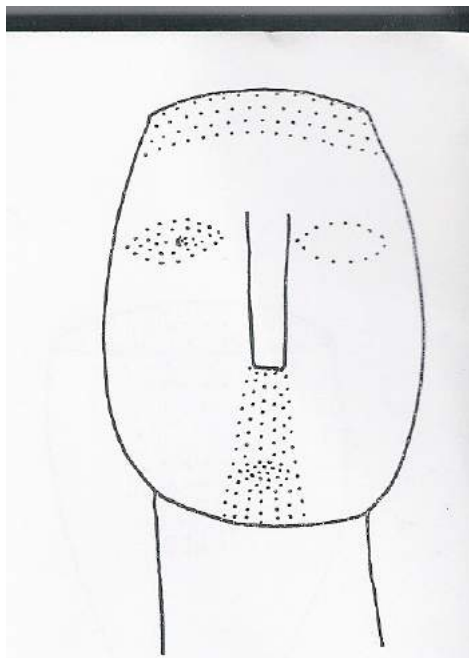
Εικόνα 50. ΠΚ ειδώλιο άγνωστης προέλευσης δύο γραπτά ζεύγη αμυγδαλόσχημων ματιών. (Hendrix 2003, 425).

Εικόνα 51. Κεφάλι ΠΚ ειδωλίου έγνωστης προέλευσης με γραπτό διάδημα (Hendrix 2003, 421).

Εικόνα 52. ΠΚ αργυρό διάδημα από τα Δοκαθίσματα της Αμοργού. (Hendrix 2003, 421).

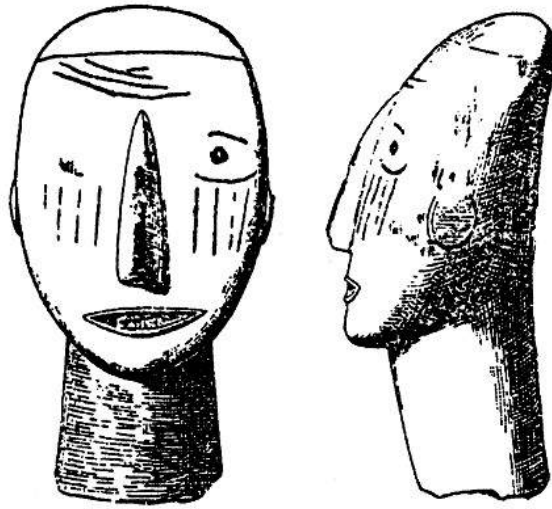

Εικόνα 53. Κεφάλι ΠΚ ειδωλίου με κάθετες σειρές στιγμών στο πρόσωπο. Μουσείο Καλών Τεχνών Βουδαπέστης. Σχεδιαστική αναπαράσταση. (Preziosi 1970, 8).

Εικόνα 54. Κεφάλι μεγάλου ειδωλίου από την Αμοργό (;) με κάθετες γραμμές στα μάγουλα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. (Hoffman 2002, 526).

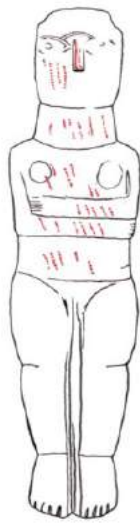

Εικόνα 55. Σχέδιο της εικόνας 54. (Hoffman 2002, 527).

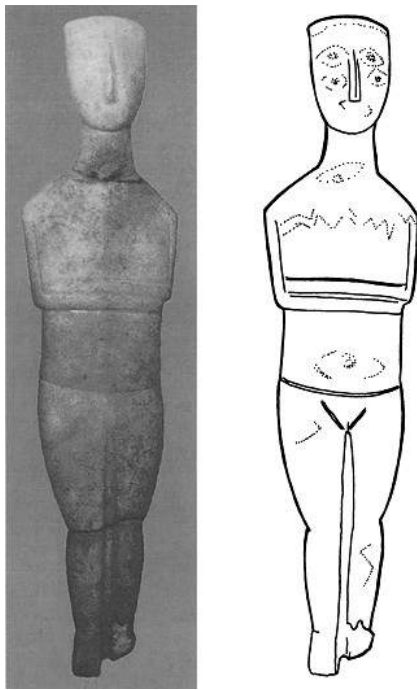
Εικόνα 56. Κεφάλι ΠΚ ειδωλίου με κάθετες γραπτές γραμμές στα μάγουλα. Εθνικό Μουσείο Κοπεγχάγης. (Hoffman 2002, 527).

Εικόνα 57. Σχεδιαστική αναπαράσταση ΠΚ ειδωλίου με ερυθρές κάθετες γραμμές στο σώμα από τη Συλλογή Γουλανδρή. (Hoffman 2002, 533).

Εικόνα 58. Γυναίκα θρηνωδός από το Αζερμπαϊτζάν, με αίμα από εκδορές στα μάγουλα. (Hoffman 2002, 543).

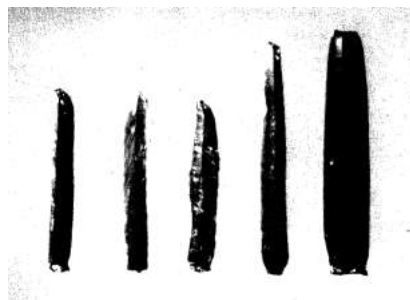
Εικόνα 59. ΠΚ ειδώλιο με τεθλασμένη γραμμή στο στήθος και “μη- ανατομικά” μάτια. Μουσείο Χώρας Νάζου. (Hendrix 2003, 422).

Εικόνα 60. Σχεδιαστική αναπαράσταση ΠΚ ειδωλίου με τεθλασμένη γραμμή στην κοιλιακή χώρα από το Νεκροταφείο Σπεδού Νάζου. (Hendrix 2003, 424).

Εικόνα 61. ΠΚΙΙ μαρμάρινες φιάλες, λίθινος τριπήρας και κομμάτια κόκκινης χρωστικής ουσίας. (Σταμπολίδης 2007, 182).

Εικόνα 62. Πρισματικός πυρήνας και τέσσερεις λεπίδες οψιανού από ΠΚ Νεκροταφεία. (Carter 1994, 132).

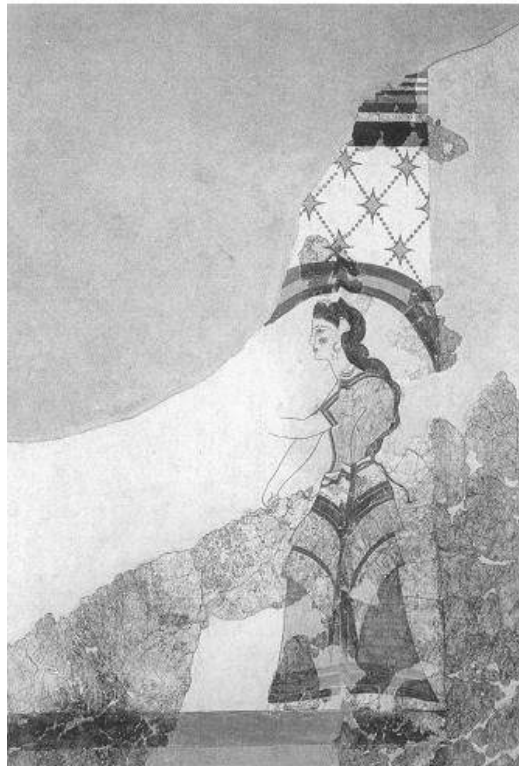
Εικόνα 63. Η τοιχογραφία της “Ιέρειας”, Δωμάτιο 5 Δυτικής Οικίας στο Ακρωτήρι της Θήρας. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 183).

Εικόνα 64. Τοιχογραφία Κροκοσυλλέτριας, Ξεστή 3 στο Ακρωτήρι, με γραπτό άνθος κρόκου στο μάγουλο. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997, 186).

Εικόνα 65. Νεαρή κροκοσυλλέκτρια με ερυθρό περίγραμμα του αυτιού. Β τοίχος Δωματίου 3α, Ξεστη 3. (Morgan 2005, pl. 36).

Εικόνα 66. Τοιχογραφία γυναικείας μορφής Δωμάτιο 1, Ν τοίχος Οικίας των Γυναικών, στο Ακρωτήρι. (Murray 2004, 103).

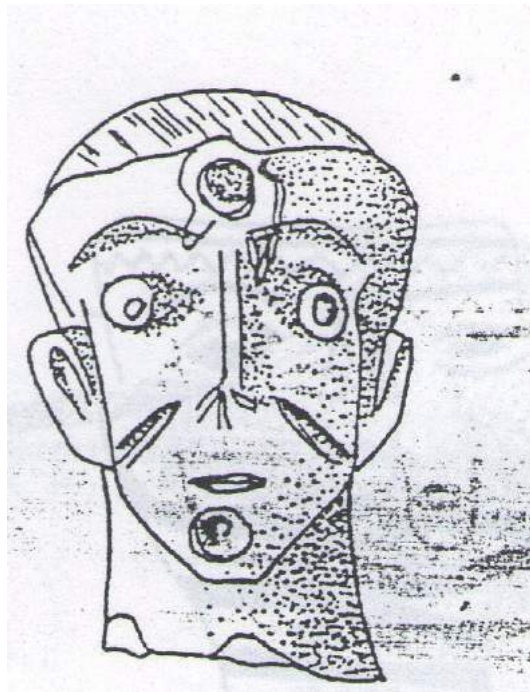
Εικόνα 67. Τοιχογραφία γυναικείας μορφής Δωμάτιο 1, Ν τοίχος Οικίας των Γυναικών, στο Ακρωτήρι. (Murray 2004, 103).

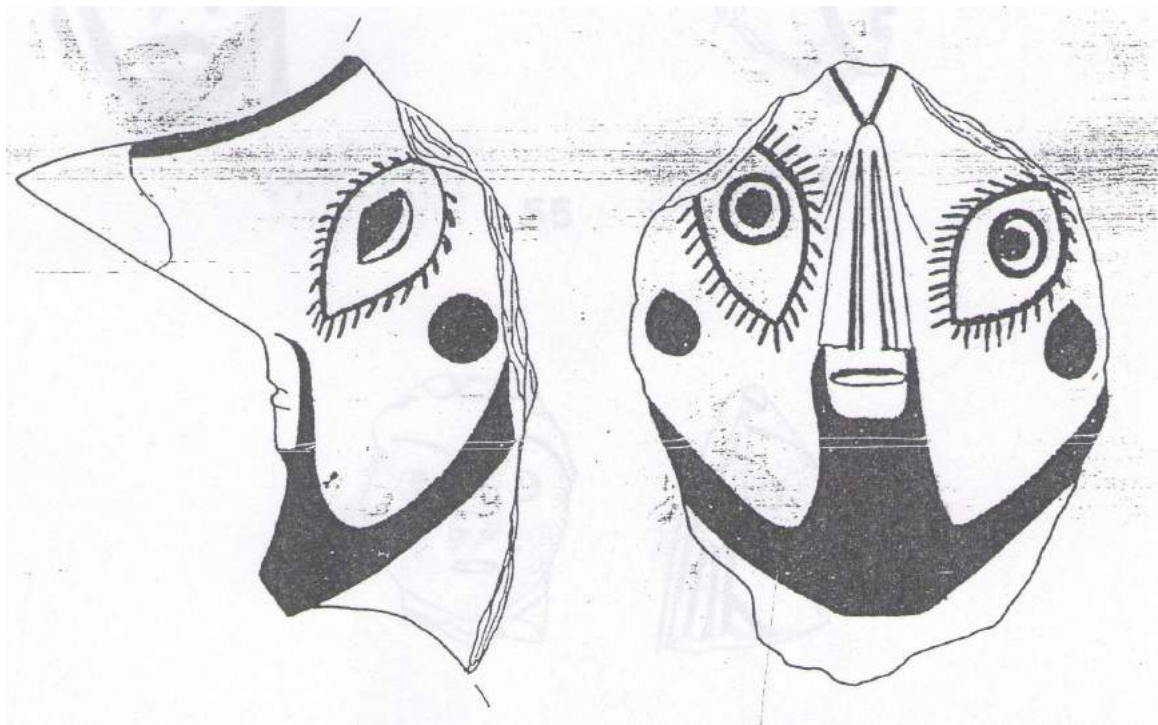
Εικόνα 68. Σχεδιαστική αποκατάσταση της τοιχογραφίας της Οικίας των Γυναικών. (Murray 2004, 112).

Εικόνα 69. Ανδρική μορφή που φέρει σημάδι στο μάγουλο από το δίσκο της Φαιστού. (Δημοπούλου 2005, 215).

Εικόνα 70. Κεφάλι ειδωλίου από την Αγία Τριάδα, με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση στο σαγόνι, το μέτωπο και τα μάγουλα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 47).

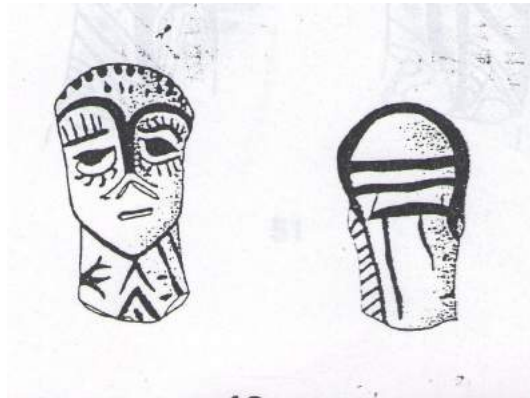

Εικόνα 71. Ανθρώπινο κεφάλι από πλαστικό αγγείο με γραπτή διακόσμηση. Πλατεία των Ιερών, Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 53).

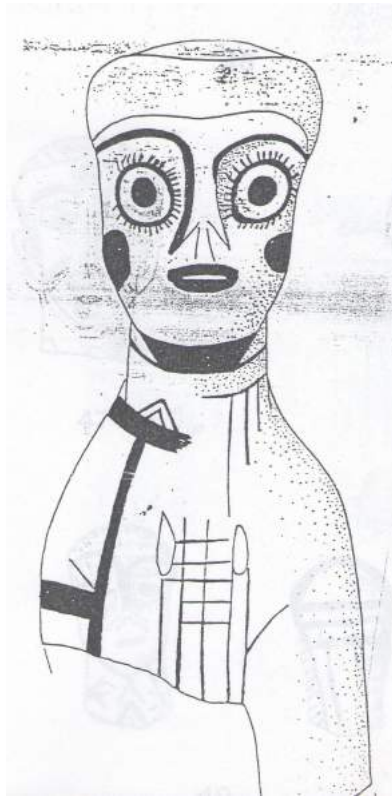
Εικόνα 72. Ανθρώπινο κεφάλι από πλαστικό αγγείο με γραπτή διακόσμηση. Πλατεία των Ιερών, Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 53).

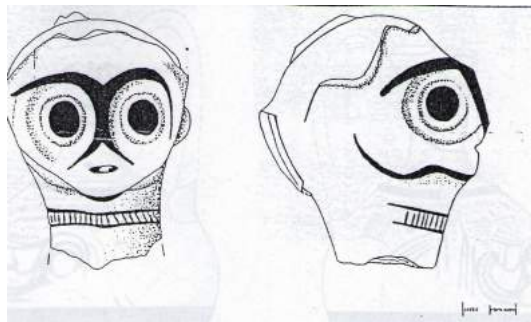
Εικόνα 73. Κεφάλι ειδωλίου με διακοσμητικές γραπτές καστανοκόκκινες εναλλάγλεις ταινίες. Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 49).

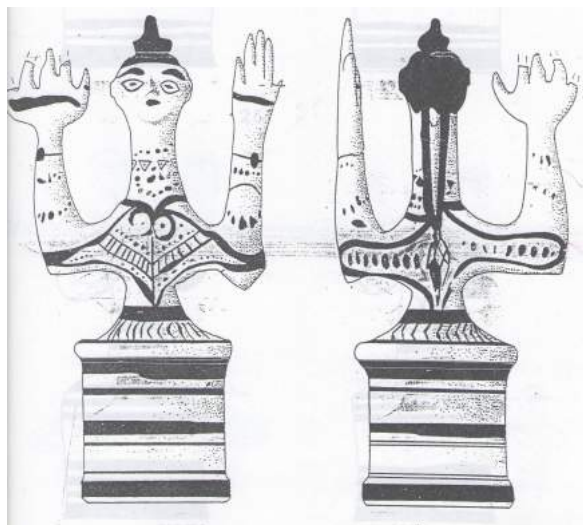
Εικόνα 74. Ειδώλιο με εναλλάγλεις γραπτές ταινίες στο λαιμό. Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ.51).

Εικόνα 75. Η “σφίγγα” από την Πλατεία των Ιερών, Αγία Τριάδα. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 46).

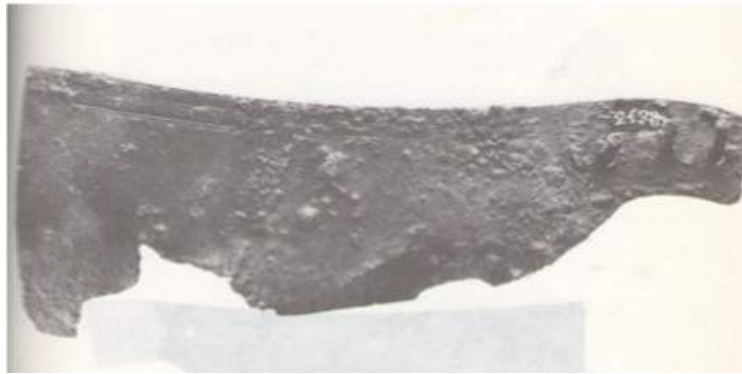
Εικόνα 76. Κεφαλή ειδωλίου με γραπτή διακόσμηση από τα Γουρνιά. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ.37).

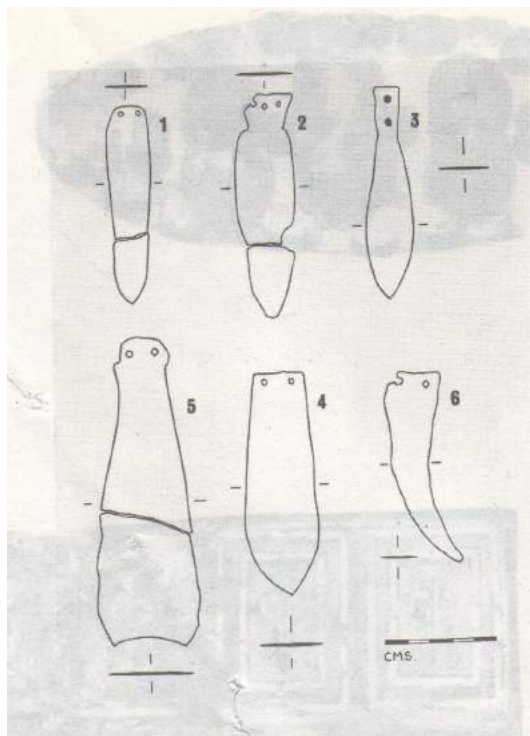
Εικόνα 77. Ειδώλιο με έντονη γραπτή διακόσμηση από την Κνωσό. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ, 24).

Εικόνα 78. Ειδώλιο άγνωστης προέλευσης, με έντονη γραπτή διακόσμηση στο σώμα και το πρόσωπο. (Ρεθεμιωτάκης 1990, σχ. 45).

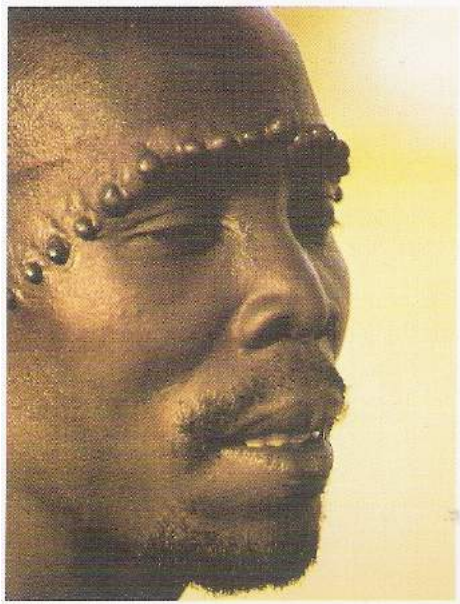
Εικόνα 79. Μονόστομο χάλκινο ξυράφι Νίρου Χάνι. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 355).

Εικόνα 80. Μινωικά γλωσσοειδή ξυράφια. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 350).

Εικόνα 81. Σπάτουλες καλλωπισμού, από το σπήλαιο Ψυχρού. (Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979, 404).

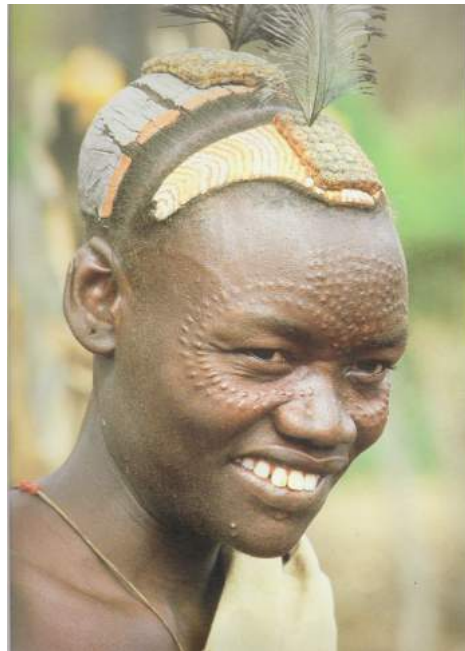
Εικόνα 82. Σκαριφισμός στο μέτωπο σε μέλος της φυλής Shilluk (Gröning 1997, 150).

Εικόνα 83. Εργαλεία σκαριφισμού των Ga'anda. α. σιδερένιο ξυράφι/ fedeta, β. σιδερένιος γάντζος/ ngalkem (μήκος 8 εκ.). (Berns 1988, 60).

Εικόνα 84. Σημάδια στο σώμα των Mursi. (Gröning 1997, 128).

Εικόνα 85. Άνδρας Buti με σκαριφισμό στο πρόσωπο. (Gröning 1997, 128).

Εικόνα 86. Γυναίκα Tabwa, με σκαριφισμό στο πρόσωπο και την πλάτη, περ. 1900, Kirungu, Ζαΐρ. (Roberts 1988, 42).

Εικόνα 87. Σημάδια στην πλάτη γυναίκας Tiv. (Bohanman 1988, 81).

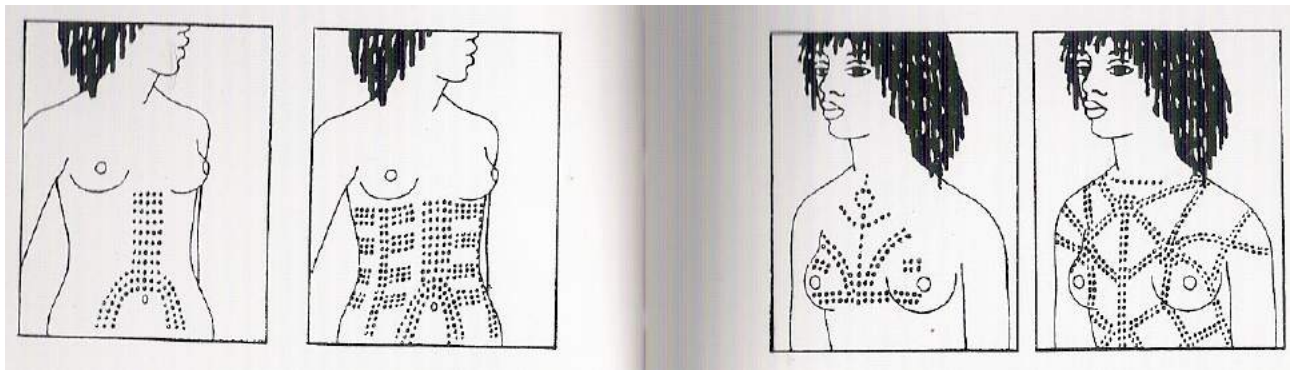

Εικόνα 88. Σημάδια στην πλάτη γυναίκας Nuba. (Ebin 1979, 50).

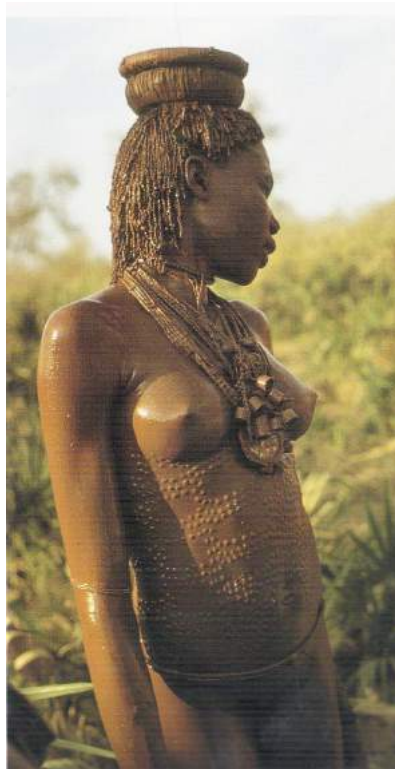

Εικόνα 89. Ο διαδικασία σκαριφισμού στους Nuba. Ο ειδικός τρυπά το δέρμα με ένα αγκάθι και στη συνέχεια πραγματοποιεί εγχαραξίς στο δέρμα με μία αιχμηρή λεπίδα (Gröning 1997, 147).

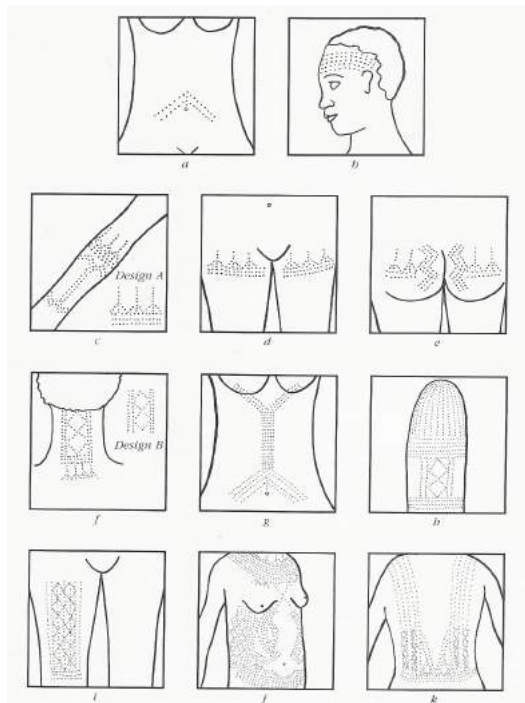

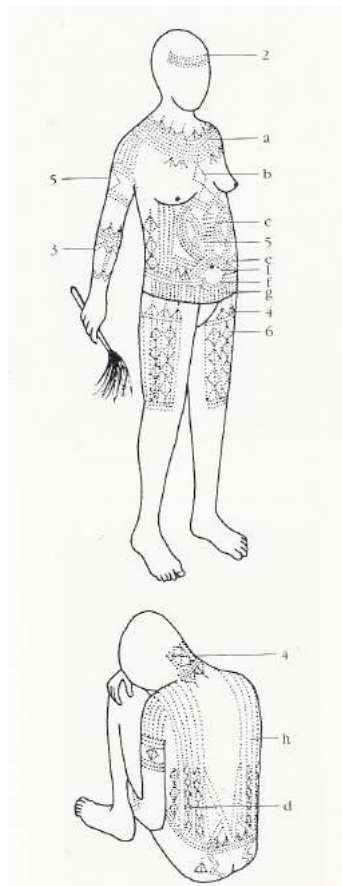
Εικόνα 90. Τα στάδια σκαριφισμού των γυναικών Nuba, στην αρχή της εφηβείας. (Gröning 1997, 146-7).

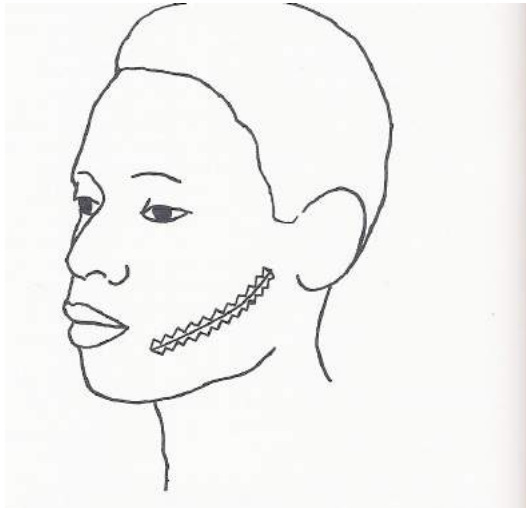
Εικόνα 91. Κορίτσι Nuba με σκαριφισμό, που υποδηλώνει το ξεκίνημα της έμμηνου ρύσης. (Gröning 1997, 146).

Εικόνα 92. Τα διάφορα στάδια του σκαριφισμού (hleeta) των Ga'anda (Berns 1988, 61).

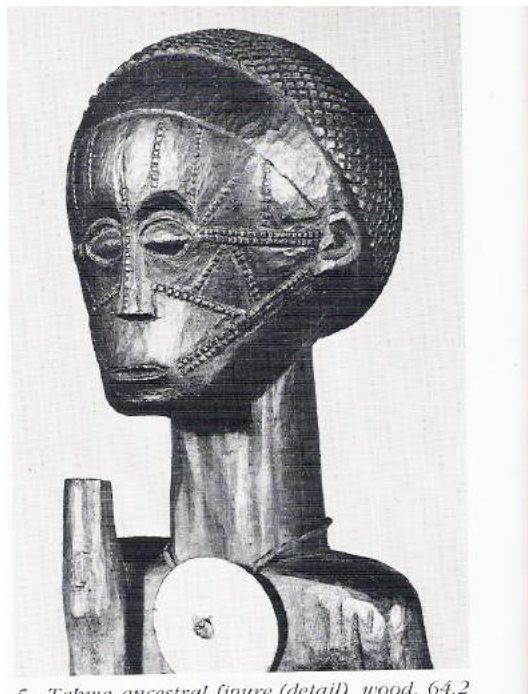
Εικόνα 93. Σημάδια hleeta στο σώμα γυναίκας. Κάθε στάδιο σημαδέματος έχει συγκεκριμένο όνομα. (Berns 1988, 59).

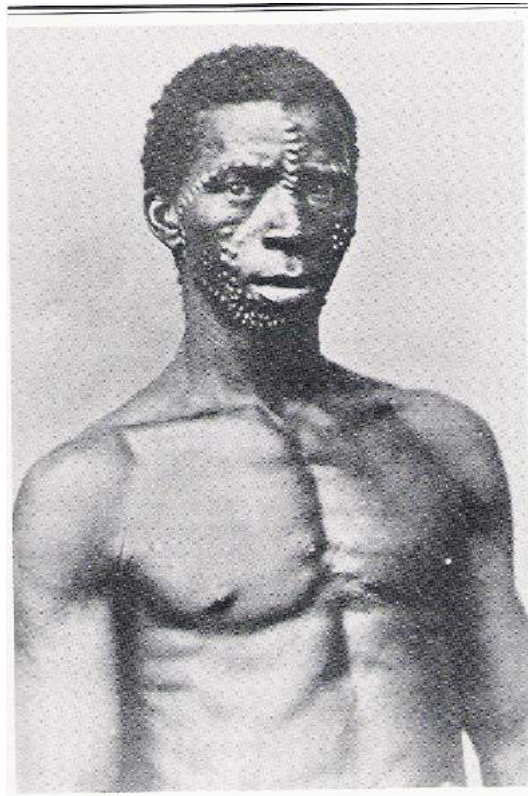
Εικόνα 94. Σημάδι των Yoruba (osilumi) που υποδηλώνει θλίψη για την απώλεια ενός κοντινού φίλου ή συγγενή (Drewal 1988, 84).

Εικόνα 95. Αριστερά: γυναίκα Baule με σημάδια kanga, που παρατίθενται ακτινωτά ξεκινώντας από την άκρη του στόματός της. Δεξιά: Άνδρας με σημάδια kanga στα μάγουλα. (Vogel 1988, 103).

Εικόνα 96. Ξυλόγλυπτο ειδώλιο μορφής των Tabwa που εικονίζει τον πρόγονο του αρχηγού των Tabwa, Moba. Royal Museum for Central Africa, Tervuren. Το μοτίβο του σκαριφισμού που απεικονίζει ονομάζεται «το πρόσωπο του σταυρού». (Roberts 1988, 46).

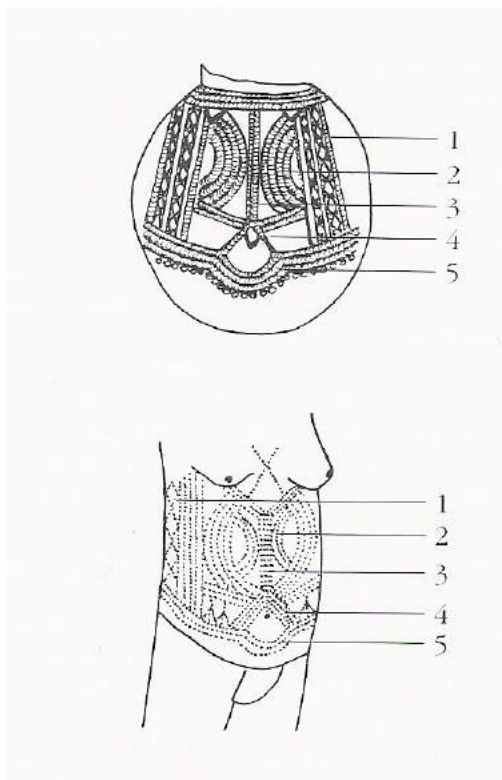
Εικόνα 97. Αρχεία του Μουσείου Λαϊκής τέχνης του Βερολίνου. Ο άνδρας φέρει το ίδιο μοτίβο «πρόσωπο του σταυρού» όπως και το ειδώλιο του προγόνου του αρχηγού Manda στην εικόνα 96. (Roberts 1988, 47).

Εικόνα 98. Γυναίκα που δεν ανήκει στη φυλή των Tabwa, φέρει όμως το χαρακτηριστικό μοτίβο V στη ράχη. Αρχεία του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης του Βερολίνου. (Roberts 1988, 45).

Εικόνα 99. Ξυλόγλυπτο ειδώλιο των Tabwa με το χαρακτηριστικό μοτίβο V. The University of Michigan Museum of Art. (Roberts 1988, 44).

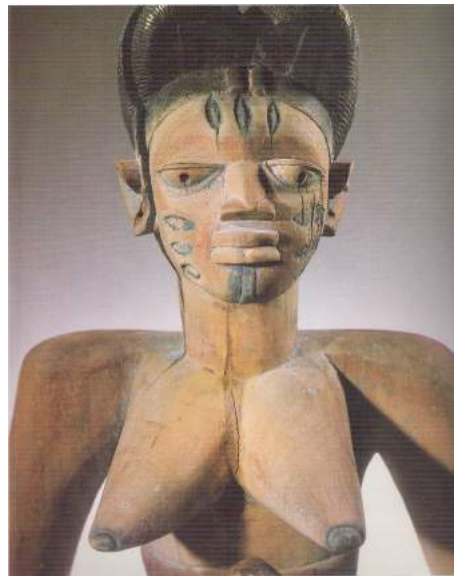
Εικόνα 100. Σύγκριση των μοτίβων που χαρασσονται σε ένα αγγείο hlefenda και αυτών που χρησιμοποιούνται στο σημάδεμα hleeta των Ga'anda. (Berns 1988, 73).

Εικόνα 101. Ανθρωπόμορφο αγγείο Ngumi-Ngumi, Voka, 1981. (Berns 1988, 73).

Εικόνα 102. Αγγείο των πνευμάτων των Ga'anda (Ngumi-Ngumi), χωριό Coxita, 1981. (Berns 1988, 73).

Εικόνα 103. Ξυλόγλυπτο γυναικείο ειδώλιο των Yoruba με χαρακτηριστικά σημάδια στο πρόσωπο όμοια με τα σημάδια των γυναικών τους. (Gröning 1997, 164).

Εικόνα 104. Ξυλόγλυπτο ειδώλιο των Luluwa με διακοσμητικά σημάδια στο πρόσωπο και το λαιμό. (Gröning 1997, 167).

Εικόνα 105. Ζευγάρι ξυλόγλυπτων ειδωλίων των Baule με σημάδια στο πρόσωπο και το σώμα. Collection of UCLA Museum of Cultural History. (Vogel 1988, 99).

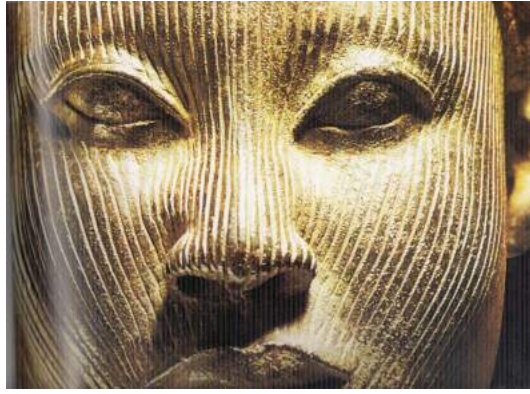

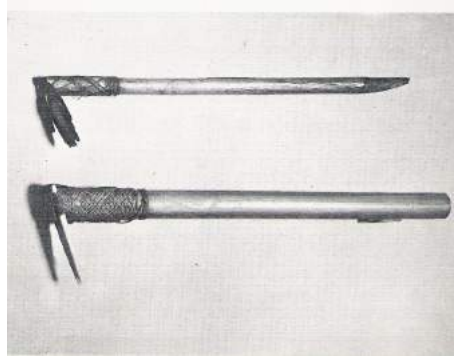
Εικόνα 106. Μάσκα ψυχαγωγίας Mbulo με το βασικό σημάδι ngole στη βάση της μύτης και στις γωνίες των ματιών. Ιδιωτική συλλογή. (Vogel 1988, 100).

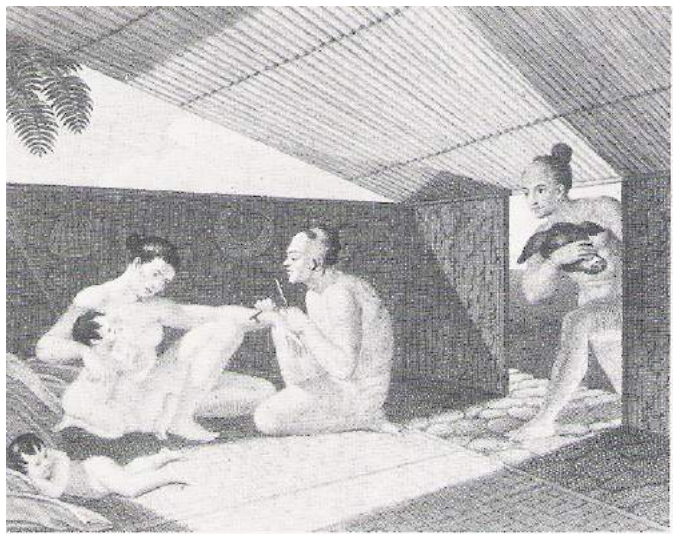
Εικόνα 107. Μάσκα χορού των Pupui με σημάδια στο μέτωπο και ανάμεσα στα μάτια (Gröning 1997, 150).

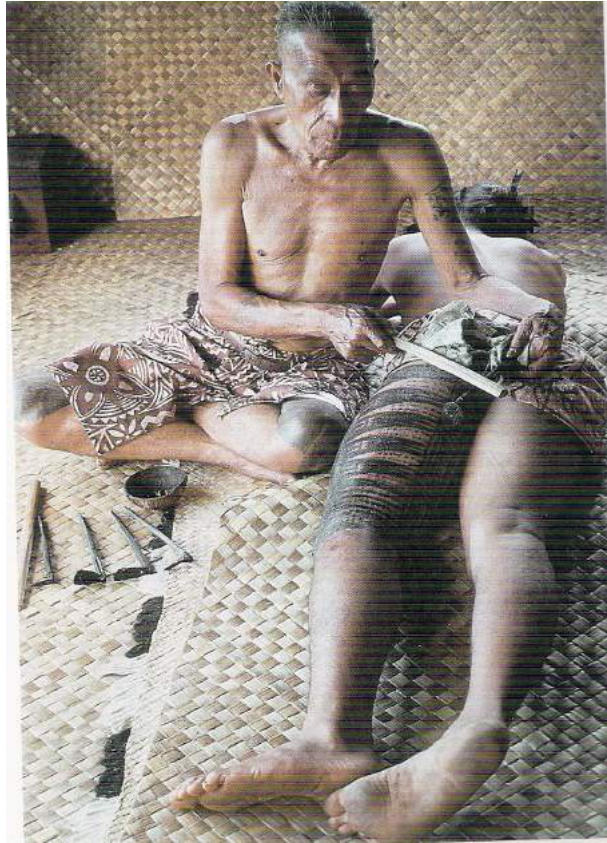
Εικόνα 108. Χάλκινο κεφάλι από την πόλη Ife (Gröning 1997, 163).

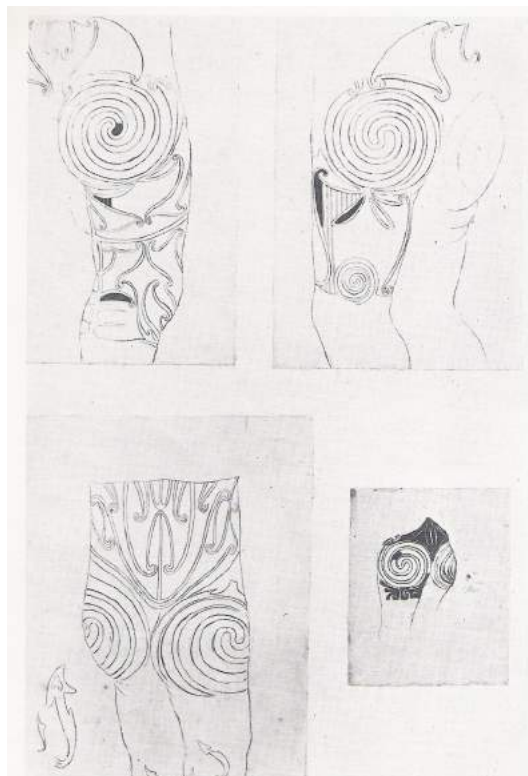
Εικόνα 109. Εργαλεία για την εφαρμογή δερματοστιξίας από τη Νότια Θάλασσα. Μήκος περίπου 17.5 εκ. (Ebin 1979, 83).

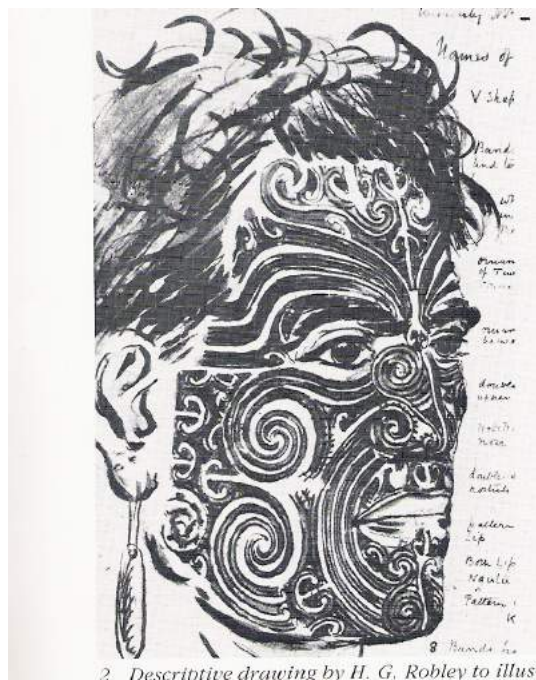
Εικόνα 110. Μητέρα από τα νησιά Marquesas λαμβάνει τα σημάδια της δερματοστιξίας από τον ειδικό. (Ebin 1979, 88).

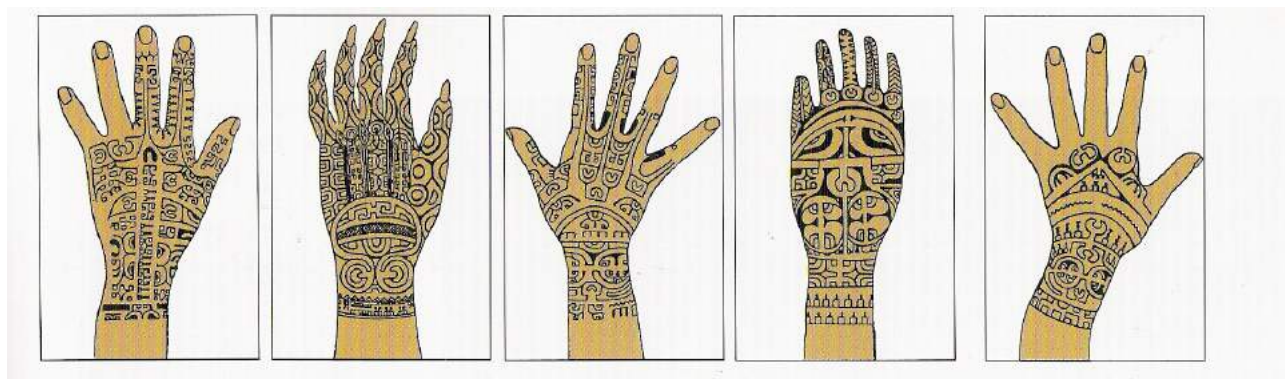
*Εικόνα 111. Ο καλλιτέχνης πραγματοποιεί δερματοστιξία στο σώμα του αποδέκτη. Σαμόα 1973.
(Gröning 1997, 94).*

Εικόνα 112. Σχέδια της δερματοστιξίας στο σώμα των Maori, δεκαετία του 1770. (Ebin 1979, 92).

Εικόνα 113. Σχέδιο για την απεικόνιση του ανδρικού τοκο (Gathercole 1988, 173).

Εικόνα 114. Στίξη στα χέρια κατοίκων των νησιών Marquesas. (Grønning 1997, 95).

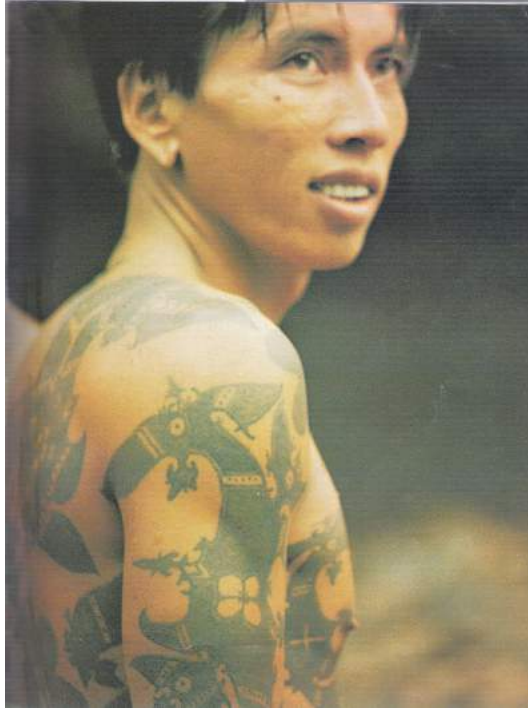
Εικόνα 115. Εσκιμώοι από το Cape Thomson με στίξη στο πρόσωπο. 1826-27. (Gritton 1988, 187).

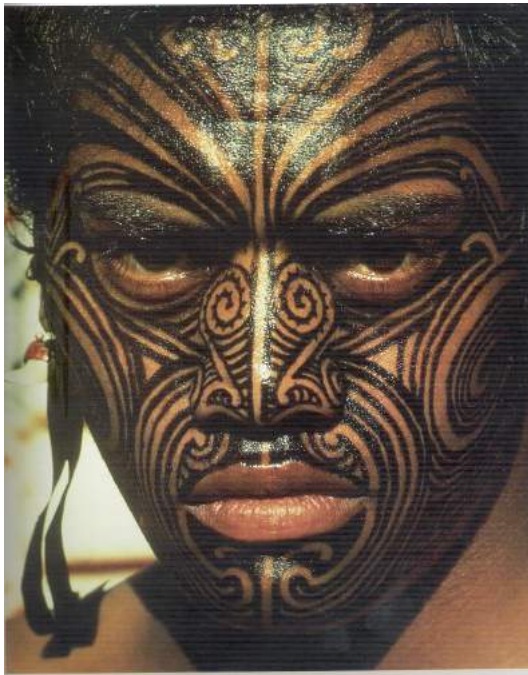
Εικόνα 116. Πίνακας του Gottfried Lindauer, Tamari Waka Nene, σημαντικός αρχηγός των Maori, των αρχών του 19ου αιώνα με moko στο πρόσωπο. (Gröning 1997, 96).

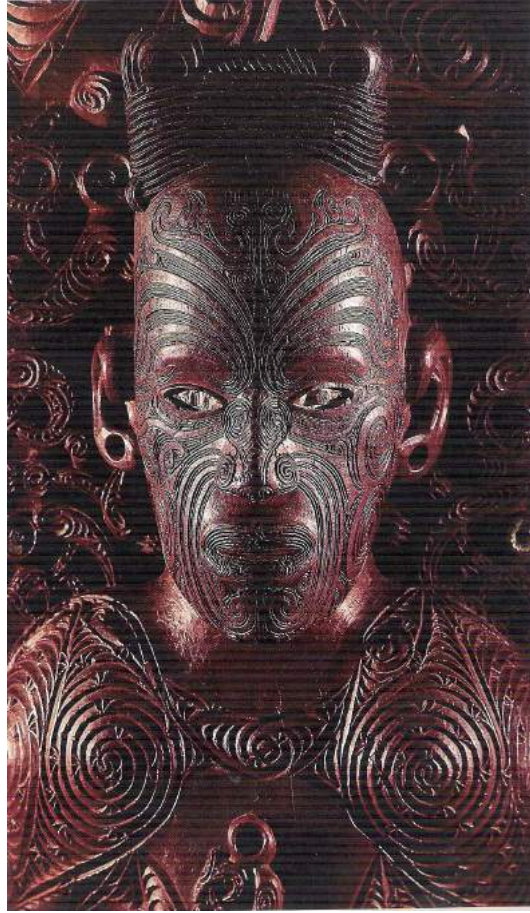
Εικόνα 117. Πορτρέτο αρχηγού, με καμπυλωτό μοτίβο τατουάζ στο πρόσωπο. 1773. (Gröning 1997, 97).

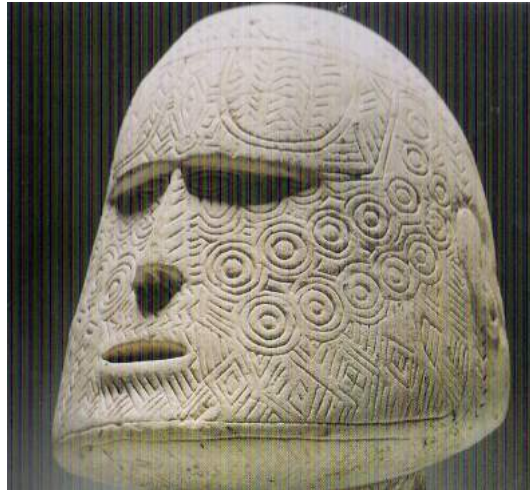
Εικόνα 118. Δερματοστιξία των Iban. (Ebin 1979, 91).

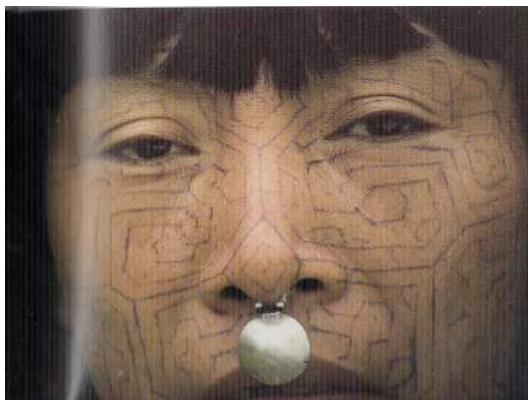
Εικόνα 119. Πρόσωπο αρχηγού των Maori, με τη χαρακτηριστική σπειροειδή διακόσμηση στο πρόσωπο, κατά τη διάρκεια τελετής. 1977. (Gröning 1997, 99).

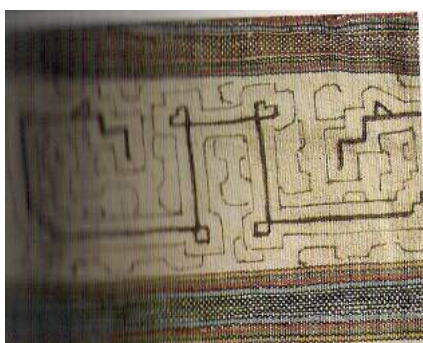
Εικόνα 120. Λεπτομέρεια σκαλιστής διακόσμησης από οικία, 1842. Αυτοπροσωπογραφία του καλλιτέχνη. (Gröning 1997, 98).

Εικόνα 121. Κεφάλι από ασβεστόλιθο, διακοσμημένο με τατουάζ. (Gröning 1997, 89).

Εικόνα 122. Κορίτσι από τη φυλή Canibo του Περού (Gröning 1997, 65).

Εικόνα 123. Μοτίβο διακόσμησης σε ύφασμα από τους Canibo παρόμοιο με εκείνο στο πρόσωπο στην εικόνα 122) (Gröning 1997, 65).

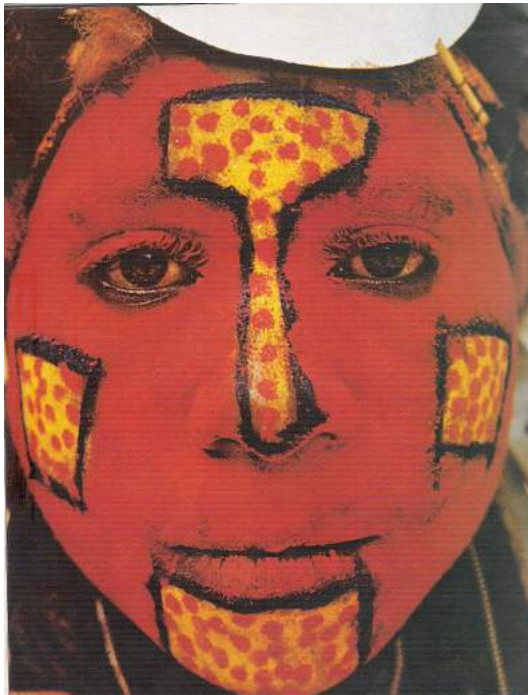

Εικόνα 124. Ανθρωπόμορφο αγγείο της φυλής Shipibo περ. 1940-60. Επίσης παρόμοιο μοτίβο με τις δύο προηγούμενες απεικονίσεις. (Gröning 1997, 64).

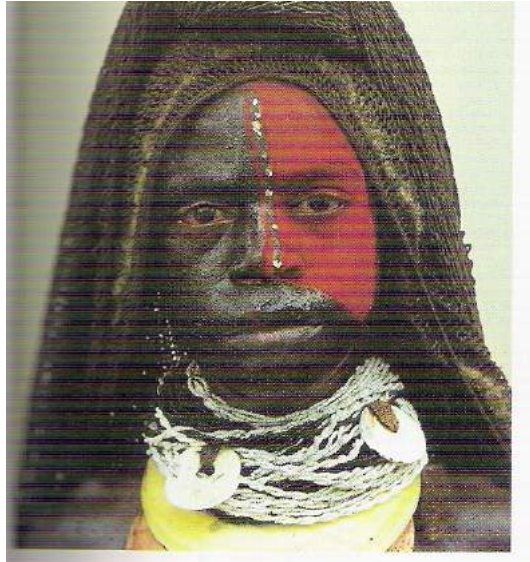

Εικόνα 125. Κορίτσι από την Αφρική με το σώμα βαμμένο λευκό στα πλαίσια διαβατήριας τελετής. (Gröning 1997, 116).

Εικόνα 126. Γυναίκα με ερυθρό χρώμα στο πρόσωπο για να συμβολίσει τη γονιμότητα. (Ebin 1979, 59).

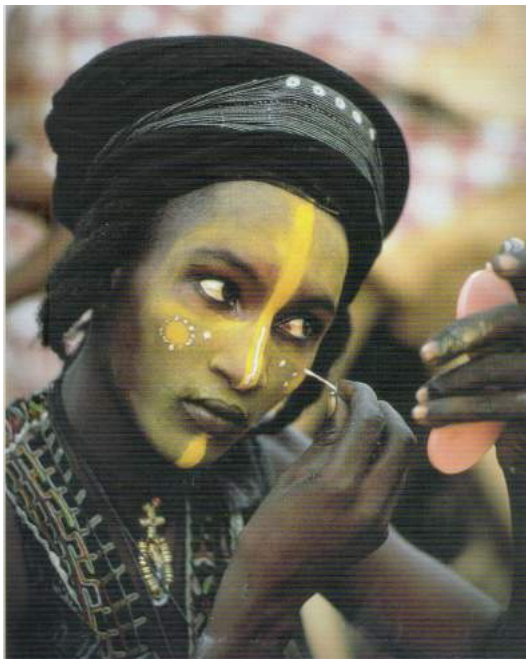
*Εικόνα 127. Νεαρή Mendi που έχει ντυθεί νύφη για τα πνεύματα στα πλαίσια ενός τελετουργικού.
Περ. 1968 (Gröning 1997, 77).*

*Εικόνα 128. Νέος από τη φυλή Nuba με περίτεχνο βάψιμο στο πρόσωπο και το σώμα (Gröning
1997, 139).*

Εικόνα 129. Πολεμιστής Μασάι με βάψιμο στο δέρμα (Gröning 1997, 154).

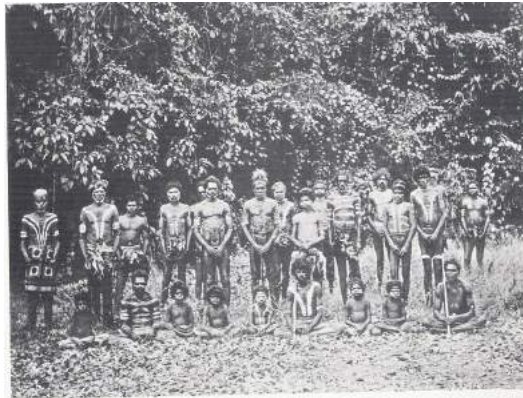
Εικόνα 130. Νέος από την ομάδα των Wodabe, εφαρμόζει τελετουργικό βάψιμο (Gröning 1997, 124).

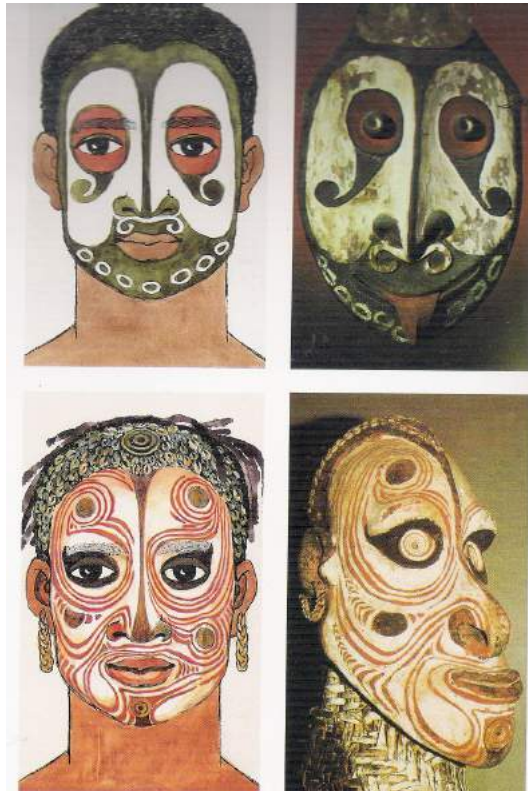
Εικόνα 131. Παιδί από την ομάδα των Andamanese καλυμμένο με λευκό χρώμα (Gröning 1997, 190).

Εικόνα 132. Νεαροί Xhosa, σε κοινωνική απομόνωση στα πλαίσια διαβατήριας τελετής (Gröning 1997, 161).

Εικόνα 133. Ιθαγενείς κάτοικοι της Αυστραλίας πριν από κνηγετική εξόρμηση. Έχουν βαφτεί με λευκό πηλό σαν προστατευτικό μέτρο. (Ebin 1979, 67).

Εικόνα 134. Παραδείγματα για το πώς η διακόσμηση των масκών ακολουθεί το βάψιμο του προσώπου, των προγόνων. Serik, Ν. Γουινέα. (Gröning 1997, 81).

Εικόνα 135. Μάσκα-κράνος του 19ου αιώνα από τα νησιά Vitu, στη Νέα Βρετανία. (Gröning 1997, 84).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alvrus 2001: Alvrus Annalisa, Wright David, Merbs Charles F., "Examination on Tattoos on Mummified Tissue using Infra- red Reflectography", *Journal of Archaeological Science* 28, 395-400.
- Bailey 1994: Bailey Douglass W., "Reading Prehistoric Figurines as Individuals", *World Archaeology* 25, No. 3, Reading Art., 321-331.
- Bailey 2005: Bailey Douglass W., *Prehistoric Figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic*, N.Y.
- Barfield 1994: Barfield Lawrence, "The Iceman Rewiewed", *Antiquity* 68, 10-26.
- Bell 1949: Bell F.L.S., "Tattooing and Scarification in Tanga", *Man*, Vol. 49, 29-31.
- Berns 1988: Berns Marla C., "Ga'anda Scarification: A Model for Art and Identity", στο Rubin (ed.), 57-76.
- Bianchi 1988: Bianchi Robert S., "Tattoo in Ancient Egypt", στο Rubin (ed.), 21-28.
- Blomqvist 1990: Blomqvist Britta, "Cycladic Figurines", *Opuscula Atheniensia* XVIII: 16, 239-241.
- Bohannan 1988: Bohannan Paul, "Beauty and Scarification Amongst the Tiv", στο Rubin (ed.), 77-82.
- Brier 1994: Brier Bob, *Egyptian Mummies*, N.Y.
- Caplan 2000, Caplan Jane (ed.), *Written on the body. The tattoo in European and American History*, Princeton.
- Carter 1994: Carter Tristan, "Southern Aegean Fashion Victims: An Overlooked Aspect of Early Bronze Age Burial Practices", στο Ashton N., & A. David (επιμ.), *Stories in Stone. Lithics Society Occasional Paper* 4, London, 127-44.
- Carter 2008: Carter Tristan, "Cinnabar and the Cyclades: Body Modification and Political Structure in the Late EB I Aegean", στο *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic, and Early Bronze Age*, Erkanal H. (ed.), 119-129.
- Davis 1986: Davis Ellen N., "Youth and Age in the Thera Frescoes", *American Journal of Archaeology*, Vol. 90, No. 4, 399-406.
- Dickson 2003: Dickson James H., Oeggel Klaus, Handley Linda L. , "The Iceman Reconsidered", *Scientific American* 288, No. 5, 70-79.
- Dilts 1992: Dilts Mervin R., *Scholia in Aeschinem*, Stuttgart, Leipzig.
- Dittenberger 1920. Dittenberger Wilhelm (ed.), *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, 3^η έκδοση, III, Leipzig.
- Doumas 1977: Doumas Christos, "Early bronze age burial Habits in the Cyclades", *Studies in Mediterranean Archaeology* 48, Göteborg.
- Doumas 1992: Doumas Christos, *The wall paintings of Thera*, Athens.

- Drewal 1988: Drewal Henry John, "Beauty and Being: Aesthetics and Ontology in Yoruba Body Art", στο Rubin (ed.), 83-96.
- Ebin 1979, Ebin Victoria, *The body Decorated*, London.
- El Mahdy 1989: El Mahdy Christine, *Mummies, Myth and Magic in Ancient Egypt*, London.
- Evans 1921-1936: Evans Arthur, *The Palace of Minos IV*, 756-7.
- Evans 1903: Evans M.M.L., "Note on the Dress of the Goddess and of the Votary", a contribution in A. J. Evans, "The Palace of Knossos. Provisional Report for the Year 1903", BSA, 9 (1902-1903) 1-153, esp. 80-81.
- Faris 1988: Faris James, "Significance of Differences in the Male and Female Personal Art of the Southeast Nuba", στο Rubin (ed.), 29- 40.
- Gathercole 1988: Gathercole Peter, "Contexts of Maori Moko", στο Rubin (ed.), 171- 177.
- Gesell 1985: Gesell G. C., *Town, Palace, and House Cult in Minoan Crete*, SIMA 67, Göteborg.
- Gillis 1990: Gillis Carole, "Minoan conical cups, from function and significance", *Studies in Mediterranean Archaeology* 89, Göteborg.
- Gimbutas 1986, Gimbutas Marija, "Mythical Imagery of Sitagroi Society" in Renfrew et. al., 1986, 225-289.
- Gritton 1988: Gritton J., "Labrets and Tattooing in Native Alaska", στο Rubin (ed.), 188.
- Gröning 1997, Gröning Karl, *Decorated Skin. A World Survey of Body Art*, Munich.
- Gustafson 2000, Gustafson Mark, "The tattoo in the later Roman Empire and Beyond", στο Jones (ed.), 17-31.
- Hamilakis 2002, Hamilakis Yannis, Pluciennic Mark, Tarlow Sarah, *Thinking through the Body. Archaeologies of Corporeality*, New York.
- He Dexiu 1998: He Dexiu, "A brief report on the mummies from Zaghunluq site in Chärchän county". *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, Mair V.H. (ed.), 169-174, Washington & Philadelphia: *JIES* Monograph 26.
- Hendrix 1998: Hendrix Elizabeth A., "Painted Ladies of the Early Bronze Age", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series 55, No. 3, 4-15.
- Hendrix 2003: Hendrix Elizabeth A. "Painted Early Cycladic Figures: An Exploration of Context and Meaning", *Hesperia* 72, No. 4, 405-446.
- Hoffman 2002: Hoffman Gail L, "Painted Ladies: Early Cycladic II Mourning Figures?", *American Journal of Archaeology* 106, No. 4, 525-550.
- Jones 2000: Jones C.P., "Stigma and Tattoo", στο Caplan (ed.), 1-16.
- Jones 1987: Jones C.P., "Stigma: Tattooing and Branding in Graeco-Roman Antiquity", *The Journal of Roman Studies* 77, 139-155.
- Joyce 2005: Joyce Rosemary A., "Archaeology of the body", *Annual Review of Anthropology* 34, 139-158.
- Kaeppler 1988: Kaeppler Adrienne, "Hawaiian Tattoo: A Conjunction of Genealogy and Aesthetics, στο Rubin (ed.), 157-170.

- Kunzle 1982: Kunzle David, *Fashion and Fetishism*, Totowa.
- Leroi-Gourhan 1993 (1964): Leroi-Gourhan A., *Οι Θρησκευτές της Προϊστορίας*, (Ν. Λιανέρης), Αθήνα.
- MacQuarrie 2000: MacQuarrie Charles W., “Insular Celtic Tattooing: History, Myth and Metaphor”, στο Jones (ed.), 32-45.
- Mair 1995: Mair Victor H., “Mummies of the Tarim Basin”, *Archaeology* 48, 28-35.
- Mallory & Mair 2000: Mallory & Mair, *The Tarim mummies*, London.
- Maniscalco 1989: Maniscalco Laura, “Ocher Containers and Trade in the Central Mediterranean Copper Age”, *American Journal of Archaeology* 93, No. 4, 537-54.
- Marinatos 1985: Marinatos Nanno, The function and interpretation of the Thera frescoes. In: *Bulletin de correspondance hellénique*, Supplément 11, 219-230.
- Marinatos Nanno 1987, Role and Sex Division in Ritual Scenes of Aegean Art, *JPR I*, 23 κ.ε.
- Marinatos 1993: *Minoan Religion*, S Carolina.
- Marinescu- Bîlcu 1981: Marinescu- Bîlcu S., *Tîpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, Oxford: BAR.
- Mellart 1963, Mellart J., “Excavations at “Çatal Hüyük”, Third Preliminary Report, *Anatolian Studies*, XIV, 39 κ.ε.
- Mellart 1962, Mellart J., “Excavations at “Çatal Hüyük”, Second Preliminary Report, *Anatolian Studies*, XIII, 43 κ.ε.
- Morgan 2005, Morgan Lyvia (ed.), *Aegean Wall Painting: A Tribute to Mark Cameron*, British School at Athens Studies 13, London.
- Murray 2004: Murray Peterson Suzanne, “Reconsidering the Room of the Ladies at Akrotiri”, *Hesperia Supplements*, Vol. 33, XAPIΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr, 101-130.
- Olivieri 1950: Olivieri Alessandro, *Corpus Medicorum Graecarum* VII/2, Berlin.
- Preziosi 1970: Preziosi P.G.- Weinberg S., “Evidence for painted Details in Early Cycladic Sculpture”, *Antike Kunst* 13, 4-12.
- Preziosi 1985: Preziosi P.G., *Early Cycladic Sculpture. An Introduction*, The G.P. Getty Museum, Malibu, California.
- Rainbird 2003: Rainbird Paul, “Marking the body, Marking the Land. Body as history, land as history: tattooing and engraving in Oceania”, στο Hamilakis et al. (ed.), 233-247.
- Renfrew 1969: Renfrew Colin, “The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines”, *American Journal of Archaeology* 73, No.1, 1-32.
- Renfrew 1986: Renfrew Colin, Gimbutas Marija, Elster Ernestine S. (ed.) *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece* 1, Los Angeles, California.
- Roberts 1988: Roberts Allen F., “Tabwa Tegumentary Inscription”, στο Rubin (ed.), 41-56.
- Robinson 1979, Robinson Thomas M. (ed.), *Contrasting Arguments*, New York.
- Rubin 1988: Rubin Arnold (ed.), *Marks of Civilization. Artistic Transformations of the Human Body*, California.

- Rubin 1988: Rubin A., "Tattoo Trends in Gujarat", στο Rubin (ed.), 141- 153.
- Rudenko 1970: Rudenko Sergeĭ Ivanovich, *Frozen tombs of Siberia: the Pazyryk burials of Iron Age horsemen*, Los Angeles.
- Sanders 1989: Sanders Clinton R., *Customizing the body. The art and culture of tattooing*, Philadelphia.
- Schildkrout 2004: Schildkrout Enid, "Inscribing the Body", *Annual Review of Anthropology* 33, 319-44.
- Smith 1975: Smith George S., Zimmerman Michael R., "Tattooing Found on a 1600 Year Old Frozen, Mummified Body from St. Lawrence island, Alaska", *American Antiquity* 40, No. 4, 433-437.
- Spindler 1993: Spindler Konrad, *The man in the ice: the preserved body of a Neolithic man reveals the secrets of the Stone Age*, London.
- Talalay 1991: Talalay Lauren E., *Deities, Dolls and Devices. Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*, Indianapolis.
- Vale 2000: Vale V. & Juno A., "Modern Primitives: The Recurrent Ritual of Adornment", *Monograph Series No.37, The Institute for Cultural Research*.
- Velo 1984: Velo Joseph, "Ochre as Medicine: A Suggestion for the Interpretation of the Archaeological Record", *Current Anthropology* 25, No. 5, Δεκ. 1984, 674.
- Vogel 1988: Vogel Susan, "Baule Scarification: The Mark of Civilization", στο Rubin (ed.), 97-105.
- Ucko 1968: Ucko P., *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with comparative material from the prehistoric New East and Mainland Greece*, London.
- Weinberg 1951: Weinberg Saul S., "Neolithic Figurines and Aegean Interrelations", *American Journal of Archaeology* 55, No. 2, 121-133.
- White 1992: White R., Beyond Art: toward an understanding of the origins of material representation in Europe, *Annual Review of Anthropology*, 21, 539.
- Wisseman 2003: Wisseman Sarah U., *The virtual mummy*, Chicago.
- Wymer 1982: Wymer John, *The Palaeolithic Age*, London. Wreschner 1980: Wreschner Ernst E., "Red Ochre and human Evolution: A case of discussion", *Current Anthropology* 21, 21-644.
- Younger 2000: Younger John G., *Waist Compression in the Aegean Late Bronze Age*, Duke University. http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/bitstream/1808/4301/1/Waist_Compression_text.pdf
- Δημοπούλου 2005: Δημοπούλου- Ρεθεμιωτάκη Νότα, *Το αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Ηράκλειο.
- Κουκούλη 1996: Κουκούλη- Χρυσανθάκη Χάιδω, Weisgerber G., "Παλαιολιθικό ορυχείο ώχρας στη Θάσο" *Αρχαιολογία και Τέχνες* 60, 82-89.
- Ντούμας 1987: Ντούμας Χρήστος, Η Ξεστή 3 και οι κυανοκέφαλοι στην τέχνη της Θήρας. Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα, Ηράκλειο, 151 κ.ε.
- Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1979: Παπαευθυμίου- Παπανθίμου Α., *Σκεύη και σύνεργα του καλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Παπαευθυμίου- Παπανθίμου 1997: Παπαευθυμίου- Παπανθίμου Α., *Τελετουργικός Καλλωπισμός στο Προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη.

Παπαθανασόπουλος 1996: Παπαθανασόπουλος Γ. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.

Ρεθεμιωτάκης 1990: Ρεθεμιωτάκης Γιώργος, *Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη*, Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο.

Σταμπολίδης 2007: Σταμπολίδης Νικόλαος & Σωτηρακοπούλου Πέγκυ, *Αιγαίου Κόμματα. Έργα του ΠΚ Πολιτισμού στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας*, Αθήνα.

The State Hermitage Museum <http://www.hermitagemuseum.org/>

http://www.hermitagemuseum.org/html_En/11/2005/hm11_3_30.html